

ПИСЬМЕНСТВО Й КРИТИКА

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ІВАН ФРАНКО

С Л О В О

Акад. С. ЄФРЕМОВ

ІВАН ФРАНКО

КРИТИЧНО-БІОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

Видання друге, з додатками

С Л О В О
1 9 2 6

Київськ. Окрліт. Ч 16689
Держтрест „Київ - Друк“
1-ша фото-літо друкарня
Зам. Ч. 471, тир. 2000.

Иван Спанко.

І. З-ПІД СІЛЬСЬКОЇ СТІХИ НА ВЕРХІВ'Я ТВОРЧОСТІ.

I.

Дослідникові нового українського письменства, коли-б він схотів одним охопити поглядом поле свого досліду, конче повинна впасти в око одна оригінальна риса, що тільки тут і знайдеться, і дарма її й шукати було-б по інших письменствах, принаймні новітніми часами. Ця риса—надзвичайне багатство талантів, різноманітність хисту в багатьох із діячів нашого письменства. Одні й ті самі люди працюють заразом по всяких ділянках духової діяльності і, що найголовніше, скрізь почувують себе вільно, скрізь дають твори не абиякої вартости. Досить тільки згадати такі постаті в українському письменстві, як Куліш, Кониський, Драгоманов, Франко, Грінченко, Кримський і інші, щоб перед нами стала у кожного з них ціла низка праць найрізноманітнішого змісту й усякої форми. Діячі ці були разом художниками, критиками й публіцистами, теоретиками тих чи інших літературних і громадських напрямів і практичними виконавцями їх у житті; з-під пера їх виходять поезії й повісті, критичні нариси й статті публіцистичного та педагогічного змісту; поважні наукові праці, які з того чи іншого

боку висвітлюють життя рідного краю та народу, чергуються з популярними творами, що мають ширшим колом читачів служити, а народній освіті зосібна. Одно слово, ніякою формою не гребували вони, щоб свої думки й погляди виявити світові, з кожної okazji користувались, щоб у тій або иншій формі, мовляв, «недоконченая исправити» і сказати те, що на їхню думку слушного часу сказати треба було. Оця різносторонність, яку зродила невпокійлива та до праці пожадлива душа й те святе невдоволення, що не дає застояватись на одному місці, а підганяє все вперед та вперед; оця різносторонність, що з свого боку плодить кипучу та невсищучу працьовитість по всіх сферах духового життя—робиться мало не типовим з'явищем в українському письменстві. До неї я ще маю згодом вернутись, щоб обміркувати, що доброго й що лихого несе вона з собою. Поки-ж скажу тільки, що зазначена риса—дарма, що її треба згаданям діячам у величезну перед рідним краєм поставити заслугу,— має й лиху свою сторону, бо до розпорошення сил доводить, до розмінювання їх на дрібняки. Розкидаючись під тиском обставин, про які ще говоритиму, на всі боки і роблячи всяку роботу, навіть «чорною» не гребуючи, до того-ж ще за найскрутніших здебільшого громадських та особистих обставин—ці оратори запущених перелогів, певна річ, не спроможні були всю силу свою зосередити на якійсь одній сфері розумової діяльності, не спроможні були й сами вироблятися, і громадське діло робити так, як могли-б. Через те наслідки їхньої роботи не відповідають здебільшого їхній силі та часто навіть її й не виявляють. Питання—що могли-б зробити ці люди за

інших, щасливіших, обставин—це питання чи не найперше спалає на думку, коли брати до розгляду їх життя й діяльність. Неоднаковий од природи маючи хист і часто навіть буваючи антиподами або хоч антагоністами з переконання—вони проте всі сходились на одній спільній рисі, що зводила до одного гурту таких, здавалося-б, несхожих людей, як Драгоманов і Кониський з одного боку, чи той самий Кониський та Куліш, із другого. Цією рисою було те, що всі вони палко, до самозабуття, любили рідний край свій та народ; усе, а найперше самих себе, жертвували за-для добра їхнього, хоча добро те кожен, певна річ, по своєму розумів і своїм власним прямував до його шляхом. І в особистій навіть та громадській долі оцих таких несхожих людей можна одну спільну завважити рису, однаково їм усім притаманну, що керувала в житті їхніми стосунками до людей. Борці насамперед, вони мусіли стати на шлях протесту й часто викликали неприязний до себе дух навіть серед однодумців; розкидаючись на всі боки, вони встигли виявити лише частку, шюді дуже малу частку тієї надзвичайної сили, що таїлась у скарбниці їхньої натури... Огляд життя й діяльності одного з таких людей, до якоїсь міри типового та разом і найвизначнішого з гурту згаданих літературних і громадських діячів наших—І в а н а Ф р а н к а, допоможе нам на конкретній особі показати характерні риси цих надзвичайно цікавих людей і не менш, може, цікавого в історії нашого національного відродження часу.

Визначний белетрист і поет, чуткий і тямущий критик та публіцист, талановитий учений, історик, етнограф та економіст, невтомний популяризатор,

Іван Франко—надзвичайно оригінальна й значна людина, що не тільки молодому українському письменству й громадському життю зробила-б честь своєю роботою, а й на всякому іншому, далеко багатшому ґрунті відзначилася-б своїм різностороннім хистом та неабиякими заслугами. На ниву громадської й літературної діяльності Франко вийшов, його власним словом кажучи, «в пору тяжкого перелому»¹ в житті рідного краю; проте не тільки не знесилився й не зневірився, як це сталося з багатьма його товаришами, не тільки в гурті відсталих та перекінчиків не опиявився, але навпаки—міцно зв'язав себе з усіма визначнішими подіями в громадському житті рідного краю, невиводними рисами записав ім'я своє в історію українського руху. І до самого скону, по довгій та невипущій праці, ми бачили його в передній лаві борців за кращу долю рідного краю й цароду; до останніх днів, слабій і немічній, високо держав він на своїм «славнім посту» той прапор, під який став, по перших непевних кроках, на початку своєї діяльності. Складати життєпис такого діяча, як Франко—це все одно, що писати історію духового розвитку Галичини за останні перед війною десятиліття, з 70-х років почавши: так-бо тісно й неподільно сплелася його особисте життя з громадським рухом у його рідному краю й такий вплив великий мав він на той рух.

Звичайно, не прийшов ще час на такий життєпис, що був-би разом і історією розвитку Галичини за останні десятиліття. Ще не всіма сторонами па-

¹ І в. Франко—Др. Остап Терлецький. Спомини і матеріали. «Записки Науков. Тов. ім. Шевченка», т. I, стор. 1.

лежить цей період до безсторонньої, об'єктивної історії: занадто-бо ще й тепер чути, як б'ється живчик громадських змагань, що зародилися в цьому періоді; занадто ще позначається й на нас, снадкоємцях і пастуниках, хід його розвитку. З другого боку, і опублікування для громадського вжитку матеріалів на таку історію стоїть ще на такому ступені, коли багато де-чого, що ту чи іншу подію могло-б пояснити, перебуває ще під заборонаю сучасності. Отже не підіймаючись на таке хоч дуже цікаве, але з зазначених причин неможливе поки-що діло, спробую дати нарис життя й діяльності славного земляка нашого з Галичини та визначити те місце серед українських письменників, на яке дає йому право його різностороння невсипуща діяльність. Але заздалегідь повинен я застерегти читача—нехай не сподівається від мене докладного реєстра творів Франка з побіжними критичними увагами. «Академічний» виклад про такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі приписи літературного «доброго тону», був-би гріхом так непростенним. Та ледве чи й можливо було-б, нарешті, зробити це в невеличкій праці, коли самий уже покажчик літературних творів нашого автора склався на поважну брошуру на 127 сторінок друку; тим часом покажчик цей дуже не повний—хоча-б через те вже, що обіймає тільки перше 25-ліття діяльності Франка¹. Отже на першому плані для мене стоятиме—надати загальну характе-

¹ «Спис творів Івана Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності. 1874 — 1898». Зладив М. П а в л и к. У Львові, 1898. На жаль, з приобіцяної

ристику письменника; викрити, скільки зможу, ті «пружини», що направляли його в літературній та громадській діяльності; висвітлити, чим жив він і захоплювався, що любив і що ненавидів, од чого тікав і простував до чого. Що до подій з особистого життя письменника, яких—до речі сказавши—маємо досить скупенько, то спинюся на тих переважно, що позначилися на формуванні його вдачі та світогляду, з одного боку, і зв'язані були тією чи сією стороною з громадським життям і мають через те не тільки особисту, а й більш широку, громадську вагу—з другого. Так чинитиму не через те, щоб на цьому пункті я пристав був на ту занадто скромну сцінку, що кладе собі сам Франко, залічивши себе до гурту тих робітників, „którzy pomagają wznosić gmach cywilizacyi, ale których nazwisk nie wypisuje się na frontonie tego gmachu“¹. Навпаки, я певен, що діяльність Франка вищої варті оцінки й на інше порівняння наводить. Але, знов кажу, час на повний життєпис Франка ще може не прийшов, а з другого боку, працю мою обмежено певними рямцями, по-за які не можу виступити, хоч-би як сам того бажав.

Ювілейним Комітетом повної бібліографії творів Франка, що мав зложити Вол. Дорошенко, вийшла тільки частина: «Спис творів Ів. Франка», вип. I, Львів, 1918.

¹ ...«Які будівлю цивілізації помагають ставити, але ймення яких не написані бувають на фронтоні тієї будівлі»,—див. „Niemo o sobie samym“—передмову Франка до польського видання його нарисів, що вийшло у Львові під заголовком: „Obrazki galicyjskie przez Iwana Frankę“ (рік видання не позначено, але книжка вийшла 1897 р.) стор. II.

Франкові довелося вийти на арену літературної й громадської діяльності за такого часу, який він сам характеризує, як час «тяжкого перелому» в громадському житті галицької України. Переломом отим завершивсь нарешті мертвий сон та спокій непорушній, що запанували були в Галичині мало не на 30 років після короткого розбуркання та розворушення серед галицького громадянства в середині ХІХ віку. Українське письменство в Галичині починають звичайно від так званої «руської трійці» з Маркіяном Шашкевичем на чолі (30-ті роки ХІХ століття), так само як 1848-й рік звичайно беруть за вихідний пункт свідомого життя громадського й національного. Це справедливо, але хіба тільки на половину,—як що згаданих осіб та події брати за перші ознаки національно-політичної свідомости у галицьких українців (русинів). Не завжди перші удари мають стільки сили, щоб на дрібненькі скалочки розбити товсту кригу холодної байдужности й чисто особистого егоїзму в громадських справах, ідейної темноти й зашкарублості та нерозуміння народніх інтересів,—ту кригу, що немов «гріх первородний» тяжіла й над галицькою інтелігенцією старих часів. Перший легенький подих свіжого вітерця, що нових турбот навіяв, не здужав проте надихнути й нового духу в застарілий організм громадський та провітрити важку, застоюну атмосферу галицького життя з його мало не середньовіковими забобонами, інтересами та ідеалами, з його запобіганням ласки у сильних світа сього та сервілізмом, у справжню систему уложеним. «Не вливають вина нового в міхи старії»—ця примівка справдилась цілком на тогочасному поколінні галицької громади. Не суди-

лося Шашкевичеві побачити наслідки своєї діяльності, зійшов він у могилу серед цілковитої байдужості, а то й просто ворожнечі до своїх просвітних заходів—сучасники його не зрозуміли й не оцінили. Так само й конституція 1848 р. не прийшлась на офіційних заступників українського народу в Галичині: її, сказати-б так, пошито їм на зріст, а незабаром і зовсім одібрано й сховано в скриню. Русини до того часу вміли тільки зєбрати у Відні, запобігати в двірських сферах, благати ласки у міністрів, але до життя в конституційній державі вони не звикли були, та ледве чи й розуміли та цінили блага політичної волі. хоча й говорили багато про те, щоб забезпечити «дані (!) нам свободи» та «чувати над нашими правами конституційними»¹. Не диво-ж, що по короткому, та й то більш позверховому, розворушенні 1848-го року галицьке громадянство любісінько забирається собі знов на піч до солодкої дрімоти, озиваючись хіба на такі зашкарублим серцям милі справи, як те—якою азбукою свої мертві твори друкувати, якого «обряду» в церковному житті додержувати і т. п. Дарма йому було й те, що до справ оцих зовсім байдуже було народові, який саме залутувався тоді в усяких «пропінаціях», «індемнізаціях» та «сервитутах», встрявав у сотні процесів за «ліси та пасовиська» й систематично їх програвав через свою темноту й юридичну безпорадність. Розворушив був знов оцю стоячу атмосферу вплив з України на початку 60-х років.

¹ Відозва Головної Ради Рускої,—див. у Огоновського—«Исторія літератури руской», ч. II. в. I. Львів, 1889, стор. 19—20.

та й то захопив він переважно саму молодь. Народолюбний рух на Україні, перейшовши державні кордони, збудив був тут живу течію, викликавши інтерес до народнього життя і потреб. Та, на-жаль, і цим разом не мав він сили перетворити галицьке громадянство до коріння і, спіткавшись з його звичайними рисами, виродивсь на пісному галицькому ґрунті незабаром у показний націоналізм без виразної програми, без ясно окреслених практичних заходів, зате з чималою дозою мертвущої схоластики й фразерства. Український демократизм, що вплився в творах Шевченка та інших письменників, розпоршився тут на пишні фрази про історичні традиції, про «славне минуле», «гетьманщину», «національні святощі», і під цим словесним мотлохом не відко-стало життя справжнього, невідмалюваного «хлопа», що гинув тим часом серед злиднів, убожества, темноти. До половини 70-х років протягся цей чи не найтемніший та найтяжчий час в історії духовного розвитку Галичини. То був час, коли під воїєвничі поклики в боротьбі за азбуку, правопис, обряд, належність до 60 чи 15-мільйонного народу—завмер єдиної тоді на закордонній Україні справжній поет Федькович. То був час, коли реакційна течія москвофільська вперше одверто вийшла на люди з програмою народнього й національного самознищення; коли признані й непризнані «добродії», «батьки» й «опікуни» народу силкувались загодувати його всякими покидьками розумової їжі, давно вже до архіву складеними або й просто викинутими у передової інтелігенції на Заході й навіть у Росії. То був час, коли інтелігенція в Галичині цікавилась самою так званою «високою політкою».

розуміючи її до того-ж ще дуже самородним способом — як ласку віденського уряду, тим часом коли справжні потреби народні жадної на себе уваги не звертали й навіть простого спочуття, або зацікавлення не викликали... Обидві партії, що до того часу встигли вже сформувався, хоч теоретично поділені були на питанні—чи до 60-мільйонного (великоруського), чи до 15-мільйонного (українського) народу прилучити русинів галицьких, і завзято змагались за мову в письменстві—у справах живого життя ніби павипередки бігли до нехтування народніх інтересів, до нерозуміння потреб часу. До активної роботи на ґрунті широкого розуміння народніх інтересів не піднялись ні народовці, ні москвофіли й однакову виявили нездатність до живого діла. Повстає навіть така чудна покруч серед тих партій, що визнавала саму «рутенську» націю, відмежовану і від великоросів і від українців: вона однаково відхрещується чи то від «москалів», чи «українофілів», але по-за цим нічого нового не вливає в громадське життя в Галичині. Кажучи словами самого Франка, «в Галичині це була пора, коли бачилось, що запаує тип «Рутенця», себ-то Русина, що знеохочений сварами про народність, про Шевченка, про язик і про Драгоманівські ідеї, вмиває руки від усього. не хоче знати нічого по-за чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії»¹. Цілковитий розпад вливався в громадське життя разом із таким

¹ І в. Франко—З останніх десятиліть ХІХ в., «Л. Н. Вістник», 1901, VII, 5. Докладніше—див. у моїх нарисах «Из історіи возродженія Галичини». «Голос Минувшаго», 1915, кн. II, IV, IX: 1916, кн. VII—VIII, IX—X.

знеохоченням; маразмом. знесиленням повівало під галицьким небом. І не дурно...

Усі згадані партії однаково були мертві, бо обертались не до народу—цієї єдиної твердої підвалини до всякої корисної роботи, а до елементів чужих і сторонніх народів; всі вони дивились не вперед—у будучину, а назад—у минувшигу, хоча й не в один бік; усі вони, ворогуючи одна з одною, все-ж складали одну класу громадську, що єдиним, мовляв, фронтом стояла навпроти трудящих мас і жила з експлуатації їх. Навіть найбільше з них жива партія, народовці, попикшись на «українофільстві», що виродилось тут у блаженське козакофільство. язикофільство та сліпі поклони перед «народними святощами» (щось на зразок преславних «основ» на російському ґрунті)—опинилась у сліпому заулкові. звідки не видно було виходу. Мовляв словами одного з свідків-сучасників «понура дійсність, од якої ми мов од злого духа втікали на крилах Шевченкової поезії, почала листок за листком, квітку за квіткою зривати з того пишного вінка, що ми сплели собі були з наших мрій: упали «Вечерниці», упала «Мета» перша, упала «Мета» друга, упала «Нива», упала «Руська Читальня», упав «Руський Театр», упала «Русалка»... Почав поволі холонуть ентузіазм молодіжи. Вона всіма силами сіпнулася була до того одного великого діла, яке мало спровадити рай на руську землю — і певно, як-би те, чого вона хотіла досягнути, мож було досягнути якимсь одним великанським подвигом, то вона-б була його досягнула бо може нігде на світі не було такого гарячого і безкорисного патріотизму,

який був у руської народньої молодіжи»¹. Та час «великанських подвигів» давно минув,—треба було більшенько уваги до «понурої дійсности», треба було упертої боротьби, а надто систематичної повсющої на самому ґрунті роботи, позбавленої до того-ж блискучого ореола героїзму. Так само й доброї волі та патріотизму було не досить,—треба було мати ясну свідомість свого становища серед трудящих мас, мати певну програму діяльности, на реальних потребах конкретного народу вироблену й засновану—треба було по-над своєю класою та її змаганнями стати. А як молодь, недосвідчена й на власний розум покинута, не спроможна була ні розібрати гаразд вагу подій, ні виробити ясний погляд на мету й засоби праці, ні з традиціями владущих порвати—то що-ж дивного, коли «понура дійсність» почала жорстоко мститись за недбальство до себе й удар за ударом завдавати палким ентузіястам! Мертвущий дух у письменстві, запобігання, «чинопочитаніє» й шукання власної користі в політиці, мертвотечія в житті громадському — ось чим привітала молодих ентузіястів ота «понура дійсність» на світанку їх свідомого життя. Привітала—і враз розпоширила нечисленні їх лави...

А тим часом саме потреба добре організованої роботи на користь народові тим більш давалася в знаки, що в державному ладі Габсбурзької імперії сталася тоді докорінна зміна. Останні корчі абсолютизму, що усилюювався задушити визвольні зма-

¹ О. Терлецький—Москвофіли й народовці в 70-х роках. Львів, 1902. Стор. 28. «Вечерниці», «Мета» і ин.—так звалися літературні органи народовців у 60-х роках.

гання і зберегти свої позиції, залито кров'ю австрійського війська під Садовою, й Австрія мусіла, цим разом безповоротно вже, ступити на шлях загальноєвропейської практики в державних справах. Настала справжня конституція з її грою інтересів та перевагою дужчих і пристосованих. У боротьбі, що зараз таки розпочалася за місце при столі конституційного життя, селянська нація—русини опинились у найдальшому кутку, добре таки на всіх пунктах потовчені. І з національного, і з соціального, і з економічного погляду, замість однако-рівного трапезування за столом конституційних установ, достались їм самі педогризки, які віденський уряд зласкавився був кинути їм, та й то як велику ласку свою та добродійство. Мало того,—скоро урядові стали не потрібні вже вірні «тирольці сходу», як звали в Австрії русинів, він не вагаючись «пожертвував» їх полякам, краще сказати—польській шляхті, давши їй повну волю чинити, що хоче, у краю, де польський елемент був тільки тоненькою плівкою над робочими масами сільської української людности. «Русини мають жити стільки, скільки дозволять їм поляки»—цей цинічний афоризм одного з австрійських міністрів запанував цілком у галицькій практиці. І от саме тоді, як одна частина української інтелігенції в Галичині платонічно мріяла про визвольника й оборонця з нівпочи, друга-ж патетично і з запалом доводила свою національну самостійність, а обидві разом навшпередки бігли шляхом вірнопідданчих адрес та петицій, безпосередно до корони звернених, обминаючи єдиною певною дорогою революційної боротьби за свої права—саме тоді фактичні пани й самовладні господарі в Галичині, шляхта польська.

еміліво могли вигукувати: „*niema Rusi*“, а простий народ—поволі й непохитно йшов до цілковитого зубожіння, збезземелення та злиднів невиласних. Це пत्याстевке господарювання завело безталяний край—і українських селян, і польських робітників по містах—на справжню «мертву точку», але воно-ж вичувало й зброю на себе, виховало протестантів з-поміж самих робочих має У 70-х роках, спочатку ледве чутию, а потім усе дужче й голошніше обзивається поза струна в громадському житті: почин її був там, унизу, і забрехала вона цим разом у топ справжнім тих низів потребам. Серед нового покоління діячів, що виходять на арену боротьби за кращу долю рідного народу з європейською вже зброєю в руках, Іванові Франкові безперечно належить найперше місце.

II.

Хай громада побачить, скільки то поту, і навіть кривавого поту, потекло з чола самого писателя, поки він узявся малювати поти чола других людей, скільки текло його й тоді, коли він писав свої повісті.

М. Драгоманов

Іван Франко народився 15 серпня року 1856¹ в приєлжкун Горн, що належав до села Нагуєвичів, Дрогобицького повіту² в підгірській частині Галичини. Батько його Яків (Яць), коваль з професії, що певно ввійшов з роду якогось українізованого

¹ О г о н о в с ь к и й О.—Исторія літератури рускон, ч. III, в. 2. У Львові, 1893, стор. 915.

² Ф р а н к о—В поті чола, IV

підданій «цісарсько-королівської камери»². Бувши людиною заможньою, що знала до того-ж ще й потрібного на селі ремесла й мала здоровий «мужицький» розум, що не рідко його спліткати серед дітей народу—«Яць-коваль з Гори» не тільки в своєму селі зажив собі великої пошани, але й по всій околиці³. Сам пишесьменний, він проте здоровим інстинктом та непопсованим чуттям простої лю-

¹ Franko—*Obrazki galicyjskie*, II.

² *Ibid.*, III. «Цісарсько-королівська камера»—це ніби колишнє російське «Удельное ведомство».

³ Франко—В поті чола. IV. Може бути, що в особі коваля з німецьким прізвиськом Гердера в нескінченій повісті «Основи суспільности» Франко вивів свого батька. «Люди йшли до Гердерової кузні, мов по свячену воду,—читаємо в цій повісті,—щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, підкрепитись, розвести душу. Коваль бував за-молоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожної повісти розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею вміхаючись та радіючи, хоч і сами не знали, чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем та темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру і живої своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному» («Житє і Слово», 1894, т. II, 50—51). Треба завважити, що де-якими рисами Гердер нагадує ще й відомого галицького селянця-агітатора Антона Грицуняка, од якого Франко позаичував фабули своїх політичних памфлетів («Свинська конституція», «Притча про гр. Бадені» то-що). Про цікаву людину цю див. брошуру: «Антін Грицуняк, его

лиши тямив, очевидно, вагу науки й через те свого сина, слабовитого і до важкої селянської праці нездатного хлопчину, надумав дати в науку. Але доброї науки життя малий Іван набрався ще поперед—в кузні у свого батька. «На дні моїх споминів,—писав Франко 40 літ по тому,—десь там у найглибшій глибині горить огонь. Невеличке огнище неблизького але міцного огню освічує перші контури, що виривають із темряви дитячої душі. Це огонь у кузні мого батька»¹. Там, у кузні, Франко вперше стрівся з широким людським життям, там наслухався оповіданнів про всякі світові події та справи, набачився сцен із простого життя трудящого люду, там почув із уст свого батька й просту життєву філософію—«з людьми і для людей», ілюстровану великими притчами та оповіданнями, на які багата була пам'ять старого коваля. В кузні у «славного коваля на всі околичні села» під час роботи було завжди весело, людей тиск, розмови, спомини,—і все те вбирала, мов губка воду, жадна душа цікавого хлопчика. «І певне.—резюмує письменник свої колишні вражіння згодом,—в ту пору ніхто з них не думав, що та кузня і та компанія в ній і той її дружний, радісний настрій лишаться живими та незатертими в душі маленького рудоволосого хлопчини, що босий, в одній сорочці сидів у куті коло огнища і якого дбайливий батько від часу до часу просив заступити від скачучих искор. На дні моїх споминів,—додає автор,—і досі

життя та смерть і спадщина, яка по нім лишилася для нас». Перемишль, 1902.

¹ Франко Ів.—Добрий заробок і ин. оповідання. Львів, 1902. Стор. 117.

горить той маленький, але міцний огонь... Це огонь у кузні мого батька. І мені здається, що запас його я взяв дитиною на далеку мандрівку життя. І що він не погас і досі»¹. Безперечно, ця наука прикладом і самим життям лишила певні сліди на цілий вік в душі у колишнього «рудоволосого хлопчиши»...

На шостому році батько послав малого Івана до школи в сусідньому селі Ясениці-Сільній, де хлопець, під доглядом свого дядька з материного боку, шляхтича Кущичинського, вивчився читати (українською, польською й німецькою мовами), писати, початків арифметики і навіть співу церковного². Минуло ще два роки, й батько дає хлопця до німецької, так званої нормальної, школи³ у Василяпеському монастирі в Дрогобичі. Як почав Франко ходити до нормальної школи, відтоді минулось для його сільське життя, і через те на цьому періоді в біографії прийдущого письменника треба спинитись докладніше, бо як-раз тоді придбав він собі великий запас вражіннів та спостереженнів на весь вік свій. Сільські обставини на світанку життя вцепили Франкові якусь особливу, мало не побожну любов до природи разом з переконанням, що «мати-природа» на добре наводить людські, а надто дитячі серця, навіть у тих, хто живе звичайно серед ненормальних, од природи далеских обставин⁴. Вражіння з ди-

¹ Ibid., 136.

² Франко—В поті чола, V.

³ Нормальною звали тоді чотирьохкласову міську народню школу.

⁴ Див. напр. Франкове оповідання „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“. *Obrazki galicyjskie*, 76—77.

тячого віку на лоні природи безперечно посіяли в душі у хлопця іскріння майбутньої людини й дало нервісно формування тому Франкові, якого знаємо опісля з його літературної й громадської діяльності.

З малого Мирона,—під цим найменням Франко в цілій низці оповіданнів виводить себе самого,—чудна була на погляд старших дитина. Їм чужою здавалась і незрозумілою та допитливість, якою хлопець дививсь кругом себе; та цікавість і перні самотійної думки промени, що таку велику позначку клали на цього хлопця поруч інших дітей його віку й накликали на його чимало всяких досадних пригод. «Якесь воно не таке, як люди»¹,—говорили про Мирона сусіди; «все у них,—каже про таких дітей сам автор,—змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і слова, і вчинки»². Перший нагніт у боротьбі за власну індивідуальність доводиться таким дітям звичайно витерпіти від близьких людей. Вони, річ певна, од щирого серця «бажають добра дитині і з такого гарного бажання силкуються натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей»², підвести під усталений шаблон, бо він здається єдиною міркою справжнього, «людського» життя оцим здебільшого навіть добрим, але занадто низькооким людям, що не бачать нічого по-за звичайною буденщиною. Скоро їм пощастило з тим, скоро оригінальну натуру дитини зламано й підведено під ординарну мірку—годі: тоді вже край зародкам оригінальності, і «з малого Мирона вийде

¹ Франко—В поті чола, 28.

² *ibid* 31.

кельський господарь, або—ще гірше—не до разу приголошнена живість та прудкість характеру попре його до злого»¹... З такою-от перспективою стрівся був і Франко на початку свого життя, коли прокинувся у йому дитяча цікавість і перші блиснули проблиски самостійної вдачі.

На шастя для українського письменства, цим разом дужа й міцна вдача талановитого хлопця взяла гору над педагогічними заходами рідні, і як-що одним «кельським господарем» стало на світі менше, то тісний гурт наших діячів збагативсь зате на такого, що багатьох-багатьох навіть дуже гарних господарів вартий. З першої на віку спроби хлопець вийшов переможцем, і це мало зробитись зарукою, що й далі не зламає його вся та лиха година, усі ті пригоди, яких ясно буде на його життєвому шляху і яких автор щедро напроорокував своєму маленькому героєві². Мені здається, що перемозі в

¹ Ibid., 34.

² «В школі дитина хapatися буде науки на диво, впливатися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забачає перевести їх в життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і погибаючих, під рідні сільські стріхи... Ну, і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим, що або згине десь в бідності, самоті та опущенню на якісь піддашу, або в тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або стративши віру в святу, високу правду, почне заливати червяка горілкою аж до цілковитої негями. Бідний малий Мирон!» — так кінчиться це чудове оповідання про малого Мирона. («В поті чола», 34—35).

онції першій на віку боротьбі, опріче батькової доброти¹, сиріяло ще й те, що хлопець близько стояв до природи, яку дуже любив², і вона своїм лагідним впливом затирала і нейтралізувала гірке од перших стусанів у житті вражіння. З другого боку—сиринилось тут мабуть ще й те, що Франкові довелось позабаром розлучитися з своїм родом, щоб закуштувати того гіркого, мовляв, коріння з науки у отців Василяни. Адже-ж заходи до того, щоб сламати зародки оригінальності в дитячій натурі тим їй небезпечніші, що ближче до дитини стоять нівелятори, і навпаки—чужі та далекі люди швидче можуть ародити реакцію й викликати одсіч і таким способом менш мають падій на щасливий кінець свого пощасливого діла.

Вже і в сільській школі, серед таких, як і сам, селянських дітей, не дуже-то прихильно їй ласкаво зустріла прийдущого письменника наука. Довелось, певне, ювакові усячини зазнати і від старших товаришів, що то його може «Єрусалимом» годували, і від учителя, що вчив такої дивовижної науки, як «а баба галамага», та за марну дрібницю завдавав генеральної хлости дітям³. Та в монастирській школі, у отців Василяни, отих недобрих попутчиків офіційальної науки що збільшилось, і збиткувалися вони над заляканым селюком сміливіше. Боязкий, неодягний, нечесаний хлопчина на посміховище здався був товаришам, на безодмовну жертву вчи-

¹ «Батько втішається ним і каже, що він чудово-розумна дитина» і т. д., *Ibid.*, 28.

² *Ibid.* 29—30.

³ Див. Франкові оповідання: «Грицева шкільна наука» та «Оловець»,—«В поті чола», 35—55.

телим,—таким, як колишній економ Васцько або знаменитий педагог-садист о. Телесницький,—які добре знали, що хлопську дитину можна «бити і збижати, як хочеш: віхто за хлопським сином не впиється»¹. І економи на вчительських посадах не помилялися: оборонців у «хлопського сина» справді не знаходилося, зате варварське знущання їхнє довело до інших наслідків, безмірно більших. Як-раз бо нелюдський учинок учителя-економа, що дав тему на автобіографічне оповідання „Schön Schreiben“ хоча й «уїшов йому гладко, як і многі його нелюдські поступки, — тільки в серці хлопського сина він не пішов гладко, а стався першим пасивним обурення погорди і вічної вражди проти усякого неволюня та тиранства»², себ-то виховував на колись завзятого месника, що без спуску картатиме такі прѳяви звірства, тиранства та знущання людини з людиною.

Та не вважаючи на свою вдачу неспіливу, за-туркану до того-ж шкільними порядками, при кінці року малій Франко раптом вийшов на першого в науці учня «на превелике диво цілої класи і своє

¹ Див. оповідання „Schön Schreiben“, «В поті чола», 61. Порівн.—«в класі... стояла ненастанна тривога, лунав крик і плач і лемент, а над усім горував дикий, майже ідіотичний регіт отця гумориста»,—«Малий Мирон і ин. оповідання». Львів, 1903, стор. 95.

² Франко — В поті чола, 61. Згадаймо такий самий випадок і з Шевченком. «Этот первый деспот,—писав він про свого вчителя в автобіографії,—на которого я наткнулся в моей жизни, поселил во мне на всю жизнь отвращение и презрение ко всякому насилию одного человека над другим». Т. Шевченко—Твори, вид. Яковенка, т. II, СПб. 1911, стор. 91—92.

власне»¹. З того часу був він раз-у-раз одним із перших, бо мав надзвичайну пам'ять: «лекцію історії, котру вчитель цілу годину говорив, я,—згадає Франко згодом,—міг опісля продиктувати товаришам майже слово в слово»². Само вже міське життя, таке несхоже до сільського, і по-за шкільними мурами та пригодами у школі не одне важке та прикре вражіння дало хлопцеві, що зник був за дитячих літ своїх до широкої волі та перебування на лоні природи. Одним з найперших вражіннів того нового життя була безглузда своєю звірячою лютістю страта живої тварини. І як-раз тоді саме, коли «в моїй душі,—як згадував опісля Франко,—чувся веселий шум ліса, плюскіт чистої річки, мерехтіли постаті селян у чистеньких білих сорочках і дівчат у червоних спідницях з скіндячками на головах». «Мене,—додає автор,—щось стисло за серце, мов чорний рак здоровим щипом. Я ввесь стрепенувся, по мені пройшло неясне чуття, що той чорний рак, ухопивши мене тепер за серце, не попустить його вже ніколи»³—і гірко оплакує хлопець страту телятка, якої він випадково став був свідком. Звикши трохи до міста та простого життя тих людей, серед яких довелося тепер перебувати, Франко незабаром і собі знайшов у йому належне місце. Стояв він на квартирі у родича-столяра, жив у самій столярні, отже під безпосереднім впливом та вражіннями від трудящого життя ремесників; слухав їхніх розмов, пісень та оповіданнів з того-ж таки життя; спав у

¹ Франко—В поті чола, V.

² Ibid, VII.

³ Франко Ів. — У столярні. Із моїх споминів. «Л. Н. Вістник», 1902, IX, 225—226.

свіжих скриньках або її домовинах, зроблених на продаж; допомагав спершу співати пісень, а потім і розмальовувати скрині якимись фальстичними «ружамп»¹,—одно слово, вростав потроху в те нове життя усім корінням своїм і «готов був статися повагою (авторитетом) в фаху малювання скринь, якби доля не призначила мене до иншого мазюкання»². Не остаючись байдужим глядачем на трудяще життя в місті, Франко й під час перебування на селі, на вакаціях, теж не вдавав із себе паличника, а так само ханався «насти худобу та помагати при збірці сіна і збіжжя»³. Так збігло три роки, і коли хлопець добув курсу в нормальній школі (р. 1868), його дано далі—до гімназії. Цим разом подбав про його вже вітчм, бо батько помер ще другого року його перебування в Дрогобичі, а мати незабаром пішла заміж удруге.

У гімназії сталося з Франком те саме, що було попередю в нормальній школі. «Зразу,—инше він в автобіографії,—ніхто мене не знав, і ввесь перший курс я сидів на «оселячій лавці» в самім куті та пальцями довбав діри в стіні—і раптом дістав другу льокацію, і так ішов через цілу гімназію другим, третім або першим. Науки шкільної,—додає він,—я не любив, тож звичайно инші побивали мене пильністю й акуратністю»⁴. Цікавий момент у житті Франка заготовано в його оповіданні «Ворис Граб», що містить безперечно автобіографічні і з цього погляду вельми цінні подробиці, бо автор торкнувся тут великої ваги питання—як зачинаються й по-

¹ Ibid., 237—238.

² Ibid., 238.

³ Франко—В ноті чола, VІІІ.

⁴ Ibid., VІ.

малу розгортаються серйозні розумові потреби у хлопця з природи розумного й талановитого, але боязкого, дикого та одлюдкуватого. «Борис Граб був хлопська дитина... Це був дикий, валовитий і неохайний хлопець, який між усіма учениками своєї класи визначувався нечищеними по кілька педінь чобітьми, брудною сорочкою подертим сурдуттом, нечесаним волоссям і — першою льокацією... Ані стати, ані крейду взяти, ані писати, ані говорити порядно Борис не вмів, але зате в його відповідях учитель бачив розум і проблески власної думки»¹. Прихильність одного доброго й сердешного вчителя, що під непоказним виглядом хлопця зумів так розібрати не аби-яку вдачу його, мала надзвичайно гарні наслідки й цілком хлопця переродила. Під впливом та розумним керуванням цього вчителя (в оповіданні названо його Міхонським) хлопець учитесь мов, ремесл, швидко й багато читає. Надто цікавий з цього погляду епізод трапився з читанням «Одисеї». Коли Борис уперше перечитав класичну епопею, увага його спинилась на самій фантастичній та мітологічній стороні великого твору; хлопець проковтнув його просто, як от казку цікаву, по-за фантастикою нічого більш не добачаючи. Але Міхонський присилував свого ученика перечитати поєму ще раз — на те, як він казав, щоб ізнайти другу половину «Одисеї», і враження цим разом було зовсім инше: «живі побутові картини насували йому на пам'ять рівно живі картини того сільського життя, яким жив його батько, серед якого й сам він

¹ Франко.—Малий Мирон і інші оповідання. Львів, 1903, стор. 165, 169, 171.

виростав відмалечку. Чим далі вглублявся в поему, тим більше блідли в його пам'яті фантастичні пригоди та мітологічні дивогляди, а зате тим яркіше ви-значувалися картини сільського віча, возової подо-режі полесвими дорогами серед родючих нив, сіль-ського празника, дівчат, що перуть шмаття на річці, гостинь, саду, сільських ігрищ, життя пастуха в полі і т. п.»¹. Одно слово, і в такому, здавалося-б, далекому житті цілком чужого народу допитливий та цікавий розум хлопця здолав розшукати загаль-но-людські й через те йому самому рідні риси, на які радісно озвалось його серце й потягло його увагу та симпатії назад—до того села й до тих лю-дей, з якими його так недавно розлучено. Треба ду-мати, що вже на шкільній лаві, під впливом отакого читання, вперше зародилося в душі у прийдущого письменника — може невизначне та й йому самому ще несвідоме — бажання присвятити свою працю отому забутому всіма селу та його темним, занедба-ним людям. Це бажання, що згодом перетворилося в горні свідомості і в непохитну виросо постанову, велико приєдужилось молоденькому хлопцюві. Воно молоду силу оборонило перед шкодливим маревом порожніх утіх, що на їх таке часе буває незміцніле юнацтво і що не одного великнадійного юнака за-панастили, збивши з простої дороги розумового й морального вироблювання на манівці дрібних при-пад світових. «По-за тою дрібною щоденною робо-тою,— каже наш автор про свого прототипа, Граба — виднілись такі широкі, світлі й безмежні горизонти нової, ще кращої і приманнішої роботи, що забулись

¹ Ibid., 176.

хоч на годину, заголомшитись чи то картами, чи трунком Борис уважав-би для себе простою стра-тою, а не приємністю»¹. То настав уже величезної ваги момент у житті майбутнього діяча, коли починає молода сила грати, коли прирощенна удача та хист починають формуватися, складаючись у свідому себе силу, яка вже доцільно прямуватиме до певної мети, що ясніє напереді, на обрію свідомого життя. Тим-то і цікаво та й немнуче треба слідувати на тих розумових виливах і засобах, що їм новинен дякувати Франко за свій напярм і розвиток.

З автобіографії Франка знаємо, що попервах увсєь його матеріал для читання складався книжок, що потрапили до його рук випадком, по смерті свого власника, відомого в галицькому письменстві «автора граматики і копєських перекладів з Гете», Осина Левицького², що був за священника в Нагуєвичах. Книжки ці — «Вѣнокъ русинамъ на обжияки», біблійна історія та збірка «пѣсєнь богоговѣйныхъ»³ — лєдвє чи могли збудити у хлопця зацікавлєня до книжки взагалі. Принаймні в менших класах гімназії бувши, читав Франко не багато, а те, що — знов-жє таки випадком — попадало йому до рук («Переяславська ніч» Костомарова, «Русалка Днѣстрова» то-що), не лишало сліду по собі, бо западто далєке було хлопцеві й змістом, і мовою⁴. Та разом того-ж таки часу, лєа превєлике щастєя, трапилась Фран-

¹ Ibid., 186 — 187.

² Про О. Левицького див.: М. Тершаковець — Галицько-руське літературне відродження. У Львові, 1908, стор. 79—112.

³ Франко — В поті чола, IV
Ibid., VII.

кові книжка, якій в історії українського національного відродження належить колосальна педагогічна роль, як першого чинника, що багатьом людям розкрив очі на питання: «хто ми? чії сини? яких батьків?» Тією великою «книгою откровенія» був Шевченків «Кобзар», що його дістав Франко від учителя Верхратського,—і незабаром хлопець знав його вже мало не ввесь на пам'ять ¹. Тоді вже з захватом узявсь Франко до читання, перечитав усе, що знайшов цікавого в гімназійній бібліотеці, користувався книгами од Верхратського, а з п'ятої класи почавши, й сам заходився складати бібліотеку, то купуючи книжки власним коштом, то вимінюючи в товаришів. За три роки до кінця гімназійного курсу, склався у його цілий маєток книжний—на 500 томів; бібліотека ця зробилась навіть центром повеличкої громадки гімназистів, охочих до читання ². В тому «воронячому гнізді, що звалось тоді моєю бібліотекою» ³, як каже Франко, серед усякого мотлоху, порозбиваних старих часописів, то-що, знайшли місце й повні видання творів Шекспіра, Шіллера, Клопштока, де-що з Авербаха, Діккенса, Гайне, Гете, Гюго та ин. ⁴. Знайомість із такими прихильниками книжки, як старий Лімбах, ще дужче розвивала свідомість Франка та цікавість його до книжки й письменства ⁵: «гірчице зерно» прийалося і вже пустило буйні парості. До кінця

¹ Ibid. VII.

Франко.—Малий Мирон і ин. оповід., стор. 136.

² Ibid. 139.

³ Франко.—В поті чола, VII.

⁴ Див. Франкові спомини «Гірчице зерно» в збірці «Малий Мирон».

нікільного курсу Франко поперечитував класичні твори світового письменства, а також і українських письменників—Стороженка, Марка Вовчка, Куліша, Руданського, Мирного та інших ¹, і все це мало велику вагу в розвитку його літературного смаку та симпатій. До цього-ж часу паложать і перші спроби Франка самому ввійти в колу працівників пером.

Багато обставин вкладало до рук Франкові оте письменницьке знаряддя. Був тут і вплив учителів-письменників, Верхратського й Турчинського, і деякі літературні традиції Дрогобицької гімназії, й нарешті власні молоді думки поривання вирватись на волю,—той потяг до письменства, що падав був охоти молоденькому авторові ще в шкільних класах гімназії взятись до збирання етнографічною матеріалу в рідному селі та в Дрогобичі ². Як-не-як, а року 1874-го в ч. 3-му львівського студентського журналу «Другъ» з'явилося перше друковане слово Франка—поезія «Народили п'єни» підписане псевдонімом Д ж е д ж а л и к. Коли-ж на другий рік (1875) молодий автор дістав офіційне посвідчення своєї дозрілості й разом з тим право вступити до університету, то до Львова він прибув, маючи з собою кілька чималих зшитків, що містили твори молодечого патхнення, самостійні й переклади—з біблії, з алтичних та західньо-європейських письменників. Поезії Франка, а також написана вже у Львові повість «Петрфи и Добонцуки», друкувались у тому-ж таки журналі «Другъ» до р. 1877, а р. 1876 поезії вже вийшли в світ і окреме маленькою кни-

¹ Франко. — В ноті чола, VІІІ.

² Ibid. VІ—VІІ.

Ibid. VІІІ.

жечкою під заголовком — «Письма Івана Франка. I. Баляды и розказы».

З цілої низки поезій Франка, що друкувалися в «Друзі», власне нема на чому спинитись: здебільшого ці твори подосвідченого пера дуже слабенькі і формою своєю, і змістом. Непевна хода та недосвідність бувають звичайно у всіх молодих авторів на початку їхньої діяльності, але Франкові у його перших спробах навіть не це найбільш пошкодило, а ста пощаслива тенденція наблизити мову до російської, писати «вищим стилем», бо з того виходила тільки макарошична базгранина, якась недоладна мішанка мови української з російською, польською та церковно-слов'янською¹. Не надолужував отих формальних дефектів і самий зміст—досить банальний і на звичайні тоді в Галичині теми: про Русь та величність князів її, про національне відродження русинів та «руський геній», про патріотизм, церковний обряд і т. ин. Це мабуть гірша від поезій була

¹ А втім вина за це ледве чи цілком падає на самого лиш автора,—принаймні в автобіографії читаємо: «хоч у «Друзі» мусів зразу друкувати «язичієм», то все-таки у себе писав фонетикою і народним язиком» («В поті чола», IX), а попереду, ще в гімназії будучи, він обстоював за фонетичний правопис, змагаючись за його з учителем Аптоневичем (ib., VIII).

«Що в моїх давніших віршах мова не все чиста,—вище Франко в передмові до одної з пізніших збірок своїх творів,—це тим легше зрозуміти, що я особисто переходив де-які такі ступені розвитку (а хто в Галичині не переходив їх в тім часі?), де пакувало намагання приглумити почуття живої чистої народної мови, котре змалку ще було у мене сильно розвите. На мні в мініятурі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі»

перша велика обсягом і найслабша виконаним повість Франка «Петрії и Добошукі» («Другъ». р.р. 1875—1876), розпочата, як признається сам автор, «під вражіннямъ фантастичних оповідань Гофмана»¹.

Зміст першої Франкової повісти — історія стосунків між двома родинами, Петріїв і Добошуків, що ворогують, немов Шекспірові Монтеккі й Капулеті, за скарби преславного колись «опришка» карпатського, Добоша. В основу повісти покладено гуманну ідею, так розкрити в словах одного з дієвих людей: «уживати собранихъ грошей на добро народа»²; але виконанням, думками, композицією, мовляв—ця наївно-романтична й до нудоти солоденька повість стоїть по-за всякою критикою. Ситуації в ній ненатуральні, силоміць накручені на кістяк фабули; техніка поплутана, шаблонна, як звичайно буває в немудрих давніх повістях. Раз-по-раз автор перериває оповідання, переходить уже до нових подій, щоб вернутись потім назад, роблячи це очевидячки на те лиш, аби більшого ефекту добутти. Над усяку міру в повісті знайдеться прозорих

школа, граматики і спори язикові прибили і закаламутили чистоту народньої мови». (Франко—З вершин і низин. У Львові. 1893, стор. 4—5).

Як зразок тодішніх творів Франка, подаю тут першу строфу з сонета «Народныя пісні».

Глянь криницю тиху, що изъ стоць могилы
Серед степу слезою чистою журчить
Въ маломъ ей оцѣ мѣсяца личко блищить
И солища лучь въ ей серебряныхъ (sic) фаялахъ.

(«Другъ», 1874, стор. 51, в поправленому вигляді цей і інші вірші з «Друга» передруковано у збірці «Із літ моєї молодости», Львів, 1914).

¹ Франко.—В поті чола, IX.

² «Другъ», 1875, стор. 42.

несподівалок, віщих слів, усяких чудес та віщувань, а то й просто неподобних учинків та думок, у яких проте дуже милується автор, заплютуючи ними до краю своє оповідання; коли-ж доводиться його розплутувати, то робиться це немудрим способом традиційного *deus ex machina*. До того-ж безліч накопичено в повісті усяких страхів, хоч не дуже то і вважає на них читач, бо добре тямить, що це так тільки про людське око, а кінець-кішцем усе одно кривда мусить таки натрапити на відповідну кару, аби дати перемогу кисло-солодкій правді. Та й справді—всі страхи, як що поминути дуже нечисленні винятки, виходять-таки на добре, і благочестиві герої щасливо обминають усі пастки, з такими певельними хитрощами на них наставлені. Характеристика її обрисівка дієвих людей у повісті над міру примітивні й поверхові, обмежені на самих зверхніх речах: добротливий герой кінче повинец і подобу мати благородну, а вже коли лиходій, то неодмінно і в образ буде такий брудний, як чорна його душа. Говорять і чинять ці добрі й лихі герої так, як їм звелить автор, а він найчастіше користується з них на те, щоб устами перших проказувати всякі наївно-добротливі сентенції, а на чорному фоні других виразніше їх одтіпити. Мова в повісті штучна, серед якої хоче громади людської печувана; тон неприродно піднятий і взагалі наївний; моралізаторські заміри автора занадто прозорі, хоча він иноді й силкується, прибравши на себе таємничого вигляду, завдати читачам якоїсь загадки. Де-не-де тільки, пеначе оазис серед безводної пустині порожніх теревенів, фразистого балакання й блідих, вигаданих ситуацій, натрапите на одну-другу реальну сценку,

образ або доладу схоплену подробицю¹, але й вони тонуть у безодні тієї нестриманої балаканщини. Годиться проте зазначити, що в таких місцях і мова буває трохи ніби краща, чистіша,—хоча взагалі що до мови, то вже чималу знати різницю між початком та кінцем повісти: на останніх сторінках уся мова далеко вже чистіша й до народньої близька. Видко, що й перша Франкова повість зазнала на собі і мов у дзеркалі одбивала ту ідейну еволюцію, що саме тоді одбувалася з автором, редакторами й коректорами журналу,—та про це ще опісля буде мова.

Не ради якої-небудь вартости літературної, бо дарма її тут і шукати, так само й не для дешевих лаврів, щоб здобути їх гострим осудом псевдатного дитячого твору—спинивсь я на цьому мертворожденному створінні молодого письменника, в якому поки-що й не вгадати майбутнього значного художника. Нашу увагу притягає до себе ця повість якраз своїми хибами, що показують, на яку небезпечну був стежку ступив Франко, а з другого боку, й тим—дуже, правда, невиразними — натяками на улюблені думки письменника, які знайдемо в його кращих творах з пізніших часів, але зародку яких треба шукати таки тут, у першій повісті Франковій. Щоб по правді оцінювати цей, як і інші перші твори нашого письменника, не треба забувати, мовляв його-ж таки словами, що він «увійшов на літературне поле молодим і невиробленим, а й опісля, замість щирої поради і науки аж надто часто стрічав болючі удари, цинічні насміхи, а найчастіше тупий

¹ Напр., досить гарно описано хату Олексі Добоша,—див. «Друг» 1876, стор. 40.

індиферентизм і грубе незнання» Треба мати на оці ще й те, що той «молодий і невироблений» автор до того часу перебував далеко від центрів розумового життя та ідейного руху, в глушині, в малому, провінціальному містечку ², де, певна річ, не міг натрапити на широко поставлені громадські інтереси й здобути потрібне з цього погляду виховання. А опинившись нарешті в центрі—та й що то ще за центр був!—він спершу не здолав був свідомо орієнтуватися серед усяких, часто суперечних, течій та напрямків громадсько-розумових, що переплутувались, вороже стиналися й перотягали «молодих і невироблених» людей то в той, то в другий бік.

«Прийшовши до Львова, до Академічного кружка,—признається Франко згодом,—я опинився рантом серед спорів язикових і національних, котрі для мене були досі майже зовсім чужі і незрозумілі, то й, очевидно, не міг у них знайти ладу і хитався довго то на сей, то на той бік» ³,—до якої міри хитався, видно з того, що навіть опинився був на якийсь час у москвофільському «Обществѣ имени Качковскаго»... Ото-ж, не маючи аж ніякісенької художньої вартости, перша велика повість Франкова величезну має вагу для біографії нашого письменника, бо надзвичайно влучно одбиває вона згадані хитання й кидає ясне світло на ті етапи духового

¹ Франко.—З вершин і низин, стор. 3.

«Дрогобич був собі «вільним королівським містом»,—вільним, не вважаючи на свою нормальну школу та гімназію, від усього, що пахло цивілізацією та інтензивнішим духовим життям». Франко.—Малый Мирон, стор. 131—132.

³ Франко.—В полі чола, VIII.

розвитку та впливів, що ним довелось молодому авторові блукати попереду, ніж прибввся він до справжнього свого берега. В світлі цієї повісти, і тільки-но її самої, можна зрозуміти один із пафоса-віших у житті автора моментів,—момент кризи і перелому, що позначився на всій його дальній діяльності. Видко, для письменника, що починав саме на власні ноги спинатися, настала та критична, що часто буває й дуже небезпечною, хвилинка, коли раз на завжди треба було вибрати собі—кудою йти. Чи простувати йому тією в Галичині дуже тоді уторованою, гладенькою дорогою, на яку ступив був своїми творами, в «Друзі» р.р. 1874—1875 друкованими, тоб-то плодити далекі від життя, і духом і мовою мертві, нікому непотрібні й нічого не варті поезії та повісті; а чи, порвавши відразу з традиціями минулого, ступити без повороту на шлях справжньої праці на користь народу, зробитись піонером нового в Галичині напрям, що тоді тільки-но почав тут прокидатись? Такі питання стояли перед молодим письменником, і хитання оце найвиразніше проступає в «Петріях і Добошуках»,—і ми бачимо, що при кінці повісти все голосніше лунає, все дужче озивається голос застереження, що здержує автора перед уторованими стежками.

„Я боюся того льва и той скалы, що тамъ стоить на тѣмъ Народнѣмъ Домѣ,—мовляє поки що макароничною мовою один із Добошуків.—Той левъ, пригадує менѣ хищнѣсть и лютоѣсть нашихъ давныхъ князѣвъ, що утискали нашъ народъ, а котрыхъ память вы, рѣдни дѣти того народа, позолотили фальшивимъ блескомъ. Я боюся смотрѣти на тоту скалу у стѣпѣ льва, бо она пригадує менѣ темноту народа, изъ котрой користали его князѣ-грабителѣ,—она пригадує менѣ упѣръ и безсердеч-

ність тепершніхъ его проводирѣвъ, що ин тамъ выставили, яко знакъ своєї влади. Нѣтъ, панове,—не левъ и скала—наша хоругвь; наша хоругвь—плугъ и книга! Плугъ—то наша сила; книга, просвѣта—то наша будучність¹.

Alea jacta est!—ліби сказав цим молодий письменник. Плуг, що символізує тут простий, у поті чола трудящий люд, і книга, як могуча підойма правди, просвіти і науки — і нашого автора вивели вони на добру путь із того лабіринта шаблону, мертвотности й застою, в якому він був опинився через недосвідність свою молодечу та брак потрібного знання. Самостійний розум Франків здужав розглянути ту «скелю» черствой безсердечности, що таїлася в серцях у «проводирів», які манили його до себе; критична-ж риса розуму помогла здерти ту позлітку фальшиву, що нею проводирі ті сором'язливо свої не зовсім чисті вчинки що-до народу приоздобляли. А коли так—то кризис добре минувся: «плуг—то наша сила», значить—у своїй роботі зіпрімось на трудящий люд, його зробимо базою нашої праці, змагання та прямування; «просвіта—то наша будучність», значить—під захист світової науки поспішаймось од тієї темноти самовпевненого й самовдоволеного нецтва, що гордо пишалось навкруги... Трудящі люди, свій рідний народ—як підвалина до праці, добро народне—як мета, і наука—як спосіб до мети дійти,—відтоді робляться найдужчими нервами в діяльності Франківій.

Немов людина, що по доброму кризисові швидко, хапаючись, набирається здоровля—так само поспі-

¹ «Другъ», 1876, стор. 311.

хом прибуває нової сили, заналу та завзяття в нашого письменника по одбутому пореломі. Того-ж року, 1876-го, і в тому-ж таки «Друзі», де надрукований був кінець «Петріїв і Добоцуків», з'являється за підписом М и р о н^{***} поезія «Наймит», і вже цілком инший у ній голос чути, инший настрій, хода инша й мова. В образі вбогого, спрацьованого наймита змальовано тут стражденну, та не зновірену духом, безмежну в терпінні і тим самим нездоланну й непереможну масу народню. «Ори»—обертається до неї автор:

Ори, ори й співай ти, велетню, закутий
В недолі й тьми ярмо!
Пропаде пільма й гнет, обпадуть з тебе пута
І ярма всі ми порвемо.
Не даром ти в біді, пригноблений врагами,
Про силу духа все співав,
Не даром ти казок чарівними устами
Його побіду величав.
Він побідить, порве шкарлуці пересуду,
І вільний власний лан
Ти знов оратимеш—власнивець свого труду
І в власнім краю сам свій пан...¹

Цікаво зазначити, що цей новий голос, добутий молодим поетом перестроєної ліри, виходить і під новою, мовляв, маркою: вперше тут з'являється псевдонім М и р о н, що ним звичайно підписував Франко свої твори і довго ще по тому. Кволий, по дитячому наївний, хиткий і сліпуючий Д ж е д ж а-

¹ Цитую з збірки Франкової—«З вершин і низин», стор. 50.

лик з того часу вмирас, щоб дати місце дужій, енергичній та свідомій діяльності М п р о н а. Можна сказати, що тільки з народженням на літературній ниві цього останнього письменство українське збагатилось на нову свіжу силу; усе-ж, Джеджаликом підписане, виключивши хіба одне чудове оповідання «Лесюшина челядь», загинуло в морі забуття.—та, звичайно, іншої воно долі й не варто.

III.

Я пробував на попередніх сторінках освітлити й вияснити той духовний перелом, що відбувся з нашим письменником першої-ж пори в його літературній діяльності, спиняючись переважно коло внутрішніх причин та підстав до такого перелому. Та історія його далеко не повна була-б, якби не згадати ще про людину, що величезний мала вплив на Франка й на цілий гурток його товаришів та допомогла їм вийти щасливо з тієї внутрішньої боротьби, яка неминуче йде разом з усяким духовним кризисом. Тією людиною був Михайло Драгоманов, якому взагалі судилося стати для Галичини тим могутим ферментом, що розіклав старі елементи серед галицько-українського громадянства й тим самим заложив підвалини під нову громадську формацію. Людина широкого, живого й на диво гнучкого розуму та європейської освіти, першорядний критик і публіцист, велика наукова сила, ворог непримиренний усяких нишних, але порожніх фраз, натура надзвичайно енергична, що скрізь шукала діла насамперед—Драгоманов порпий в українському письмен-

стві заходився витягати національно питання з темних кутків схоластики, щоб поставити його на тверду гуманітарної науки основу. Діяльність його для України ще на довгі часи невмируща, викликала була велике розворушення і в Галичині,—тут ще раніше й більше, бо ідеї його туди легший мав доступ, ніж на обставлену цензурними та іншими кордонами Україну. Історичні листи Драгоманова до редакції «Друга»¹, в яких він помилосердно руйнував зашкарублість та вузькоглядство галицької інтелігенції, оте «рутенство», що саме прибирало тоді характерних рис цілого громадського напрямку; в яких переносив національне питання з абстрактних високостів пишної фрази на поле практичної роботи на користь народу,—ці листи надзвичайно вразили студентську молодь, що згуртувалась була коло «Друга». Щоб наочно показати молоді, яка стоїть безодня і в мові, і в змісті між справжнім російським письменством і тим «рутенським» витвором, що фабрикували тоді галицькі літератори,—Драгоманов розповсюджує твори кращих російських письменників, свої листи до редакції «Дру-

¹ Див. «Другъ»: р. 1875 в ч. 11-му Українця «Письмо въ редакцію «Друга», в ч. 12 «Отповѣдь на письмо г. Украинца»; р. 1876 в ч. 5-му «Второе письмо въ редакцію «Друга» (Украинщина или Рутенщина)»; в ч.ч. 13—15 «Третье письмо Украинца въ редакцію «Друга»; в ч.ч. 6—8 «Отповѣдь на «второе письмо» г. Украинца». Ці надзвичайно важні в історії громадського розвитку в Галичині листи передруковано (перший в перекладі, останні в оригіналі) в книзі: М. Драгоманов—Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895. Видав Ів. Франко. Львів, 1908, стор. 307—355.

га» пише мовою російською й паренті радить передрукувати в «Друзі» дещо просто з російського письменства (відоме оповідання Гл. Успенського «Неизлечимый» під заголовком «Отравленный диалог»). Цей дотепний педагогічний метод в руках у Драгоманова дав наслідки просто несподівані. Попервах редакція «Друга» пробувала була, правда, змагатися й полемізувати з Драгомановим, додаючи до кожного його листа свої уваги й «отповіді», та дедалі полемична пота брешить усе слабше, боязкіше, потроху стихає зовсім і кінець-кінцем сам «Друг» переродивсь цілком, і зовсім иншого набув собі обличчя.

З журналу, призначеного на розвагу «русскимъ красавицамъ» (!), як позначено в його проспекті на р. 1874-й, він доростає до ступеня поважного органа з виразною демократичною закраскою. Замість пудних ремієницьких або, краще, дитячих переробок з невідомих чужих авторів, замість повістей власного виробу—конче з небувалого «аристократичного» (!) побуту, замість «хрій», написаних за всіма правилами схоластичної псевдовчености, до того-ж ще й виложених мертвою, ніде в світі нечуваною мовою—з'являються на сторінках «Друга» живі оповідання й париси (між иншим—Франків «Борислав») та цікаві статті на сучасні громадські теми. Отак та громадка, що гуртувалась коло «Друга», вийшла з тяжкого бездоріжжя й натрапила на певну стежку широко-демократичної й національної роботи.

Особисто Франкові дуже багато допоміг тоді вплив Драгоманова,—васамперед тим, що власний духовий кризис молодого письменника одбувся так швидко й одразу вийшов на добре. «Ви,—пише

Франко до Драгоманова описав,—були першим і майже єдиним чоловік, що додав мені духа і охоти»¹. Та й потім, як видно з опублікованого листування, Драгоманов не переставав ділитися з своїми учениками тим скарбом духового надбання, що посідав сам,—показував їм, що взяти до роботи на що звернути увагу, панучував, картав часом гостро, по-батьківському. «Він,—згадує Франко в передмові до листів,—був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно по жалував праці, писав і уніменсь і навіть докорів, щоб наводити нас, лінних, мало-освічених, вирслх у рабських традиціях нашої глухого кута, на краді, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, виїшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то це в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова»². Під впливом його Франко починає знайомитись і з повітнім письменством та громадськими напрямиами, щоб читанням та самоосвітою закидати прогалини в своїх знаннях і придбати те, чого не давала офіційна університетська наука—у Львові тоді з великим схилом до схоластичного відчуження од живих справ некучої сьогочасности. Разом з тим і в творах молодого письменника («Лесниша челядь» у альмамаці Дифетрянка р. 1876-го, «Борислав» у «Друзі» р. 1877) проступає вже перший розмах свіжого таланту художнього, що однаково сильно, некраво і правдиво вмів зазірнути і в потаємні

Франко.—В поті чова, IX.

М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887-1895, стор. IV

кутки душі людської, і підглядіти події околицинього життя, хоч крила цього таланту й зв'язано ще чужими впливами ¹.

Події австрійської дійсности зараз-же довершили це ідейно охрещення молодого письменника й навіть добрі йому справили похрестини. Викинувши Франка з-поміж «вірнопочеттудійних» громадян, вони навіки вцепили йому і зміцнили протестантські погляди, яких він само тоді набирався, і цим безповоротно визначили той шлях, з якого вже не зверне до віку наш письменник. Несподівано, «як серед вулиці цегла на голову» ², на його падає раптом удар—голосний політичний процес, що відіграв величезну роль в громадському житті Галичини та став разом першою «страшною і тяжкою пробою» й нашому письменникові та товаришам його, до останку скинувши їм з очей полуду на ту «попуру дійсність», що на неї, як знаємо, парікав О. Терлецький. В місяці липні р. 1877 весеньку редак-

¹ Напр., оповідання з того часу «Два приятеля» збивається потроху на письменницьку маніру Марка Вовчка та Федьковича; на інших творах, навіть і з пізніших часів, знати безперечний вплив Золя, якого Франко раз-у-раз ставив дуже високо (порівн. його статтю «Еміль Золя» в «Світі» р. 1881-го з пізнішою характеристикою того-ж таки письменника в «Л.-Н.-Вістнику» р. 1898, кн. X). Першими романами Золя в російських та польських перекладах Франко саме зачитувався в ті часи (див. Франкові спомини під заголовком «Гірчичне зерно» в збірці «Малій Мироп», стор. 157) і під їх впливом збирався «змалювати нашу суспільність у різких її верствах» (І в. Франко.—Добрий заробок. Львів, 1902, стор. VI, порівн. В поті чола, XI).

² Франко.—В поті чола, IX.

цію «Друга», а серед інших і Франка, заарештовано¹; за причину до обвинувачення виставлено— зносини з емігрантами, пайначе з Драгомановим, та належність до таємного соціалістичного товариства², хоч воно, оте товариство таємне, існувало хіба в настрашеній фангазії низькоокої галицької адміністрації та обскурантного, до того-ж вельми затурканого й заляканого, громадянства. Був тоді час, коли шляхта польська в Галичині саме починала своє безконтрольне господарювання в краю і, щоб свою власть посилювати й заслужити на ласку центрального уряду, на всі способи бралась, щоб скомпромітувати перед ним русинів. Як звичайно, найпершою зброєю й цим разом було—роздмухувати найневинніші справи в страшні змови проти цілості держави, лякати, кого треба, марою соціалізму, нігілізму та гайдамаччини, даючи поради—вішати арештованих, навіть не дожидаючи, аж поки суд їх засудить³. Російсько-турецька війна, що відбувалась, між иншим за допомогою волонтерів з Росії, подалоко австрійського кордону, а в Боснії та Герцеговині—зачінала навіть інтереси Австрії, давала

¹ М. Драгоманов.—Листи до Ів. Франка і інших. 1881—1886. Львів, 1906, передмова, стор. 6—7.

² Соціалістичні переконання сами собою не були тоді вже ніяким злочинством проти австрійських законів: у Відні тоді вже виходив легально журнал „Der Sozialist“, а відомий катедер-соціаліст і автор „Die Quintessenz des Sozialismus“, Шеффле, незадовго до того часу сидів навіть на посаді «цісарсько-королівського» міністра. Коли що й заборонялось австрійським підданцям, то тільки участь у закордонних політичних, а надто таємних, товариствах.

³ Франко—З останніх десятиліть ХІХ в. «Л.-П. Вістник», 1901, VII, 11.

ніби фактичні підстави до тих злісних вигадок; уславлений «нігілізм» дозволяв ті вигадки квітчати всіма барвами охоронної фантазії. В кожному чужинці, а надто як він був з Росії, тієї батьківщини страшного «нігілізму», вбачали тоді небезпечного політичного агітатора¹; твори Гоголя, Лермонтова й інші такі безневинні книги конфісковувано, як страшне знаряддя нігілістичної пропаганди, а петербурзькі «Отечественныя Записки» львівським верховодам здавалися таким революційним виданням, що редакторів його, на компетентний погляд львівського судді Кригсайзена, варто було що-найменше повішати². Під такий божевільний час, дійсно «в пору тяжкого перелому», довелося молодим галицьким діячам одбувати своє ідейне відродження.

Коли шовіністичні польські газети зняли гвалт, наперобій вицьковуючи «агітаторів», поліція догадалася, що з цього чудово можна скористуватись, щоб розпочати досліди в листуванні людей, на яких з тих або інших причин мала воля зуб. І от досить було певного підозріння, невиразного натлякання чи навіть незрозумілого слова або необач-

¹ К. В. Діло г-на Іловайського въ Галиціи. Небольшая глава изъ славянской патологій. Вѣстникъ Евронна», 1878, 1. Мова тут мовиться про «трехдневный плен» д. Іловайського, відомого реакціонера й автора популярних з примусу підручників історії, що був арештований в Австрії за свою цікавість до археології, та про аналогічний інцидент з другим подорожнім, Остен Сакеном, арештованим під час ботаничної екскурсії в Карпатах. Проте читачеві з Росії від цих інцидентів і довго ще по тому чимсь занадто знайомим одгошило.

² Франко.—Др. Остап Терлецький. «Записки Науков. Т. ім. Шевченка», т. I, стор. 42.

ної згадки про когось у перехопленому листі, щоб і автора листу, і адресата, і всіх, кого вони, шестуючись, згадували, приготувати до гурту ворогів ладу й законності і завдати на приємно перебування в тюрмі. По всій Галичині почались масові траси й арешти, переважно серед української молоді. Старші русини, аби не попала в пеньвість їх безмірна «австрійська лойяльність» та «уніятське благочестіє», одкасулись мерщій од арештованих ¹; мало того, знайшлись і такі серед них люди, що

¹ Ось типовий приклад. Драгоманов прислав був відомому історикові нисьменства, проф. О. Огоновському, 50 карб. на допомогу, чим буде треба, арештованим. Переляканий професор вернув гроші назад з таким-ось листом: «Ви пишете, що обертаєтесь до мене не як до прихильника тих чи наших політичних ідей, а як до професора ув'язнених молодих людей, котрий може допомогти їм просто «по чоловічеству»... А вже-ж, многоповажний Добродію, схочете признати, що ув'язненим студентам ні явно, ні тайно в поміч прийти не можна, позаяк тоді показалося-б, що вони одержують пільгу від заграничного товариства (?!), бо ачей-же власть не увірить, що приватна особа тут, ві Львові, долю ув'язнених студентів поліпшити хоче, виставляючись на можливість посудження, що вона стоїть у звязі з пропагандою заборонених (?!) тутки ідей. Несучи пільгу ув'язненим, до котрих доступ заборонений, попався-б я отже в колізію з законами (?!) і хоча не єсмь прихильником тих суспільних ідей політичних, був-би я потягнений до строгої одвічальности (?!). А вже-ж і Вам мабуть звісно, що я віддаюсь тихій науці філологічній, проте політичними (!) справами я досіль не займався та й займатись не думаю». Див. М. Драгоманов—Переніска. Зібрав і зладив М. Павлик. Т. I. Львів, 1901 стор. 151—152.

навіть поспішилися з власної охоти на допомогу поліції з своїми, простісінько кажучи, доносами, аби тільки від себе підозріння одвести та разом не проминути доброї okazji, щоб і супротивникові нашкодити ¹. В результаті такого сприту одних та ноголовного пригломшення других і повстав один із тих безглузвих процесів, коли в основу всього обвинувачення кладуться не конкретні якісь учинки, а просто думки й переконання людини; коли до одного «товариства» зводяться люди, що навіть у вічі одно одного не видали й не чували про своїх «снільників»; коли обвинувачені не темлять, за що саме посаджено їх на лаву підсудних, а прокурори й судді, дарма що теж цього не знають, проте усіма способами намагаються підвести всякі казуїстичні карлючки, щоб довести небувале злочинство. Нас, що недавно ще бачили незчисленні політичні процеси царських часів, певна річ, давнім процесом Франка з товаришами по здивуєш,—але самим підсудним, певне, не раз моторошно ставало: адже-ж діялося це таки в Європі, в конституційній, як-не-як, державі, що ніби гарантувала своїм громадянам бодай елементарні права незайманості особи!.. Проте вже задалегідь можна було вгадати кінець процесу, відданого на волю суддям на зразок згаданого Крингайзена або другого, що з циничною

¹ Цим особливо надолужували москвофіли, серед яких були й такі суб'єкти, як, напр., редактор «Слова», Венедикт Площанський, що просто наводили поліцію на тих, кого «треба» арештувати. Цю почитиву особу вивів описля Франко в політичному памфлеті «Дума про Маледикта Плосколоба». Львів, 1878, (передруковано «Думу» в збірці «Давнє й нове», у Львові, 1911, стор. 166—178).

щирістю заявив: «що таке соціалізм—я бігме не знаю, те лише знаю, що це щось гідне кари»¹. Обвинувачених, як і треба було сподіватись, засуджено, і Франко, що не мав за душею «й тині того гріха, який мені закидували»², дістав за кару 6 тижнів тюрми, та ще відсидів 8 місяців попереду, поки мав одбутися той «скорий і милостивий» суд³. І перед судом, і на суді, й після суду—все одбувалось так, як звичайно буває «в пору тяжкого перелому»...⁴. «Дев'ять місяців пробутих в тюрмі,—пише Франко в автобіографії,—були для мене тортурою. Мене трактовано як звичайного злодія, посаджено між самих злодіїв та волюцюг, котрих бувало в одній камері зо мною по 14—18, перекидувано з камери до камери при ненастанних ревизіях та придирках (це, бач, за те, що я «писав», т. є. записував на случайно роздобутих карточках наперу случайно роздобутим олівцем—цісні та приповідки з уст союзників, або й свої вірші), а кілька тижнів я просидів у такій камері, що мала тільки одне вікно, а містила 12 людей, з котрих 8 спало на тапчані, а 4 під тапчаном для браку місця. З протекції, для свіжого повітря, союзники відступили

¹ Франко.—В тюремнім шпиталі. Див. збірку «Напталеха та ин. оновідання». Львів, 1902, стор. 142. Судову справу в подробицях списав Франко в цитованій вже статті «Др. О. Терлецький»,—див. «Записки Н. Т. ім. Шевченка», т. I, стор. 37—45.

² Франко.—В поті чола, IX.

³ Франко Образки galicyjskie, стор. III.

⁴ Цікаву деталь з «гвоздиками» на тому процесі описали пригадали Хв. Вовк та Франко, коли зішлися разом. Див. Єфремов, С.—Хв. Вовк про Кузьму-Ляхоцького. «Наше Минуте», 1918, кн. II, стор. 156—157.

моні «найліпше» місце до снання—під вікном насу-
проти дверей; а що вікно задля задухи мусіло
бути день і ніч одчищене і до дверей продувало,
то я що-рана будився, маючи на голові повню спігу,
навіяного з вікна»¹. Одно слово, коли до тюрми
взято Франка з зародками хіба лиш несвідомого про-
тесту й тільки що з нахилом до соціалізму, то
з тюрми вже вийшов він протестантом свідомим,
цілком готовим на соціаліста; то була наочна наука,
що переконувала краще за всі теоретичні докази
що-до вигід сучасного ладу...

Багато довелось муки зазнати фізичної й мо-
ральної авторові наведених допіру слів, у тюрмі
сидючи; багато довелось пережити й передумати
з приводу подій та ідей, безпосередно з процесом
зв'язалих, і на багато з того, що перш без уваги ми-
нало, тепер розплющити очі². Але незмірно гірше,
але невимовно тяжче було те, що спіткало Франка

товаришами на волі, коли відбули вони тюремну
кару. Сервілістичне, без краю залякане громадян-
ство попросту остракізувало, викинуло їх з-межи
себе, і це вражало куди дошкульніше, ніж неспра-
ведливий суд та тюрма. «Сто раз тяжчий і неспра-
ведливий суд усієї суспільності, кинений на нас,
страшенно болів мене,—згадує Франко в автобіо-
графії.—Мене викинено з «Просвіти», заборонено
приходити на «Бесіду»... а люди (з старших), котрі
хотіли мати зо мною яке-небудь діло, видались зо

¹ Франко.—В поті чола, IX—X.

² Франко—З останніх десятиліть XIX в. «Л.-Н.
Вістник», 1901, VII, 10.

³ «Руська Бесіда»—так зветься українські клуби в
Галичині.

мною тільки в секреті, що мене ще дужче принижувало»¹. «Я,—нише про ті часи Франко слідом за подіями в автобіографічному оповіданні «Моя стріча з Олексою»,—чоловік проклятий, ненавистний, прогнаний з-поміж «чесних»,—одним словом, проскрибований. Проскрибований—це сама відповідна назва. Це не значить, що приміром, моя совість стає супротив мене, або щось подібного,—ні, це значить тільки те, що люди «чесні» (коли хочете, можете звати їх «багатими», «сильними», «практичними») —це на одно вийде) випхнули мене з «чесного» і «порядного» товариства, т. є. попросту з-поміж себе. І зовсім справедливо. Мое ім'я враз із скількома іменами подібних до мене «во время оно» оббігало весь край, було пострахом усіх «мирних і вірно-конституційних горожан»; з моім іменем усі вони в'язали

¹ Франко—В поті чола, Х. Цікаво з цією глибоко образливою лякливою й тупим нерозумінням дійсної ваги процесу, що виявила галицька інтелігенція, порівняти те, як ставились до тієї самої події люди з народу, скільки це відбилось у творах Франка. І Олекса Сторож із своєю жінкою («Моя стріча з Олексою»), і дід Гарасим («В тюремнім шпиталі») —ці темні, прості й неосвічені люди виявляють далеко більш справжнього розуміння справи й не бояться показати своє спочуття й симпатії страдникам за ідею. Простим своїм непопсованим чуттям, не затемненим сліпими страхами та упередженням, вони зрозуміли те, чого не здужали в тямки взяти пишні судді і вся галицька інтелігенція. «І знаю, пане,—каже Гарасим,—ви за правду тут... ви против людської кривди повстаєте... за то вас мучать... ви хочете людям полегкість зробити... кривду зменшити» («Панталаха та інші оповідання» стор. 156—157). А Олекса Сторож благословить автора словами: «Най тебе Бог держить на тій дорозі, коли-сь раз на ню став» («Дзвін», 1878, стор. 296).

поняття перевороту, революції, різні. Правда, в той час, коли «спасителі існуючого порядку» підняли найстрашніший гвалт, я й мої товариші сиділи спокійно і смирно за тюремними ґратами та рахували дні короткого життя, страчені пусто та марно. Але візьмім, приміром, що діло зовсім не так діялось, що мені й моїм приятелям о переворотах та революціях і не спалося—то що з того? Чи вже то одно, що я сидів у тюрмі не вистатчує, щоби навіки зап'ятнати мене в очах «чесних» людей? Ба, але всевідущий і всемогутній суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до останку в році 1872; в моїх очах доглянув искру такого огню, котрий може запалювати домн «мирних горожан» не гірше нафти. Одним словом, я оказався кругом винним на суді—значить, погорда і прокляття «порядних» людей насупроти мене зовсім справедливі»¹.

Цією іроничною тирадою краще од усяких коментаріїв змалювано той жорстокий і кривий осуд, що для самого автора несподівано—справді, «як серед вулиці цегла на голову»—звалився на його і од дурної, нетямущої влади, і од заляканого над усяку міру громадянства. Вони обороняли своє становище папів перед тим невідомим, що насувалося на них із тими необачними юнаками й загрожувало те становище підкопати,—то що-ж дивного, що в способах їм не було охоти перебирати? А проте кривди й напастування органів влади та образливі стосунки

¹ «Дзвін» 1878 р., стор. 275—276.

земляків не зламали Франка. Навпаки, виходячи з тюрми, він себе почув вільним, як птах у повітрі, як школяр, що таки вирвався нарешті з ненависної школи з добрим у руці свідоцтвом—«правда, трошки не так написаним, як звичайно», з блискучими, припадними планами й надіями на будучину, з ясною свідомістю того, що звязки з минулим порвано цілком і безповоротно навіки. Чи-ж варто було жалкувати за минулим, коли воно виявило себе банкрутом? Чи-ж варто й за людьми побиватись, скоро вони так ганебно покинули на призволяще за першої-ж серйозної пригоди?—Невна річ, ці і гі... Отже треба було думати про майбутню долю, на все життя шлях собі вибирати,—і шлях той двома дорогами різно розходився перед Франком: «або поспавши голову пополом та роздерши й ті послідні «ризни», що на тобі, плакати, жалувати страченого часу, в котрім і сам ти був «чесним» і «порядним» та йти на «роспутіє і стогни града»—просити всякого «порядного» о прощення за страшну, хоч і не сповнену провину; або раз на-веігди плюнути на цілу «штуку», взяти на себе «хрест свій»,—це значить, стати добровільно, до разу, безповоротно в ряди проскрибованих та витручених і, не оглядаючись, йти шукати для себе такого самого товариства»¹.

Вибирати було не важко. Як згадано, Франко добре вже втямив ціну людям, що мали сніткати його на першому шляху, й нічого, окрім оправданної цілком огиди та зневаги, до їх не міг почувати в серці своєму. З другого-ж боку, свідомість того, що «скоро чоловік раз пізнав правду, то вже від

¹ Ibid., 286.

неї не відречеться, доки, розуміється, він хоче бути чесним чоловіком»¹ — ця свідомість, опорта то того-ж на симпатії простих та щирих людей з народу, тим дужче справляла його на думку вибрати «життя проскрибованого». Воно, що правда, «часами сумно і важке,—міркує на роздоріжжі викинутий з громади,—але серед наших гнилих обставин його тільки й можна назвати життям. Внутрішній супокій, сила і ясність переконань, чиста совість і боротьба—вічна непастинна боротьба проти темноти, фальші і дармоїдства! А ще до того такі хвили², з котрих одна стоїть за все життя,—життя з затрутим, удушливим воздусі недумства—ех, добродії, для самої боротьби, для кількох таких хвиля варто плюнути на всі «пута», варто стати проскрибованим»³.

Таким енергійним покликом замикає Франко оповідання «Моя стріча з Олексою» й зараз-же кидає громадянству одвертий виклик у сильній, напкій, ритмом марсельєзи написаної поезії—«Товаришам з тюрми», якою розпочато журнал «Громадський Друг»:

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас з давнім життям!..
З давніх брудів і думка розкута—
Ожнемо, брати, ожнемо!
Ожнемо новим ми, новішим
І любов'ю оґрітим життям,—

¹ Ibid., 295.

² Франко розумів тут оте щире спочуття від простих, трудящих людей, що про його мова в оповіданні «Моя стріча з Олексою».

³ Ibid., 296.

Через хвилі мутні та бурхлив!
 До щасливих країв попливем...
 Виступаймо до бою нового
 Не за царство тиранів-царів,
 Ані теж за попів, ні за бога,
 Ні за панство неситих панів.
 Наша ціль—людське щастя і воля,
 Верх освіти над віров сліпов,
 І братерство велике, всесвітнє,
 Вольна праця і вольна любов...
 Не молиме вже більше до бога:
 «Най явиться нам царство твоє!»
 Бо молитва слаба там підмога,
 Де роботи й ума не стає.
 Не від бога те царство нам спаде,
 Не сваті на руках принесуть,
 Але власний наш розум посяде,
 Сильна воля і спільний наш труд!¹

Таким тоном заговорив ще недавно смирний
 плохий Джеджалик, що враз перетворився на
 борця, виріє позмірно і у власних очах, і об'єктивно,
 зазнавши тієї соціальної кривди, що мов бичем по-
 гнала його до табору вічно кривджених, виганкува-
 них, експлуатованих... Вірни, як видно і з заголовку,
 написано в тюрмі. Проклинувши до свідомости,
 розплющивши очі на світову кривду, поет і товари-
 стів кличе до боротьби:

Це ж остання війна! Це до бою
 Чоловіцтво із звірством стає,
 Це поборює правда неволю...

¹ «Громадський Друг», 1878, стор. 1—2 (передру-
 ковано в збірці «Давнє й нове», стор. 165—166, під
 заголовком «На зорі соціалістичної пропаганди»).

Нове життя Франко починає з високо соціально-політичного акта—гуртуючи товаришів навколо нових дозвигів. І тому з його вірша став надзвичайно цікавий документ,—характерний не для самого автора, а й для всього напряду, що зарисовувавсь тоді на галицькому обрії. В тому публічно висловленому, мовляв, «ісповіданні віри» скристалізовано всю суть переконаннів та думок, що з них опісля консеквентно розгорнулася діяльність визначного письменника та його товаришів. Заклик во ім'я розуму та любови до чесної, некорисливої роботи й боротьби за волю та долю всіх людей з історичними силами, що їм стоять на заваді—ось як, коротенько мовивши, можна зрозуміти цю в Галичині першу хоч і в віршованій формі висловлену, проте дійсно соціально-політичну програму.

IV.

І вона не забарилася прийти—ота завзята, безупинна й немилосердно-люта боротьба, до якої треба ще додати й чисто особисту боротьбу за існування, за черстоного хліба кусень, що його заробляв наш письменник буквально так «в поті чола»... Безглуздий політичний процес і зв'язані з ним митарства вибили Франка з колії, всякої позбавивши надії на педагогічну кар'єру та на спокійне животіння на посаді якогось там «цісарсько-королівського» професора і совітника. Тим-то хоч і не кидає він поки-що університету, але користується з його вже не як із засобу на майбутній заробіток та кар'єру, вчиться не за-для диплому, мовляв, а тільки-но, щоб заповнити «прогалини

свогого знаання» Власно можна сказати, що всю свою силу й новоспущу енергію віддає Франко на роботу по-за університетом, а її знайшлося досить.

Того саме часу одnodумця Франків і товариш у судовому процесі та тюремній одсидці, Михайло Павлик, заходився був видавати місячник «Громадський Друг», заручившись, між иншим, співробітництвом і матеріальною допомогою Драгоманова, що віддав на цю справу свою пайку Уваровської премії за «Историческія пѣсни малорусскаго народа»². Франко стає за співредактора та найпрацьовитішого співробітника в журналі, друкуючи тут свої поезії (між иншим голюєних «Камінярів»), оповідання, повість „*Boa e nstrictor*“, критичні й публіцистичні праці, з яких одмітніші: «Критичні письма о галицькій інтелігенції» та «Література, її завдання і найважніші ціхи». Але обставини, серед яких довелось молодим редакторам працювати, не дуже то їхній роботі сприяли. Цілковита незабезпеченість з мало не щоденним гостем—голодом³, ворожнеча од обскурантного громадянства, брак «читальника-друга», разом із власною недосвідністю та невідготованістю до журнальної праці—все це зв'язувало руки керівникам журналу й дуже тяжко на їхній праці відбивалось. Нервовий настрій їх пробивавсь підвищено-гострим тоном, і журнал регулярно, книжка по книжці, підпадав конфіскаці й виходив через

¹ Франко.—Др. О. Терлецький. «Записки Наук Т-ва ім. Шевченка», т. I, стр. 43.

² Ibid., 45.

³ «Часто бувало так,—пише Франко,—що одного дня ми не знали, що їстимемо другого; з платою за помешкання опізнювались часто»,—ibid., 46.

те під кількома назвами: спершу «Громадський Друг», потім «Дзвін», потім «Молот». Останню частину («Молот») редагував Франко сам, бо Павлик саме тоді відбував присуджену йому, як відповідальному редакторові, кару, а потім емігрував до Женєви. Видання, коло якого «стояла тільки горстка молодіжи»¹, припинилось, і року не вибувши.

По тій нещасливій спробі Франко не раз іще береться до нових спроб, щоб завести безпосередні зносини з читачами: видає під назвою «Дрібна бібліотека» в українському перекладі художні й наукові та публіцистичні твори європейських і російських письменників (Байрона, Гайне, Гекслі, Емілія де-Лявеле, Писарева, то-що); заходжується коло журналу «Нова Основа», якому, правда, не судилося й народитись; заміряється «в цілім циклі новел списати по змозі всі боки життя простого люду: відносини економічні, освітні, правні, політичні і т. н.»²; складає популярно-економічні статті, провадить відчити з політичної економії в гуртках сільвівських робітників, то-що. Тим часом виорне друкує Франко свої праці й польською мовою: в журналі „*Tudziń i teraŝki*“ містять він сатиричні париси, критичні

¹ *Ibid.* Як справді самотно стояли тоді вільнодумні люди в Галичині, видно з того, що видання їхні часто й густо аривали страшенне обурення серед читачів, а передплатники вертали книжки назад, оздобивши їх слідами свого обурення або плодами «обивательського» дотепу. «Чи не сказився?» — зачитував один пренумерант; «не смійте мені присилати такої сгідної макулатури», тримав другий; «возвращается обратным шагом к умалнишешым», — глаголав од писанія третій». Див.: Франко—З останніх десятиліть ХІХ в., «Л.-Н.-Вістник», 1901, VІІІ, 54.

² Франко.—В поті чола, ХІ.

статті й замітки, а в робітничій газеті „Праца“ популярно-наукові нариси, переважно з економіки.

Надзвичайно характерна оця робота Франка в інтернаціональному, скажу так, масштабі. Він, свідомий син поневоленого українського народу, не замикається в національному колі цілком, а йде на допомогу соціалістичній справі взагалі, сподіваючись, що з того буде користь і його народові. Р. 1878 він пише і видає польською мовою: *Zasady socyjalizmu, wyłożone w pytaniach i odpowiedziach*, щось ніби соціалістичний катехизис. Багато було Франкової праці і в складанні першої в Галичині соціалістичної програми: *„Program socyjalistów polskich i rusińskich we wschodniej Galicyi“*, яку винесли видавці, проминувши, на жаль, згадку про українських („rusińskich“) соціалістів. Так само і в організаційній роботі слабого ще тоді в Галичині соціалістичного руху участь Франкова була величозна і цілком відповідає тим основам міжнароднього соціалізму, до яких прийшов молодий письменник.

Так збігло кілька років. На початку р. 1880-го скрутні обставини матеріальні вигнали Франка із Львова на село до товариша й там його без жадної приклучки арештувала через лад обережна поліція. Цим разом він просидів у тюрмі три місяці, а потім ще «ціонасом» («етанним порядком») гнали його до рідного села в дрогобицький повіт. Той час, як згадує Франко, «належить до найтяжчих моментів у моїм життю»¹, та й справді—в Дрогобичі його педужого і змордованого завдали до ями, відомої нам з оповідання «На дні», потім ізнову погнали «ціопа-

¹ Ibid.

сом» у Нагуєвичі, а коли врангті дістався він на волю, то це була воля безборонно голодною смертю помирити ¹. Написавши в Коломні оповідання «На дні» й за останні гроші одіславши його до Львова, автор «жив три дні трьома цептами, найденими над Прутом на піску, а коли й тих не стало, заперся в своїй кімнатці в готелю і лежав півтора дня в гарячці й голоді, ждучи смерти, безсильний і знеохочений до життя» ². На щастя, паснів сюди один товариш, що саме розшукував Франка, і врятував його від голодної смерти. Оклигавши трохи й закуптувавши що раз пршадноюї подорожи «цюнасом», коли від снєки у його «на обох ногах повіднадали піхті на пальцях», Франко, щоб хоч на далі запобігти таким «подорожам», поспішається до Нагуєвичів, а звідеги в-осєни вертається до Львова й знову вступає до університету.

Року 1881 почав виходити у Львові під редакцією Ів. Белея журнал «Світ», що вперше за тих часів злучив був у одному органі всі поступові сили літературні з обох частин України по сей і по той бік кордону. З усіх співробітників «Світа» Франко працював найбільше: можна сказати, що журнал держався мало не на самих його плечах, так багато всякого матеріялу — белетристичного, публіцистичного й наукового, — постачав він до «Світа», не кидаючи праці навіть тоді, коли обетавини знов по-

¹ Докладно про це згадує Франко в своїх споминах, надрукованих разом із пімецьким перекладом оповідання «На дні» у віденському часопису «Die Zeit» (р. 1903, ч. 167), під заголовком „Wie ich dazu kam“.

² Франко—В поті чола, XII.

гнали його із Львова: жити у великому місті нашому письменникові не було з чого... Пересижуючи лиху годину в Нагуєвичах, під пильним доглядом місцевого жандарма, що набридав йому побожними розмовами та порадами (напр., іти в ченці), Франко по черзі то стає до помочи родичам коло хліборобської справи, то вертається до літературної роботи. Не рахуючи сили дрібних праць, за цей час він докінчив переклад «Фавста» й написав історичну повість «Захар Боркут», одзначену премією на конкурсі редакції журналу «Зоря». Але й «Світ» не довго вдержався, і з половини 1882 р. перестав виходити, припинивши друкування Франкової повісти «Борислав сміється», з життя робітників у Бориславі. Так ця повість і лишилась, на жаль, нескінченою, бо тоді на цілу Галичину не знайшлося органу, що наважився-б її додрукувати.

Тим часом як Франко все більше визначався своїми працями, очевидно повинна була йти в непам'яті і ота «проскрипція», що внакла була на його з товаришами. Р. 1883 Франка запрошено на співробітника й члена редакції органу народовців «Діло» та літературного журналу «Зоря», і в обох цих виданнях появляється багато його розвідок, переважно економічного змісту, що звернули на себе увагу навіть серед польського громадянства. Разом з тим невтомний письменник заходжується коло великої праці з історії Галичини ХІХ в., редагує збірник творів дочасно поморного економіста українського, В. Павроцького, бере участь у польських газетах, як „Kurjer Lwowski“, „Prawda“, то-що, і всією тією невпинною, каторжною працею заробляє як-раз

стільки, щоб не пропасти з голоду¹. Правда, не багато й морального задоволення давала праця по тодішніх українських виданнях у Галиччині. Насамперед над Франком раз-у-раз була «своя» цензура, що доходила до курйозів. Напр., офіційний редактор «Зорі» вернув йому оповідання «Муляр»—«з тої фізичної причини,—як пояснює Франко,—що мулярі загалом великі лінохи, а такого факту, який оповідаю я, він не бачив ніколи»². По-друге, стара репутація Франка раз-у-раз грозилась порвати оту «солом'яну згоду», і перед инсьменником стояла перспектива опинитись без усякого притулку. Наприкінці р. 1881 це так і сталося. В „Kurjer'i Lwowsk'omu“ появилось кілька статтів М. Навлика, в яких автор критично поставився до царюдовців; а 28 листопада номер львівської громадини А. Парюльської, заповідавши ховати себе без духовенства, і Навлик на похороні виступив з промовою. За це покарано Франка, хоч у згаданих подіях він був хіба богові духа вищий: його прогнано «Діла» та з «Зорі» і вдруге остракізовано безаналіційним судом громадянства³. Правда, не на довго, бо вже в-осени р. 1885

¹ За редакування й коректування, напр., «Зорі» Франко р. 1883—84 діставав... 20 гульденів на місяць; за щоденну працю в «Ділі» плачено більше, по 40—45 гульд. Згодом р. 1885, за ту-ж працю «Зоря» платила йому 25 гульд. на місяць. Див. «Л.-П.-Вістник», 1905, III, 171; «Записки Наук. Т. ім. Ш.», т. I, стор. 51, 56.

² Франко — Добрий заробок і ин. оповідання, стор. IX—X.

³ «В ім'я спільної праці на рідній ниві,—писало з цього приводу «Діло» в статті «В мутній воді» 8 грудня 1884 р.,—для добра рідного народу кожда суспільність толерує всякі личні пересвідчення, доки

знов бачимо Франка за редактуванням «Зорі», що тим часом перейшла на власність до Товариства ім. Шевченка; знов почалося підлягання «своїй» цензурі та всякі дрібні прикrostі й причіпки. Тимто, працюючи у видавнях старшої генерації галицького громадянства, Франко не перестав мріяти про власний орган, бо становище найманого редактора, з його залежністю в кожній дрібниці од людей з иншими поглядами, часто від примх їхніх та смаку, заваджало вже давалось у знаки. Щоб знайти кописти і співробітників для задуманого журналу («Пратор», згодом «Поступ») ¹, Франко р. 1885 вперше завітав на Україну, до Київа.

Але мрії про безпосередню розмову з читачами, без цензури й дріб'язкових причіпок офіційних редакторів «Зорі», й цим разом не справдилися; більше навіть—в-осени р. 1886 Франко мусів і «Зорю» покинути, бо не вгодив на власників журналу, надрукувавши одну поезію Руданського та рецензію Вільхівською (Грінченка), що здались на заваджало со-

єсть бодай вид, що дотичним лицям іде о якусь добросовісну працю, а не о фанатичні, згубні для загального діла демонстрації (!). В противнім случаю суспільність зуміє положити кінець всім таким починанням, знаходить слова до належитого їх нап'ятування і потрафить висліменувати таких людей з свого товариства». М. Драгоманов.—Переписка, т. I, стор. 44. Інкриміновані статті з «Kurjer'a Lwowsk'ogo» передруковано в брошурі: М. Павлик—Москвофільство та українофільство серед австро-руського народу. Львів, 1906. На стор. 48—52 цієї брошури розказано про похорон Нарольського. Де-які поправки до оповідання Павлика зробив Франко в своїй статті «Михайло Павлик»,—«Л.-Н.-Вістник», 1905 р. III, стор. 171—173.

¹ Заниски Н. Т. ім. Шевченка, т. I, стор. 54—56.

решливий, пуританський смак галицького громадянства «образливими для моральності» (!)... І Франко, що вже тоді досягає вершечка своєї творчості, без жалу викинуто за обклавок рідної журналістики, — цим разом на довший уже час. Це був талант кожного видний, письменник з ім'ям, з репутацією доброго робітника літературного — то правда; але навіщо таланти здались тому громадянству, що найбільшу увагу звертало на дотримування традиційних «святощів» і нікому не прощало скептицизму щодо них? Справжньому талантові не було навіть до чого прикласти своєї сили та бажання працювати на цій мілізні формалістичного націоналізму, він тут був зайвий, бо тільки каламутив спокій не завжди добродушних «патріотів» своїм нахилом до боротьби, не давав їм своєю неспокоїною, допитливою вдачею тішитися з винайденої ідилії всенароднього щастя, — отже геть його!. Стара це й вічно свіжа історія серед кожного невиробленого громадянства, що живе ще гуртковим, а не справжнім громадським життям...

Що міг Франко пустити коріння на мілкому ґрунті тодішнього українського життя в Галичині, і опинившись з родиною (р. 1886 він оженився з українкою з Кнїва) серед великого скруту матеріального, мусів до нього шукати — не ґрунту для праці на користь рідного народу, а хоч хліба їматок. Р. 1887 він вступає до редакції часопису „Kurjer Lwowski“, до його власним словом кажучи, «й вибув десятилітню панщину»¹. Людина визначного таланту безупинно кидається на всі боки в лещатах тяжких обста-

¹ Ibid, 56. Частину написаних тоді праць Франко видав опісля українською мовою під характерним заголовком «В наймах у сусідів» (Львів, 1914).

вин, шукає хоч якого ґрунту для необмеженої роботи на свій народ і знаходить кінець-кінцем тиху, як що так можна сказати, пристань—у редакції польського часопису... Чи ж не трагедія це, що дуже багато коштувала і самому письменникові, й українському письменству? Вона, з одного боку, дуже шкодливо одбилася на розвитку художнього таланта у Франка, бо зневолила його, саме під час найвищого розцвіту його кететі, вирягтися в зрмо дрібної, щоденної праці газетярської, а з другого—на той же час мало не зовсім позбавила українське письменство енергійного й талановитого пера. Прикованій злиднями й петернимістю земляків до щоденного польського видання, Франко на якийсь час повертається на ремісника од письменства; працюючи багато за-для заробітку в польських виданнях, він тепер усе менше й менше має змоги писати українською мовою. Сторінки згаданого вже «Спису творів» Франка на протязі часу 1887—1897 р.р., надто в першій половині цього десятиліття, аж рябіють од польських заголовків, і тільки де-не-де між їми сирогою проєкочить-промаїне одна-друга праця, українською мовою писана. Правда, і чужою мовою наш письменник служить своїй-ж таки батьківщині, бо оглядові її духової й матеріяльної культури присвячує переважно свої талановито написані статті в польських виданнях; але по та це була робота, що тягла його до себе, і любій роботі для свого письменства він може тепер віддавати тільки дуже скупі години відпочинку,—на дозвіллі, гуляцим, мовляв, часом обертатися до його.

До такого «гулящого» часу, що збагатив українське письменство на кілька коштовних творів, па-

лежить між иншим одна пригода, яка тоді спіткала нашого письменника, розгортаючи цікаву сторінку не тільки в особистому його житті, але і в історії громадських стосунків на закордонній Україні. Влітку р. 1889 Франка втретє арештовано разом з кількома знайомими з російської України (Кістяковський, Дегені, Маршинський), «але за що, який факт мені закинею, цього я не міг дізнатися і досі не знаю»¹,— пише він в автобіографії, хоча не знаючи й відсидів усе-таки в тюрмі щось місяців зо три. У львівському соймі послы-русиши внесли були навіть інтерпеляцію, щоб вияснити це темне діло, та дарма,—нічого не помоглося². Оцих «гулицьких» десять тижнів і присвятив Франко цілком українському письменству: в тюрмі вписав він прегарне оповідання «До світла», низку коптовних поем із життя арештантів-євреїв («Сурка», «У цадика», «З любови», «По-людському») та цикл «Тюремні сонети»—щось на зразок пісн тюремного щоденника, що охопив усіма сторонами життя за ґратами з його занадто спрощеним юридичним кодексом, який існує «лиш в усній і в'ястучній передачі»³. Реальні подробиці тюремного життя сиютопо тут з навізаними тюрмюю міркуваннями про можлилюдські стосунки, споминами про великих мучеників людськості та власними авторовими рефлексамі.

В діяльності Франка, як українського письмен-

¹ Франко—В поті чола, XVI. Подробиці див. у акад. М. Василенка—Акад. Б. О. Кістяковський. «Записки Соц. Економ. Відділу Укр. Академії Наук», т. I, стор. XI—XIII.

² «Л.-Н.-Вістник», 1901, VIII, 64.

³ Франко—З вершин і низин, стор. 169; у цій-ж таки збірці читач знайде і згадані поеми.

ника, десятиліття «папщина» в польській газеті—то час великою мірою, як сказано вже, пронацій, і цим прикріше, що саме на той час талант нашого письменника зміцнів, виріс і розгорнувся усіма сторонами—на те лише, щоб витратитися на роботу чисто ремісничку, роботу біжучого, мовляв, дня, що гине разом з перчитаним напвидку й зараз-же забутим і знищеним газетним аркушем. Правда, з 1889 р. почавши, Франко містить свої праці по-українському в популярному часопису «Батьківщина», пробує знов—і знов нещасливо—зійтись на нейтральному ґрунті з народовцями (в поновленій «Правді» р. 1889) і т. и., але все це бувало тільки спорадично. Аж з року вже 1890, коли повстала в Галичині так звана «нова ера»¹ й коли на боротьбу з нею заспо-

¹ «Новою ерою» або «угодою» зветься порозуміння однієї частини галицької інтелігенції, а саме народовців, з заступниками польської шляхетсько-магнатської партії. За де-які пільги в сфері національно-культурних домаганів народовці зреклись були усякої опозиції й віддавали, таким способом, Галичину на безборонне хазяйнування польській шляхті. Проти такої «угоди» й виступила тоді радикальна партія, з Франком та Павликом на чолі й за допомогою Драгоманова. Радикали стояли в непримиренній опозиції до уряду, виставивши на своєму прапорі домагання економічні, соціальні та демократично-національні: податок з прибутку, заемога безземельному селянству державним коштом, незайманість селянських наділів, зменшення податків і оплатків, а для цього в першу чергу зменшення війська, реформа виборчої системи на підставі вселюдного рівного, безпосереднього й таємного права виборчого, шкільна реформа з обов'язковою й безплатною наукою,—в східній Галичині конче українською мовою, воля слова, друку, сходок, спілок і товариств, однакова для всіх відповідальність перед законом і т. и.

пано радикальний часопис «Народ», ім'я Франка все частіше починає з'являтися в українському письменстві.

Початок 90-х років—це взагалі час дуже одмінний у громадському житті Галичини: час, коли вперше була організувалась українська демократія. Прийнявши назву «українсько-рускої радикальної партії», вперше вона виступає як партія політична, що зібрала до гурту розкиданих доти прихильників політичної волі та соціально-економічного добробуту. З того часу українська політика в Галичині виходить на новий шлях, пориваючи під впливом радикальної тактики і критики з тією закутньою політикою, що була еущим лихом для української людності. Не місце тут докзвдно зупинятись на програмі й діяльності молодого партії, що потроху европеїзувала все галицьке життя й навіть супротивників на иншу повернула путь¹. Скажу тільки, що завдання її, щоб «нести в народні маси свідомість економічних, політичних і національних інтересів і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх»²,—через те партія, натурально, за підвалину до своєї роботи взяла того «хто нас усіх своєю корва-

¹ Див. статті: Драгоманова—Новыя движенія среди русскихъ галичанъ і Всеобщее голосованіе и русины в Австріи в «Политическихъ сочиненіяхъ», т. I. Москва, 1908; Л. Василевського—Новыя теченія среди галицкихъ русинъ,—«Русское Богатство», 1893, гл. VII; Франка—З останніх десятиліть XIX в.,—«Л.-Н.-Вістник», 1901, кн. VII—IX. Програмові статті й заяви знайдемо в органах радикальної партії: «Народ», «Хлібороб», «Житє і Слово» та в брошурах «Радикальна тактика», то-що.

² Франко.—З останніх десятиліть XIX в. «Л.-Н.-Вістник», 1901, VIII, 65.

вицею згодував—народ, простих робітних людей»¹. «В справах культурних,—читаємо в програмі партії,—партія радикальна стоїть на ґрунті позитивної науки, за раціоналізмом в справах віри і реалізмом в штуці, і домагається, щоби всі здобутки культури й науки стали власністю всього народу»², «Нині ми розуміємо,—пише Франко трохи згодом,—що перша і головна основа розвою народнього—освідомлювання і розбуджування мас, праця над їх просвічуванням в кождім напрямі, отже не тільки господарським і історично-національним, але поперед усього політичним та суспільним. Зробити з тих мас політичну силу (а темні маси такою силою не можуть бути)—ось що головна мета, яку поклала собі українсько-руська радикальна партія і до якої по змозі своїх сил іде всіма можливими шляхами»³. Вже з цих кількох цитат добре видно загальний напрям і завдання радикальної партії. Було це,—як характеризує радикальний рух початку 90-х років повітній публіцист— «неначе друге українське національне відродження. Як Котляревський і Шашкевич творці українського відродження тим, що ввели в літературу народню мову, так радикалізм відродив наше національне життя тим, що ввів у нашу літературу, в нашу політичну думку, в наше розуміння суспільних відносин, в нашу культурні змагання новий ідейний зміст, нові поняття, які досягнула в своєму розвитку Європа,— поняття, в основу яких лягло змагання до всестороннього розвитку народньої маси, як основи суспіль-

¹ «Народ», 1890, ч. 1.

² Ibid, стор. 301.

³ Франко—З кінцем року. «Житє і Слово», 1896, т. V, стор. 403.

кого життя»¹. Спеціально велика вага радикалів в історії розвитку Галичини позначає в тому, що вони рішуче й одверто стали на соціалістичну позицію. «Заслуга українського радикалізму в справі соціалізму,—нише далі цитованій допіру автор,—лежить у тім, що творці і провідники радикалізму перші ввели в нашу політичну літературу поняття соціалізму, привчили громадянство ставитися до соціалізму не як до «мючинної утопії», тільки як до нової важкої суспільної проблеми. А те, що зостається з тої соціалістичної пропаганди українських радикалів, як цінний набуток української політики, це переконання про потребу глибоких демократичних політично-суспільних реформ»². Для одеталої тоді Галичини, з її особистими в сфері політичного життя впливами та комбінаціями широка, глибоко-принципійальна й щиро-демократична, під прапором соціалізму, програма радикальної партії була справжнім певним словом, до якого горнутись почали й народні маси, чуючи тут дійсне своїх інтересів заступництво. Це була перша в Галичині політична партія в європейському розумінні, що стояла на принципійальній основі і, не граючись у «високу політику», пробувала спертися просто на широкі народні маси, виховуючи їх на свідому політичну силу. Не треба, думаю, й загадувати, що це виховання, як і вся взагалі діяльність цієї щиро-демократичної, «хлопської», партії провадилась на основах широко трактованого національного принципу, що виключали всяку нетерпимість і шовінізм, а також дріб'язкові змагання на

¹ Д о з и н с ь к и й М.—Значіння Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 26, стор. 419.

² Ibid.

тому української «відрубності», зате-ж були непохитні на пункті істотних національних інтересів українського народу. Взагалі кажучи, українські національні домагання здавались радикалам аксіомою державного життя, яка доказів не потребує, вишкаючи просто з самого факту існування української нації,—тому-то розмови й змагання на ці теми радикали вважали за цілком зайві.

Бувши одним із пайвизначніших членів радикальної партії, Франко двічі мусів ставити свою кандидатуру на виборах. Вперше це було р. 1897, під час виборів до австрійського парламенту; вдруге—р. 1898, коли треба було добрати одного посла в Тернопільській окрузі до галицького сейму. Обидва рази Франко дістав меншість голосів. І це не дивно. Адміністрація та урядові партії напружили всіх своїх сил, бралися до всяких способів, аж до масових арештів та розстрілювання виборців («криваві вибори» 1897 р.)—щоб тільки не пустити до парламенту радикального депутата, та ще такого серед сільських має популярного, як Франко. І шляхом тисячних надужиттів, підкупу, фальшування виборів і проєтійського насильства це їм пощастило. Франко не дістав депутатського мандата, дарма що більшість людности була безперечно за його. І з тим більшим заналом і різкістю працює він на публіцистичному полі, картаючи всі видні та викриваючи невидні, глибоко приховані гріхи галицької політики. З-під пера Франкового під час народження радикальної партії й розцвіту її діяльності багато вишло блискучих публіцистичних праць, програмових статтів, уцмиливих та гострих памфлетів, у яких він без жалю виводив на прилюдне й бичував «неналітчну політику» своїх

супротивників, їхній хисткий опортунізм, тісний світогляд, недостачу політичного такту й женого розуміння справжніх інтересів народніх. Ташанювиге слово Франкове голосно лунало по Галичині, прориваючись крізь кордони й на Україну, і часто позначалось кривавим шрамом на обличчях у супротивників. Може бути, що в полемичному заналі з пера його не одне западго прикро слово зірвалося; може по кожного разу держава він на високоствях справедливої безсторонности; може ворогам його ідей доставалось ніюді більше, ніж вони заслуговували,—та не треба й того забувати, що й супротивники що-до прикростей позаду не лишпались. Тільки що, не маючи того публіцистичного й полемичного хисту, яким Франко орудував, вони надолужували особистими нападами або просто лайкою, на зразок епітета «стеклий (скажений) вовк», та найвними інсинуаціями ¹.

Під час такої кипучої діяльности та обов'язкової, за-для хліба шматка, роботи по польських часописках—бо по українських за працю не плачено,—Франко знову береться до наукових студій. Він слухав вдруге університетської науки, довершує свою історично-літературну освіту в віденському університеті під рукою проф. Ягича й готується до професури—на катедру українського письменства у львівському університеті. З наукових праць його з того часу згадаю літературно-історичну монографію

¹ Напр., вороги пустили були якоесь поголоску, що Франко—жид, та тільки вихрестивсь, щоб ожешитися з християнкою (див.: Франко—Радикальна тактика, ч. I, Львів, 1898, стор. 10—11. Порівн. ще статтю—«Як я став казенним радикалом», у «Житі і Слові», 1896 р., т. V, стор. 473—500.

«Іван Вишнєвський і його твори» (Львів, 1895), за якою йде докторська дисертація «Варлаам і Іоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія» («Заміски Н. Т. імени Шевченка» 1895—1897 р. і окреме) і опріч того незчисленна сила більших і менших наукових праць, заміток, рецензій та матеріялів у «Житті і Слові», «Замісках Н. Т. ім. Шевченка», «Л.-Н. Вістнику» й інших видавнях; жодна книжка згаданих журналів не виходила тоді без тієї або иншої праці Франка, а то й кількох разом. Р. 1895 після блискуче прочитаного у львівським університеті вступного викладу на тему — «Наймичка» Тараса Шевченка, професорська колегія обирає його за доцента на катедру українського письменства, що спорожнила була по смерті Ом. Огоновською. Але тут сталася несподівана притичка: галицький помісник, відомий гр. Бадені, не схотів пустити на професуру чоловіка, що аж трічі сидів у тюрмі¹. Найгірше в цій прикрій історії було те, що вчинок гр. Бадені похваляли деякі люди і з українців,—цих теж муляла перспектива бачити на професорській катедрі чоловіка, що «w podartym surducio chodzi»². До такого лиха, правда, не дійшло, і надія, що блиснула була на хвилину перед нашим письменником — вирватися з ярма «нацизнійної» роботи й по своїй волі вийти з редакції польського

¹ К р ы м е к и й А.—Франко Іван, «Енциклопед. словарь» Брокгауза і Ефрона, нівтом 71, стор. 475. Про митарства свої за катедрою розказав Франко докладно в споминах: «Історія моєї реабілітації»—«Діло», 1912 р., ч.ч. 251 і 252.

² F r a n k o — *Obrazki galicyjskie*, IV; порівн. Л о з и н с ь к и й М.—Життя і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 24, стор. 370.

часопису—цим разом не справдилась. Правда, пезабаром Франко мусятиме це зробити, та вже по неволі..

V.

Маю спинитися ще на двох епізодах із життя Франкового,—епізодах дуже характерних і для нашого письменника, і для тих обставин, серед яких довелось йому жити й провадити свою певгомну працю. Тим більше на них треба спинитися, що обидва вони на літературному, мовляв-би, ґрунті виникли й одбилися на дальній літературній долі Франка, не кажучи вже про особисте його життя.

Року 1897 виїшла у Львові невеличка книжечка, що про неї вже не раз я згадував— „*Obrazki galicyjskie przez Iwana Frankę*“ з дуже цікавою передмовою автора «*Nieco o sobio samym*». Серед українського громадянства в Галичині за цю передмову зірвався правдивий вихор обурення проти автора, що одверто тут кинув: «*nie kocham Rusinów*» і «*nawet Rusi naszej nie kocham*», а як що, мовляв, працював і працюю на неї, то до цього тягну моно само лиш «*roszucieo psiego obowiazku*»¹. «Бувши сином українського мужика,—так мотивує Франко свій виклик землякам,—вигодований на чорному хлібі мужицькому й на праці поренаних мужицьких рук, повипен я власною працею цілого життя відробити ті шаги, що їх мужицька рука витратила, щоб я міг вибратись на високості, де світло ясніє, де волі чутио дух і де вселюдеькі ідеали зоріють. Український патріотизм

¹ Franko—*Obrazki galicyjskie*, IV V

мії—то не сантимент, не ніха національна, але важке ярмо, що покляла доля мені на плечі. Під його вагою можу хититися, можу клясти долю за те, що ярмо то на мої плечі покляла, але скинути його і иншої батьківщини шукати—я не можу, бо надлюкою зробився б перед власним сумлінням моїм. І коли що скидає хоч трохи ваги з того ярма, то це образ того українського народу; зазнаючи самого гніту, темноти й деморалізації на протязі довгих віків, та й тепер убогий, кволий і безпорадний—він починає просто помалу прокидатися, все більшу виявляти жаждобу до світла правди й справедливості і шукати шляхів до них. Певна річ, на користь такого народу варто працювати, і ніяка щира праця на його марно не розвіється»¹. Перечитуючи ці думи гіркі, та й усею передмову, ми не можемо тепер у тямки взяти, що власно в них викликало було таке обурення проти автора й де грунт на обвинувачення за зраду рідного народу й «запроданство ляхам», що з усіх боків сипнули тоді на Франка, як із чарівної торби. Адже-ж тут, хіба тільки конкретніше і скажу так, в особистій формі, дано той самий образ певольника за-для поступу, що сам, власною рукою, закував себе на роботу для його,—образ, який стояв перед Франком ще на світанку його літературної діяльності і який він ще тоді, р. 1878-го, явив у чудовій, сильній та глибокій поезії «Камінярі». Та, з другого боку, чи-ж можна було справді про якесь там «запроданство» говорити, коли автор у тій-ж таки передмові, кількома рядками нижче тільки, встиг чимало крепких компліментів наговорити на адресу й владущої

¹ Ibid., V—VI.

польської партії? «Я не люблю,—каже такі зараз-же він,—тих через міру загарливих патріотів, у яких з язика Польща не сходить, зато в серці панує холод до бідування польського мужика чи робітника»¹,—тоб-то до «патентованих» патріотів польських ту саму прикладає він мірку, якою міряє й патріотизм свій власний та земляків своїх. Не можна не розуміти ясно, що означає інкримінована передмова, як не можна й не поділяти того погляду на «патентованих» патріотів—усе одню: чи українських, чи польських, чи яких інших,—що висловив тут Франко. Іншим разом він ще конкретніше й виразніше був вимовився: «Посол Вельховський прилюдно заявляє, що любить Русинів. Ну, кого такі наші люблять, того я спокійним сумлінням можу не любити»², себ-то—скоро українська інтелігенція в Галичині (а про неї тільки й була в тих словах мова) йде плече в плече з польською шляхтою, справжнім інтересам народним на шкоду; скоро любителі трудящих людей простягають до неї товариські обійми, то, певна річ, з погляду тих інтересів не варта вона симпатій. Коли обличити гострий трохі той передмови та вузьке розуміння патріотизму серед галицького громадянства, то найбільшою мабуть причиною гніву та обурення проти Франка од «патентованих патріотів» було те, що сретичні оті думки він висловив польською мовою. Через напружені в Галичині стосунки українців і поляків це й видалось ворхом нетактовности з політичного та національного погляду й дало

¹ Ibid, VI.

² Франко—Де-кілька афоризмів у альбом «Ділу». «Житє і Слово», 1897, т. VI, стор. 261.

причину пакнути Франкові провини, яких на ділі й позначи не було. Аджо-ж обивательська філософія давно вже висловила свій погляд на такі справи відомими примовками: «погана то птиця, що своє гніздо кашляє» та «аби лихо—тихо». Всяка критика чогось свого здається на обивательській аршині злочинним «калянням», а критик—поганою птицею, злочинцем проти недоторканих рідних нещатів. А за злочинство мусить кара бути...

Наслідком цього епізоду була ціла низка поезій Франка, що в сильній та енергійній формі дають відповідь на напасти й обвинувачення за брак патріотизму, а разом виясняють і власний погляд автора на роботу свою для рідного краю. Невипій того, що його таки правда, він в уста України вкладає такі нові свідомості своєї ваги й цінні слова:

Що підняли на тебе галас:
«Не любить Руси він ці раз!»—
Паплюй! Я, синку, лішне знаю
Всю ту патріотичну зраю
Й ціну її любовних фраз¹.

Гірко відчуває поет ото обивательсько шумовини, що любить похизуватись своїм патріотизмом, обкидаючи болотом усяку незалежну думку,—і це виливається у його благанням у неба для рідного краю—

Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе
Твої найліпші сини;
Щоб сіячів твоїх їх власне покоління

¹ Франко—Мій ізмарагд. Львів, 1898, стор. 5.

На глум не брало і на сміх;
Щоб монументом їх не було те каміння,
Яким в відилату за плодючеє насіння
Ще при житті обкидувано їх¹.

Але безперечно найдужчу відповідь своїм напасникам дає Фрашко в поезії: «Ти, брате, любиш Русь». Я подаю тут її цілком, зважаючи на дуже цікаві контрасти, що кладе автор між справжнім патріотизмом д і л а у працівника народнього і тим патріотизмом голюєних слів та порожніх фраз, якими так люблять себе тішити всякі «патентовані» патріоти. І тут в основі думки поетової лежить то-ж таки почуття обов'язку, що дужче буває і більше важить за всякі інші фрази та декларації.

Ти, брате, любиш Русь,—
Я-ж не люблю, сарака²!
Ти, брате, патріот,
А я собі—собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусець сала,—
Я-ж гавкаю раз-в-раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я-ж не люблю її, як жнець
Не любить сєски в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—

¹ Ibid., 7.

² Сарака—бідолаха.

Я-ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.
Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій—то труд важкий
Гарячка невдержима.
Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,—
Мене-ж болить її
Відвічне страждання.
Ти любиш Русь—за те
Тобі і честь і шана;
У мене-ж тая Русь—
Кривава в серці рана.
Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я-ж не люблю її
З надмірної любови¹.

«Я-ж не люблю її з надмірної любови»—здається, по
можна дужчо висловити, глибше й краще поставити
ту активну й певенну любов до рідного краю, що
вогнем певентимим палить серця тим, хто носить її
в собі, що каже їм усі сили свої віддавати на ко-
рисну, хоч часто й непоказну працю, по галасуючи
про те, не вихвалючись, голосних фраз не вжи-
ваючи... Поет наш мав право сказати про себе ці
слова, повні глибокого внутрішнього змісту й над-
звичайної краси та вимовності: те право дала йому
вся його попередня діяльність. Палюча любов-зне-
нависть, що приневолює письменника боліти й

¹ Франко—Мій ізмарагд, стор. 8—9.

мучитись нещастями та лихом рідного краю й разом без жалю картати його за хибні—така любов безмірно більшого варта, ніж та показна, що про неї кричать усякі тобі «патріоти свого отечества». Образ письменника-борця й невтомного працюючого ще величнішим зробився од того шаленого крику: «не любить Руси він ні раз», ще виразніше виступають його діла на тлі тих голосних фраз, що ними сиплямити хотіли його вороги та панасники. Такого крику справжні заслуги не боляться, бо вони завжди зверху будуть. Та цим разом і сама дійсність незабаром це показала, як і то, скільки було правди в отих криках про зраду й запродацтво ляхам, що ними цюкували Франка «патентовані» патріоти. З якоїсь дивної іронії долі сталося так, що того-ж таки 1897 року судилося Франкові прочитати й другу частину галицького громадянства—ту саму, до якої ніби-то, мовляли патріоти-русини, він залуцався своєю передмовою до „*Obrazków galicyjskich*“.

В числі 136-му віденського часопису „*Die Zeit*“ надрукував наш необачний письменник ювілейну статтю про Міцкевича „*Ein Dichter des Verraths*“, яка знову-ж вихор обурення викликала—цим разом серед польської вже преси та громадянства. Перед автором, що зважився «сметь своє суждення неметь», ту-ж мить позачинялись двері тих польських редакцій, у яких він був бажаним досі й постійним співробітником; польські газети цілими потоками виливали на його грубу лайку та величали прізвищами, з яких «надлюка» або «скажена собака» належать ще до найкоректніших; по улицах Львова нишались плакати з промовистими написами: *Przec z Frankiem*;

ним не здоровкалися, стріваючись, знайомі. Одно слово, польське громадянство, беручи загалом, ні трохи не виявило більшої дозрілості за того директора гімназії, що добре таки нагримав був на Франка, тоді ще малого гімназиста, за єретичні думки про Міцкевича в шкільній праці¹. А тим часом ця оригінальна, спокійно написана й цілим арсеналом доказів обставлена стаття зовсім не заслуговувала на те грубе трактування і непристойну лайку, що ними привітала її галицька польська преса². Сам Франко згадує в своїй статті, що подібну до його погляду думку про Міцкевича кинув уже був між иншим Брандес, і коли поляки, каже він далі,—«не протестували й не тягли Брандеса до ганебного стовна, як злочинця, що вчинив паругу над їхніми народними святощами, то й я наслідуюсь висловити на цьому місці кілька єретичних думок про «найбільшого поета польського»—думок, що зародилися в моїй голові ще з гімназійських часів»³. Та автор того не взяв на увагу, що коли Брандесові байдужі-сінько було до польських новинетів, які однаково досягти його не могли—то він сам жив у Галичині, де

¹ Д-р И в а н Ф р а н к о—Поэтъ измѣны (Ein Dichter des Vorrathes). Переводъ съ польскаго издація, дополненаго предисловіемъ «польскаго патріота». Варшава, 1897, стор. 12.

² Та й не тільки польська і не в самій Галичині, бо навіть найкоректніший «Вѣстникъ Европы» втратив рівновагу й докірливо занотував погляд Франка на геніяльного польського письменника, як «вражду к полякам», виявлену «в пылу (?) «борьбы».—Див. «Изъ общественной хроники», в «Вѣстникѣ Европы», р. 1897, кн. VII, стор. 430.

³ Ф р а н к о —Поэтъ измѣны, стор. 11.

Йому як не снім, то тим, а таки добре можна було дозолити. Так воно й сталося. З провідною думкою¹ тієї статті, що такого галасу паробила, ніхто й не брався боротись на літературному ґрунті й літературними засобами; зате зважливого автора досить пскарано иншими, куди дошкульнішими, заходами. Позбавлений певного заробітку, опинившись скрізь під остракізмом, Франко сяк-так перебивався якійсь час випадковим заробітком у німецьких, чеських та російських видавнях, але цього було занадто мало, і перед визначним письменником, як і колись на початку його літературного шляху, знов став навіч у пейї наготі своїй грізна перспектива голодної смерти. Жити йому довелося в якійсь темній хаті, так що мало не позбувся очей, і взагалі бідувач дуже², хоч і не кидав літературної праці й не пішов у ворожий табір з поклоном. Більше навіть. Коли Франкові, «онльованому і виклятому польською пресою, ославленому ненавнеником усього польського», довелося до цього епізоду воротися через дев'ять

¹ «Измена, в самых разнообразных видах, является главным мотивом почти во всех его (Міцкевича) стихотворениях, но... она—и это характернее всего—изображена не как низкий порок, не как отрицание этического чувства, но очень часто представляется чем-то героическим, нередко даже чем-то идеальным, происходящим от возвышенного патриотизма. Печальны, должно быть, были те времена, когда гениальный поэт решился ступить на столь ложный путь, и печальная участь предстает народу, который, без всякой оговорки, считает такого поэта величайшим национальным героем и пророком и вскармливает молодые поколения ядовитыми произведениями его духа». Ibid., 25.

² К р и м с ь к и й — Франко Пв., «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона, півтом 71, стор. 475.

років, то й тоді він заявив, що не жалус свого тодішнього кроку, бо були факти, що примусили його «бризнути польській суспільності в очі різким декором». «Найтяжчий і найстрашніший із них,—пояснює Франко,—що захопив мене особливо до глибини душі, захопив як грім, як нагла хвороба — це були криваві вибори 1897 року. Не будши русином і не живши тоді серед руської суспільності, ніхто не може мати поняття про вражіння, яке робили тодішні події. Вся перверзія і глибоко десь у крові укрита погорда до простого люду, погорда до закону й законності у галицько-польських верховодів виринула тоді наверх, як олива на воду... Та не досить того: в ту саму пору я зазнав іще важкіших ударів від людей і груп, близьких і дорогих мені серед польської суспільності; я побачив, як довкола мене валився увесь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією я працював, і в хвили розпуки я кипув каменем у прірву і усунувся на бік, покинув на завжди експериментування з працею на двох загонах і дав собі слово присвятити всю свою працю своєму рідному народові»¹. Так кінчився період отієї десятилітньої «панщини», що вибув Франко «в найімах у себе» — гірким розчаруванням та твердою постановою вері утися до праці виключно для свого народу, хоча — додає зараз же Франко — «як перед тим, так і потім мене не було ані зерна ненависти до польської народности, до того, що вона має гарного, визького, щирого та справді людяного». Просто він порекоменував, що не окономно витратитись на «світ ідей чи

¹ Франко І. в.—Русько-польська згода і українсько-польське братання. «Л.-Н. Вістник», 1906, кв. I, стор. 157—158.

ілюзій», який так легко валівся, і доцільніше буде вернутись додому й зосередити свою силу на реальній роботі піднесення на високості людського життя свого власного народу. Отже треба було тільки шукати місця, де-б тую силу прикласти до діла.

На щастя, замість «Зорі» та «Життя і Слова» саме тоді засновано у Львові «Літературно-Науковий Вістник», і Франка запрошено до нового журналу на редактора; становище української преси тоді пішло вже на краще і редакторська та і взагалі літературна робота забезпечила йому хоч і невеличкий, проте певний заробіток. При найближчій участі Франка «Л.-Н. Вістник» виходив, аж поки перенесено його до Києва (1907 р.), і праці Франкові були за весь цей час окрасою журналу. Приода, ще самому письменникові багато лиха та горя коштувала, вийшла на добре українському письменству, бо визволила од «панщини» по чужих виданнях одного з найвизначніших письменників наших і вернула його цілком до праці на рідному полі. Це відразу-ж помітила і відзначила широка громада українська, для якої Франко стає відтоді серед найбільш авторитетних і улюблених письменників на всіх просторах України.

Виразний з цього боку поворот стався р. 1898-го, коли святковано у Львові ювілей 25-літньої літературної діяльності Франка¹. Хоча старіше покоління галицьких діячів одбуло це свято мовчки—газета «Діло», напр., опріч оновістки й словечком про ювілей не обізвалась,—та інші знайшлися люди, що гаряче заманіфестували тоді, чим був для них

О. М.—Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. «Л.-Н. Вістник», 1898, кн. XI.

Франко. Вперше мабуть за чверть віку тяжкої праці міг заслужений письменник зазнати морального задоволення і втіхи, на власні очі побачивши, що круг його та його ідей згуртувалися поступові елементи з усіх кутків України; що молодь, у якій в руках спочиває майбутня доля рідного краю, на його творах виховується, глибоко до серця приймає думки, що він обстоював, переймається ними й їх кладе за підвалину до своєї праці. Не самотою стояв він тоді вже й серед діячів на полі українського письменства. Товариші в праці і з свого боку склали «Привіт Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності» (Львів, 1898). Сотні теплих дружніх привітаннів, що ними засипано тоді ювіліта, наочно показали, що життя його пішло зовсім не на ту „*świąteczku do pisania*“, якою він сам себе перед тим характеризував¹, а дало рясні наслідки вже й ворогам та напасткам видні. В друге 25-ліття своєї діяльності Франко вступив уже з популярним ім'ям, твердим авторитетом, репутацією чільного члена громади, одним із найвизначніших проводирів її, якого слово завжди будило інтерес до себе, до якого не тільки прислухалися, але й слухалися. Починається новий період у житті письменника, коли він збирає вже те, що протягом довгого часу тяжкої праці сіяв, коли він починає наслідки своїх здобутків синтезувати.

Мало не виключно цей період оддав Франко письменству й науці. Від політичного життя, розуміючи це як участь у щоденній партійній роботі, він якось непомітно, але рішуче одсовується. Правда, ще

¹ F r a n k o—*Obrazki galicyjskie*, стор. II.

1899-го року стріваємо Франкове ім'я серед фундаторів національно-демократичної партії, що утворилася з частини радикалів і поступовинних народолюбів; народній з'їзд 26 грудня 1899 р. обрав його був навіть до першого Народнього Комітету,—але це був скромниший епізод у житті Франковому, який на його діяльності власне нічим не позначився. Досвід навчив Франка, що дійсна боротьба не тільки там провадиться, де кишають розгарячковані пристрасті розбурханих людських інтересів, а й на верхів'ях людської думки, що часто промовляє останнє слово в боротьбі й визначає її наслідки, закріплює їх етапами певних наукових здобутків. І озиваючись, як і колись, на кожну визначну подію чи то в житті, чи в письменстві, Франко воліє робити це вже з позицій, що стоять над щоденною боротьбою. Робота його безперечно виграє що-до своєї глибини, змістовності й авторитетності.

В «Л.-П. Вістнику», якого найпрацьовитішим співробітником, а також і фактичним редактором був Франко, аж поки видання журналу перенесено до Києва (1907 р.), Франко помітив силу нових своїх творів — поезія, белетристика (повість «Перехресні стежки» й інші), критика, публіцистика, огляди дрібні замітки, рецензії, переклади — заповнюють журнал з книжки в книжку, відповідаючи раз-у-раз на актуальні запити громади і потреб часу. В «Записках» та інших виданнях Наукового Товариства ім. Шевченка так само неперервним ланцюгом тягнуться наукові праці невтомного дослідника, роз'яснюючи й висвітлюючи минуле нашого народу, аналізуючи його творчість словесну, підбиваючи підсумки здобуткам його матеріальної й духової

культури. Добра школа, що пройшов її письменник, виявляється і в цих працях; у них раз-у-раз б'ється живчик життя, до його потреб зводяться наукові проблеми. Разом з тим Франко пробує підводити підсумки її своєї власної діяльності з попереднього періоду. З'являються в нових виданнях давніші його твори з цікавими коментаріями й згадками, що подають надзвичайно цінний матеріал до перебутого та пережитого. Серед тих живих і повних громадського інтересу портретів, що дав Франко в своїх парисах «З останніх десятиліть ХІХ в.» (1901), безперечно найцікавішою стає перед читачем постать самого автора з його неуситимим бажанням «обняти цілий круг людських інтересів», увійти в саму середину подій, скерувати їх відповідно до своїх поглядів. І разом творчість письменника досягає апогея свого розвитку. Видана 1905 р. поема «Мойсей» глибиною свого філософського погляду та висотою настрою переважає все, що до того часу виходило з-під Франкового пера. Франко став на вершинах творчості.

VI.

Серед такої неухатної праці збігали літа. Та разом з проявами найвищої творчості все частіше пробиваються у письменника нотки якоїсь тривоги, ознаки втоми, рефлексування, задуми над скінченим і невдалим життям. То до читача свого обернеться поет з благословенням—

щоб аж до скопу твого
Доніс ти серце чисте й щиру душу
І щоб ти не зазнав сирітства духового,
В якому я свій вік коротать мушу.

То тривога посідає душу--що

Я не скінчу тебе, моя убога пісню,
В котру бажав я серце перелить
І виспівать чуття важке та млісне¹.

До невиспіваних пісень, що просяться на світ,
поет може лиш одказати в розначі:

Не вийдете на світло, небожата!
Не вивести вже вас мені до сонця!
Я сам оце лежу у темній ямі,
Я сам гнию тут до землі прибитий,
А з диким реготом по моїй груді
Тупоче, б'є моя лихая доля².

То точить душу думка, що вже минулися
життєві радощі:

У тачку життєвову
Запряжений як наймит той похилий,
Я мушу так її тягти, покіль живу,
І добре чую це—ярма не розірву
І донесу його до темної могили³.

І сама та могила вже ввижається недалеко:

Не довго жив я ще, лиш сорок літ,
І сил не тратив на пусту мамону.
Невже ж уже минув я свій зеніт
І розночав спадистий шлях до склону?⁴

¹ Франко—Із днів журби. Львів, 1900, стор. 43.

² Франко—Semper tūo, стор. 115.

³ Франко—Із днів журби, стор. 16.

⁴ Львів., стор. 12.

Взагалі до страшних думок і висновків доходить поет, замислюючись над своїм невдалим життям:

Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
Літа на душу накладають пута.
Вже не мені в нові світи летіти!
Війну з життям програв я, любі діти! ¹.

Якось піби «глибока павза» все частіше залягася в душі у письменника, прориваючись отими й тим подібними розпачливими признаннями, скаргами, рефлексіями. І от раптом несподівано пробігла по Україні жахлива чутка—Франко недужий. Франко безнадійний. Франко копає. «Недуга славного письменника нашого відбилася великим смутком на всій Галичині,—писала «Рада» з приводу перших, ще невиразних звісток.—Ми певні, що такий самий смуток обхопить і на Україні кожне серце, що б'ється в-унісон з серцями наших закордонних братів. Ми знаємо, чим був і єть для нас Франко» ². Знали це і взагалі на Україні, бо редакцію української газети засипають листами, допитуючись про стан здоров'я письменника ³. Сталось це на початку 1908 р. І хоча письменник пережив перший напад страшної недуги (*paralysis progressiva*), але з того часу лишалась на землі хіба тільки од колишнього Франка. Небіжчик доктор О. Юркевич, що бачив Франка 1909 р. в Києві, визнав у його тимову паранойю з усіма ознаками цієї психічної недуги; висновки хворого справді цей діагноз великою мірою стверджували.

¹ Франко—Мій ізмарagd, стор. 3.

² «Рада», 1908, ч. 89

³ «Рада», 1908, ч. 218.

Власне ознаки педуги можна тепер, *post factum* устанавити за якийсь час до того, як вона виявилася вже в гострішій формі. Один з біографів «хвилевими настроями» Франка пояснює і статтю його про Міцкевича і „*Nioco o sobie samym*“, і ювілейну в р. 1905 статтю про Павлика¹. Як що навіть одкинути цей невиразний патяк, то й по-за тим матимемо досить ознак, що були по суті грізними провісниками педуги, яка цілком себе виявила лиш опісля. Нам'ятаю, яке на нас із педіжчиком Грінченком сумно і тяжке вражіння справила наша зустріч і розмова з Франком улітку 1907 р. Він, такий звичайно скромний і в розмові лагідний, терпимий у своїх оцінках людей, тим разом говорив різко прикро, неприємно. Ібсен—пездара, Б'єрнсон—туниця, Сенкевич—ідіот,—такі присуди раз-по-раз злітали з його уст разом із похвалками: такого-то я рознесу, про такого й такого подам убійчі факти, а такого знищу з головою... Ми спочатку пробували були змагатися, але, бачучи, що Франко хвилюється все дужче, припинили цю неприємну розмову і потім довго не могли зрозуміти, що починилось Франкові, якого ми знали перед тим і любили з ним розмовляти. Так само незрозумілий був нам тоді й багато розмов та здивування викликав інцидент з листом Франка до В. Доманицького. Працюючи над текстом «Кобзаря», Доманицький обернувся був р. 1907 до Франка за якимись поясненнями—і одержав сувору догану: «ви, добродію, дурниці робите—поштіться з тим Шевченком, як не знати з ким, а тим часом це просто середній поет.

¹ Лозницький М.—Життя і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 24, стор. 372.

якого незаслужено висадити на п'єдестал світового генія»¹. Але цей розпервований став як-раз перед тим виявився вже був і публічно. При кінці 1906 р. вийшов перший том «Листів до Івана Франка і ин.» М. Драгоманова з передмовою Франка,—і от що там читаємо: «Я не буду детально розбирати змісту його листів до мене; подаю їх до рук публіки без найменших пропусків і змін, як документи, хоч і як при тім тернить моя амбіція. Тільки тенор, прочитуючи їх у цілості, я зрозумів, як мало ті листи дали мені для розширення мого світогляду, а зате як багато важкої муки вони причинили мені. Мені видається, що Драгоманов, певне сам того не знаючи і не відчуваючи, робив собі з мене жорстоку гру, мучив, відпихав і знов притягав мене, зовсім безцільно, бо-ж ані для загальної справи, ані для мене самого це не принесло ніякої користі. Драгоманов поводився зо мною не педагогічно,—це я писав йому колись у однім листі з гірким почуттям, і це, повторю тут прилюдно, з таким же почуттям»². Ці в устах Франка несподівані рядки про людину, що про неї він доти говорив тільки з побожним почуттям глибокої пошани і вдячності, вразили всіх. Нам'ягаю, що під час згаданої вже розмови я висловив по щирості Франкові своє здивування з приводу наведених тут слів. Він одказав: «Тепер я сам бачу, що помилився, і жалую свого нерозважного кроку. В передмові до другого тому я це спростую». І справді, другий том приніс і те спростування. «Не

¹ Беру цей факт із рукописних згадок про Франка М. М. Грінченкової.

² Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і ин. У Львові, 1906, стор. 9.

можу не висловити тут,—писав Франко,—свого щирого жалю що-до де-яких уступів моєї передмови до першого тому листів Драгоманова. Тепер, обіймаючи всю її цілість, я розумію ясно, як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднятися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень і навіть докорів, щоб наводити нас, лішних, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута на краці, яснійші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менш стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального і нашого народнього діла, то це в найбільшій мірі заслуга пок. Драгоманова»¹.

Цей, скажу так, запізнений бунт проти Драгоманова і щирий з приводу того бунту жаль, оці суперечності, що їх трудно було вирозуміти й пояснити тоді, знайшли своє пояснення згодом, коли поєїла Франка страшна недуга й наложила свою печатку на інтелекті нашого письменника. Ці хитання, суперечності, борсання в якихсь невидних путах, показувать виразно, що там, у глибині організму, жевріла вже страшна хвороба. Франко переміг перший її напад, од якого боялися фатального кінця, але вийшов з неї з ослабленим розумом, з скаламученою психикою, і фізично калікою—з скорченими руками, що вже не могли держати пера... Знов беру з своїх споминів жахом перенятту сцену, коли Франко під час

¹ Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і ин. Львів, 1908, стор. III—IV.

свого останнього приїзду до Києва, на весні року 1909-го, зацедбаний і безпорадний найвищою мірою, поясняв тую скорченість. «Це все Драгоманов та Веселовський: паложили мені стягачі та обручі на руки, повенлювали дроту в жили, піску туди пачипали—чуєте, як пересипається». І коли розмовник одказував, що не чує—додавав: «То лиш мені на того слухи отворені»... Знов кажу—навіть тепер, по стількох роках, тяжко цю жахливу сцену згадувати як і інші епізоди з тодішніх розмов. Могли ви годинами з ним розмовляти, не помічаючи, що говорите з психично-недужою людиною—і раптом якийсь психичний траєк, щось пібіг зскакувало з уторованої дороги нормального процесу думки, і на сцену виходили духи, або давно поховані псбіжники (Анудей, Мордвинов, Міцкевич), з якими він розмовляв, мов із живими, з тілом і кривлею, істотами. Розмовляв і щиро дивувався, що присутні того не чують, переказував свої розмови так живо, що не кожен міг одрізнити, що в них було від давнього Франка, а що народилося в хворому мозкові й бувало наслідком болізного маріння. Падзвичайно жсні, глибокі репліки чергувалися з марінням тропутого розуму, привидами хворої уяви і творили разом страшну в своїй потворності амальгаму, якийсь дикий хаос вищої мудрости й найглибшого занепаду. Ці спокійні, серйозні, допитливі, з виразом то щирого нерозуміння, то глибокої певности очі стоять і досі перед мене... ¹.

¹ Див. ще Могилянский М.—Із споминів про Ів. Франка. «Нова Громада», 1924, кн. 24. До споминів про Івана Франка. Там же, кн. 38; Гяевський С.—До споминів про Івана Франка. Там же, кн. 35.

Такий стан здоров'я письменника одбився і на його писаннях із того часу. Енергія й працьовитість у Франкові не згасли,—навінаки, він не тільки збирає й випускає новими виданнями давніші свої праці, але друкує й чимало нових, занесених за його диктантом. На жаль, нові Франкові твори всі позбавлені прикмет його гострого розуму та блискучого стилю. Це здебільшого фактичні, але дуже часто з помилками і плутаниною як-раз що-до фактів нотатки, пригадки, згадки. Не позбавлена цих рис і найбільша з цих часів Франкова праця «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», що вийшла 1910 року. «Мало який твір—писав у передмові автор,—не тільки в нашім, але і в інших письменствах був писаний серед таких прикрих і важких обставин, як оцеї мій «Нарис». Позбавлений свободи обох рук від кінця квітня 1908 р., я мав утруднену велику духову роботу і користувалися книжками не тільки цю фізичною безвладністю, але це більше може певичним песнокоєм»¹. Це яскравіший документ передуми письменника подає опублікована ним р. 1914 книга „Wielka Utrata“, піби Міцкевича невідома досі драма. В передмові Франко розповідає історію придбаних колись випадково рукописів і додає на закінчення, що «в-осени 1908 р. я по звичайному людському погляду надприродною, а в моїм теоретичнім стані природною дорогою одержав відомість, що червоно оправлений рукопис у моїм посіданню містить твір Міцкевича»²... Жак і біль викли-

Франко Ів.—Нарис історії українсько-руської літератури, ст. III.

² Міцкевич А. — Wielka Utrata. Львів, 1914, стор. VI.

кає це видання, од якого ніяк небіжчика не можна було одговорити.

Так—не жив, а доживав, гірше—дотлівав великий колись інтелект, блискучий талант, глибоке почуття. скарбниця духових дарів... Гірше од смерти було тако життя. Діяльна натура, якої не пригасила до краю недуга, тятлась до діла, а «мозок стомлений відмовив вже послуху»... Мовчки минали тепер люди те нове, що було підписано цим колись таким принади-ним ім'ям—мовчки, щоб не вразити якимсь необереж-ним словом автора за оті сірі, часом убогі розуму-вання, в яких не виблискували вже звичайні іскри великого таланту. Безсилля почувалося в кожному новому рядкові цієї сильної колись людини,—те без-силля, що його немов провідів був колись і сам Франко, виливши скарги свої оцими сильними стро-фами:

Безсилля—ах, яка страшная мука!
Чуття ще в серці полум'ям горять
І думи рвуться, як орел ширять,
Та воля мов розбита, мов безрука.
Немов стріла з розломаного лука
Не полетить—так нині не летять
Слова і блиски й фарби, не хотять
Служить уяві... Ох, ваякка розлука!
Непаче з гір, до повно світла, барви
І запаху, і співу пташенят
І стрекоту сверцків, потоків шуму—
Зійшов я вниз, де гниль, погані лярви,
Де душно, мрачно, пута знай дзвенять
І чахне дух серед зневіри й глуму¹.

¹ Франко—із днів журби, стор. 11.

Цим «розломаним луком» став сам поет, і певне, глибокій біль повинен був почувати, як що до свідомости йому доходило хоч під час *lucida intervalla* ото жахливе безсилля... До того-ж починав він за життя зазнавати звичайної долі людей, які не вдержались на досягнутих високостях. «Довголіття недуга,—справедливо завважає М. Лозинський,—спричинила, що люди, не бачучи його таким, яким привикли бачити його в розцвіті таланту, по чуючи з його уст тих слів, які тоді лишали тако глибоке вражіння у кожного, хто мав нагоду їх чути, не зацікавлені все новими й новими та все такими сильнішими творами його духа—починали забувати того Франка, який перейде яко велика історична постать до нашої історії, і починали привикати до Франка такого, яким зробила його недуга, й переносити цей образ на цілого Франка»¹. Забуваючи колишнього Франка, починали його трактувати як «хорого письменника», який має ще право на увагу до себе, на звичайно опікування його насущними потребами. Темна буденщина огортала цю постать, позбавляла її колишнього ореола, засипала порохом призначення. Нудний обов'язок допомагати «хорошому письменникові», з делікатності не називаючи його навіть на ім'я, мав у собі щось таке образливе, що іноді викликав протести обуреного почуття. «Сказали на хорого письменника!—обурено писав у «Ділі» М. Лозинський.—Чому власно так? Чому не національний дар для Івана Франка? Чому?»—запитус він, розновівши легенду про чоловіка з золотим мозком.

¹ Лозинський М.—Життя і діяльність Ів. Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 25, стор. 390.

з якого уділяв усім без жалю, аж поки все роздав до останньої крихти.

«Чисте золото давав нам. Чисте золотого і дорогоцінні перли. „Swych muśli przedzę i swych uczuć kwiaty“. Був нам камінярем, що промощував дорогу до ліпшої будучности. Був нам провідником, що шлях показував на стрічу сонцю золотому. Приняв у своє серце всі наші болі і кровію серця списали клав нам перед очі. Був нам Тиртеєм, що пісню своєю зогрівав нас до бою. Був нам чародієм, що словом своїм розсипав кругом нас чари кохання. Був нам огненним стовпом, що значив шлях нашого поступу. Був нам радістю, був нам гордошам, був нам славою перед чужими. Чисте золото давав нам і дорогоцінні перли—за нужду і сирітство.

І так тридцять п'ять літ.

Тридцять п'ять літ—чуже? Найнижчий державний слуга заслужив-би вже собі спокій і забезпечення на останні дні свого життя.

А Віп? Дослужився «складок на хорого письменника»... За тридцятип'ятилітню службу 30-мільйоновому українському народові!..

Ми написали: *hic mortuus est Іван Франко, hic natus est хорий письменник*—і складаємо «складки на хорого письменника», складки-милостиню.

Милостиня і—Іван Франко! Ми розуміємо, що ці слова не можуть стояти побіч себе. Але нас не стало було, щоб викреслити слово «милостиня» і поставити замість нього щось, що було-б гідне імені Івана Франка—ми викреслили ім'я Івана Франка і поставили замість нього «хорий письменник»¹.

Голос волюючого в пустині був це між своїми. Звіряча радість для де-кого з чужих, що, як писала тоді одна польська газета, «того скаженого (rozwscei-

¹ Дозинський М. «Складки на хорого письменника». Цитує з «Ради», 1908, ч. 243.

szonogo) ворога усього польського розбив параліж»¹. Серед такої матеріальної і моральної атмосфери довелось доживати свій вік—не кому, а Іванові Франкові, цьому найбільш може самотньому між усіма українськими письменниками. Правда, роки 1913—1914 принесли були піби трохи втіхи занедбаному письменникові. 40-літній ювілей його діяльності пригадав землякам правдиву постать Івана Франка і по Галичці хвилею пропеселися були ювілейні свята, уряджені на честь великого письменника. Товариші-письменники зпов зложили, як і 15 літ перед тим, «Привіт Іванові Франкові в сороклітте його письменницької праці»; була надія поліпшити його становище і заслуженим піклуванням огорнути його останні дні на землі. Світова завірюха, що зірвалась 1914 р., розбила всі ці заміри. Довелось Франкові пережити найстрашніші години свого життя, коли, здавалось, валилось усе, над чим працював він цілий вік, на що сподівався, що творив. Довелось на власні очі побачити окупацію Львова, руїну цілого краю, тріумф темної сили... Серед цього лихоліття, голоду кругом, страшного іспиту, що звалилися на рідний край, сили у старого письменника все занепадали. Не міг він жити навіть у своїй родині, бо її розкидала по світах і розпорошила війна. Перебував якийсь час у військовому притулку; був під доглядом чужих людей... «Франко не належав уже до живих»—це було загальне вражіння². Прудкою ходою

¹ Доманицький В.—Правдивий голос поляка про українську літературу. «Рада», 1908, ч. 133.

² К. Гриневичева.—Над водами Лети. «Вістник Союзу Визв. України», 1917 р., ч. 33, стор. 527.

наближалася смерть і 28-го травня 1916 р. мучено тіло Франкове упокоїлось навіки.

Смерть Франка знов струснула громадським сумлінням і прокотилася потужною хвилею не тільки по Галичині, що на той час визволилася вже од своїх неспроханих визвольників, але голосною луною озвалася й по сій бік бойової лінії. Правда, мовчала туг українська преса, задушена військовим чоботом. Зате навіть чужі, російські, видання теплим словом згадали того, хто згас там, у «ворожій» країні, ціле життя своє борючись з тм, що різнило людей-братів¹.

Життя неохитного борця за вселюдські ідеали, за прищеплення їх на рідному ґрунті, життя невтомного працьовника на добро ближнього—раз-у-раз великий таїть у себе інтерес. Та ще більшої ваги набуває таке життя, коли й увесь зміст його, коли літературна діяльність такого працьовника буває тільки конкретизуванням тієї-ж таки боротьби, здійсненням тих самих високих ідеалів. А з цього погляду не часто можна стрінути таке гармонійне поєднання життя й творчості, як у Франка. Життя його і творчість зливаються в один моноліт, у грандіозний цілістю своєю образ, у величю картину—невтомної боротьби та невсипущої праці за-для добра рідного народу та й усієї людськості. До цієї картини, що розгортається в творах Івана Франка, і маємо тепер обернутись.

¹ Див. Лозинський М.—Життя і діяльність Івана Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917, ч. 25, стор. 389—391; Возняк М.—Пам'яті Івана Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Відень, 1916.

II. СПІВЕЦЬ БОРОТЬБИ І ПРАЦІ.

I.

Що в моїй пісні біль і жаль і туга —
Це лиш тому, що склалось так життя:
Та є в ній, брате мій, ще нута друга:
Начін, воля, радісно чуття...

... Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в лок.
Мій поклик: праця, щастя і свобода;
Я є мужик, пролог—не епілог.

Ів. Франко.

Російни мають гарну приказку: «скажи мені—с кем ты знаком, и я скажу—кто ты таков». Іншими словами кажучи, ні на чому не виявляється, може, так виразно особистість людини, її симпатії й антипатії, та й уся взагалі вдача, як на добиранні собі людей до вподоби, до товаришування й приятелювання. *Similis simili gaudet*, —кожен собі приятелів та знайомих до душі добирає і, невна річ, цим самим виявляє й свою власну душу, тоб-то свої вподобання, свій смак, своє внутрішнє я. От через це й можна сказати: які знайомості, така й людина, з ким знаєшся, такий і сам єси,—отже добирання знайомих стає за одну з найхарактерніших прикмет людини, за виявок її особистості: по приятелях саму людину пізнаємо.

Той самий спосіб пізнавання, що й звичайних людей, можемо прикласти й до пізнавання письменників, тільки згадаву приказку переіпачивши трохи. «Знайомі» у кожного письменника—це насамперед дієві люди в його творах, герої його творчості—і от до письменника з отаким запитанням і вимагати на словом: скажи, хто у тебе, в твоїх творах, герої, чнею долею ти цікавишся пайбільше—і ми скажемо, хто ти сам себе. На підставі того нехибного матеріалу ми зможемо дізнатись, яке у тебе розумове й моральне обличчя, яка вдача—це тільки як людини, але й, головним чином, як письменника та діяча громадського... Звичайно, що зовсім і не треба вдаватись до письменника з отаким запитанням і вимагати на його відповіді: її, відповідь оту, ми маємо перше, ніж саме питання поставимо, до того-ж відповідь документально, мовляв, засвідчену й зафіксовану—в творах письменника. До них і треба обернутись, щоб свою цікавість удовольнити. З таким питанням і спробуємо підійти до творів Франка, щоб од його самого довідатися, хоча-б у загальних рисах, ким довелось нам спіткатись.

Одну збірку своїх творів охрестив Франко—«В погі чола». Думаю, що не позверхома краса та припадність такого заголовку спокусила автора, бо чим-чим, а нахильом до зверхніх оадоб та ефектів він не грішний. Отже в наведеному заголовку виявилось, на мою думку, бажання автора показати внутрішній зміст і суть своїх творів, і—правду треба сказати—ледво чи й можна уявити або вигадати кращу загальну формулу, що в одно злучила-б і кількома словами охарактеризувала всі твори нашого письменника, що краще-б вимовила про їхню

суть, значіння її напням. «В поті чола»—афоризм цей можна поставити за епіграф до всіх Франкових творів, під таким заголовком сміливо можна б друкувати повну збірку всього, що написав він на своїм віку... Життя «робучого люду», беручи зирая цю у тому широкому розумінні, що охоплює всіх, хто власною працею па шматок насущного хліба собі заробляє—це життя переважно, коли не цілком, притягає увагу Франка і таке життя письменник малює правдиво, майстерною рукою справжнього художника. «Робучий люд»—оце гурт «знайомих» у нашого письменника і він глибоко й непохитно вірить,

Що не Баярд, борець непоборимий,
Но Дон-Жуан, жіночих серць побідник
Героєм наших днів, а продуцент, робітник¹.

Отже ми знайшли, хто у Франка герої, який у його гурт «знайомих». Але зараз встає й друге питання: як письменник ставиться до своїх «знайомих», як він дивиться на того, мовляв його-ж таки словами, «героя наших днів»? І в позитивній, і в негативній формі теж категоричну дав Франко відповідь,—таку категоричну, що ніяких сумнівів чи непевности вона по собі не лишає. З одного боку—

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох
Я твердо вірю в труд його могучий,
В ті мільйони невсипущих рук,
І твердо вірю в людський ум робучий
І в ясний день по ночі горя й мук².

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 226.

² Ibid., стор. 218.

А з другого—вже з біографії Франкової ми знаємо, що нелюдське знущання вчителя-ката з прототипу нашого письменника, з малого Мирона, стало йому «першим насінням обурення, погорди і вічної вражди против усякого неволення та тиранства»¹.

Маючи відповідь і на друге з поставлених питань, лишилось нам ще довідатись—яких уживає письменник способів, малюючи своїх героїв і взагалі зодягаючи думки свої в одежу слова? І на це маємо так само певну відповідь:

Не час тепер ховати
Поганих струпів. Смілою рукою
Розкрить їх треба, мимо встиду й болю
Всю гніль нещадно з тіла виривати².

Тепер, коли вже ми хоч у загальних рисах дізналися, з кого складається гурт «знайомих» у письменника, як він до їх ставиться й як тій стосунки виявляє—тепер нам далеко легше й зручніше буде охопити величезне літературне надбання Франкове, до того-ж розкидане й розпорошене по всяких давніх видавнях. Користуючися з тих попередніх відомостей паче з провідних ниток, лексично нам і розглянутись серед змісту численних творів найвизначнішого нашого письменника за останні часи. До огляду тих творів ми й перейдемо зараз.

У своїй автобіографії Франко згадує між иншим, що колись давно, ще на світанку своєї літературної діяльності, дуже він захопився був думкою—«в цілім циклі новель синеати по змозі всі боки

¹ Франко—В поті чола, стор. 61.

² Франко—З вершин... стор. 158.

життя простого люду й інтелігенції: відношення економічні, освітні, правні, політичні і т. ин.»¹. Звичайно, що розробити таку широчезну, просто так колосальну програму, себ-то охопити в своїх творах народне життя всіма сторонами—на це мало віку людського й над силу ця праця одній людині, хоча-б який талант великий вона посідала: такої роботи вистарчило-б і на ціле покоління визначних людей. Не розробив зазначеної програми на цілу її широчінь та у всенькій цілості й наш автор. Не розробив навіть тією мірою, на яку був цілком здатний, коли вважати на його хист, бо на заваді стали обставини як особистого життя письменника, так і літературно-громадської кон'юнктури в Галичині, що ніякій систематичній праці не сприяли, або, швидче, перебивали й гальмували навіть усяку таку працю. Проте все-ж багато дав Франко матеріялу в своїх творах, щоб хоч наблизитись до поставленої собі програми. Більшість його творів справді можна брати за документи, що по одну цікаву рису подають із життя українського народу та його сусідів у Галичині. Сюди наложать, насамперед, дві повісті й ціла низка оповідань та парисів із побуту робітників та хазяїн-капіталістів у Бориславі², а також мало не всі оповідання з згаданої вже збірки «В поті чола».

¹ Франко—В поті чола, стор. XI.

² Борислав—колись село невелике, а тепер промисловий центр у підгірській частині Галичини (повіту Дрогобицького), славний з своїх нафтових джерел та копалень земного воску (озокерита). По околицях його тисячі розкидано шахт, по яких працює звичайно тисяч із десять робітників—«ріпників», од слова «рона», тоб-то нечищена нафта (її звуть ще й «кипячкою»); шахта—по-бориславському «яма». Про Борислав та його

Сумне та невеселе, просто так гнітюче враження справляють усі ті твори своїми картинами невилазних злиднів, лиха, боротьби за шматок хліба, темноти безпросвітньої, безправности та безпорадности. Ось, напр., не дуже й вишукуючи пильно, маємо опис галицького селя, яким воно стало перед очима в героя з повісті «Перехресні стежки», адвоката Євгена Рафаловича.

«Перед його очима потяглися села, бідні, сірі, з головатими вербами при дорозі, обломаними садками, болотяними вигонами, обскубаними сірими стріхами, пообвалюваними тут і там плотами. Здавна-давня він привик, що його серце стискається при вїзді в руське село, навіть у пору, коли воно пишасться у веснянім цвіті вишневих та яблуневих садків, або лежить, тихо вигріваючись у літньому сонці. Так немов якась важка мелянхолія сидить при воротах кожного села сірою жебрачкою й незримо чиняється за його плу. А тенор, у осінній сльотавий вечір, ся мелянхолія ще важче налягає на його душу. Пуєто і глухо по селах... Ось посеред села мурована коринна з широкою заїздовою брамою, отворююю паростіж, мов темна, вічно голодна пащека, готова проковтнути всі здобутки важкої цілорічної праці... А ось і двір на горбі, окружений вишком високих ясенів, що ледве мріють огорчені мрякою, мов ведетні в сірих широких плащах. Але двір біліється крізь мряку, мов білі зуби якогось величезного звіря, все готові гризти, калічити й смоктати кров. А он, під брамою, купка селян—ще обпалених сонцем від літа, але вже скудених, обдертих, присілих порохом, виголоднілих. Стоять з шапками в руках—видно, ждуть наша «жонци», чи прийме завтра на роботу до молочення або до гуральні—хоч по п'ятнад-

промислове значіння див. І в. Ф р а н к о.—Де-що про Борислав, «Світ», 1882, ч. 4 й 5 та С. П я т к а—Продукція нафти в Бориславі, «Л.-Н. Вістник», 1903, V, 100—113.

цять крейцарів денно. Коли Євгеній переїздив по-при них, вони всі мов на команду низенько поклонилися йому, хоч певне ніхто з них не знав його. «Пап»— і вони звіку-правіку привикли низько кланятися всякому панові: се одинока «наука», одинока «цивілізація», яку передав їм двір»¹.

Чи не правда-ж—«веселенький пейзажик», мовлив улюбленим словом одного з героїв Помяловського, складається з того поєднання вічних злиднів, темноти й рабства одних та пияцтво-гордого панування других—отих, що «в дворі»? Цей опис у Франка сягає глибини символічного образу—отієї «бажкої меланхолії», що чигає на мешканців галицького села й держить їх під владою вічно голодного звіря... І такі-от «пейзажники» чи жапрові малюнки здиблеш на кожному ступені у нашого автора в тих творах, де він торкається села або взагалі селянства. Важка, без перестанку й одночинку, праця, буквально такі спини не розгинаючи й рук не покладаючи («Лесенина челядь»), холод та голод, аж поки смерть прийде («Цигани»), безпорадність злидні та дурисвітство («Сам собі вище»), економічно-соціальний гніт («Лісг і пасовиська»), здирання немисльними податками та оплатками й штрафами («Добрий заробок», «Історія одного кожуха»), похилі, од сажі й диму чорні халуни, драгі лахмани замість одяжі, вбога, нужденна харч і таке инше й таке инше без кінця і краю—оце вам зверхні ознаки життя людей по тих «благословених» селах. З прокльонами на устах тікають звідти люди («До Бразилії»), оплутані страшними, як Франко каже, «червами», яких на ім'я—«корнима,

¹Л.-П. Вістник», 1900, VII,

лихва, податок»¹. Так само мало-небагато тут за-
собу, щоб задовольнити й потреби духа:

На стіні розвішані довкола
Деревляні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола,
Чорні вже від диму, мов від мази.

Тільки й всього християнства в хаті,—
Але в й письменства в ній позначки:
Там під сволоком, завитий в шматі,
Лист небесний, писаний бог-зна ким,

Йосифинський наказ панцизняний,
Прадідівський квіт на тридцять буків.
Діда скарга за ґрунтець забраний,
Батьків акт ліцитаційний драгий².

Одно слово—«письменство» все, як бачимо, високо-
офіційальної природи, як офіційально так само там і
«християнство». Що-ж дивною, коли народ, що се-
ред таких песказаних злиднів і темноти волоче
життя своє, не має сили врешті боротись за своє
існування, піднадає скрізь під страшенну експлуа-
тацію всіх, хто близько його стоїть та має досить
хваткі руки й поблажливу, схильчиву совість?!...
І Франкові твори дають цілу галерею образів. у
якій по один бік стоять експлуатовані, пригноблені
й забиті люди, а по другий—хитжаки, що завжди
мають у життєвій боротьбі перевагу. Надто влучно
та вдатно цю боротьбу показують Франкові нариси
з життя бориславських робітників,—автор розгорнув

¹ Франко—Із днів журби. У Львові, 1900, стор. 55.
Франко—Мій ізмарагд, стор. 119.

тут широку картину того, як стинаються між собою люди за самі матеріальні інтереси, голі-голісінькі, нічим не прикриті й не прикрашені. Картина ця міститься в двох великих повістях: «*Boa constrictor*» і «Борислав сміється» (останньої, на жаль, не дописано) та в цілій низці оповідань і нарисів, як от «Ріпник», «На роботі», «Навернений грішник», «Яць Золотуга» («Міліонер»), «Полуйка», «Вівчар» та інші. Беручи всі ці твори гуртом, треба зазначити, що задумано й написано їх ніби справді такі частки однієї великої праці, та в цілому на один вони складаються й образ—образ безмежних злиднів та мук—з одного боку, і безмежного-ж хижачства, експлуатації, наживи та колосального наростання багатства—з другого. З формального боку, як бачимо, спосіб писання у Франка нагадує спосіб Еміля Золя, що той був поставив собі за мету в широко відомій серії романів «*Rugoni-Macqar*» дати образ життя цілої Франції за часів другої імперії, скористувавшись на це «з натуральної й соціальної історії однієї родини». Різниця в тому тільки, що французький романіст, серед нормальних обставин працюючи, справді таки сказав усе, що мав і хотів сказати, тим часом як український його товариш, через специфічні обставини нашого життя й літературної продукції, встиг дати тільки деякі частки широко задуманої картини.

II.

Як складається життя робітників, що стають жертвами соціального антагонізму й економічної боротьби—бачимо це в одному з найперших нарисів

сів Франкових—«На роботі» («Друг », 1877), що в пів-фантастичних, у пів-реальних обставинах подає надто показну того життя картину. Один робітник, якому обридло за так-гроші справляти одноманітну роботу побіля шахти, зважується нарешті спуститися в саму шахту, щоб мати більший заробіток. Першим ділом хазяїн-єврой положив йому меншу, ніж іншим робітникам, платню, а нові товариші, «рішники», домагаються могоричу. Перетерпівши все, що належало новому «рішникові», спускається робітник у шахту на таку глибочінь, що йому вдень видно стає зорі на небі. Робота під землею кіпчається тим, що робітник мало не загинув од задушливого, повного отрутих випарів повітря й од пережитого зворушення запедужав. Коли він лежить без пам'яті в гарячці, ввижається йому «Задуха», що приходить до його й показує своє царство—смердючу безодню, звідки «чути було такий крик, плач і завод, немов там у муках копають тисячі людей»¹. То було місце, де мучились скалічені, голодні, страшні своїм виглядом робітники, що загинули жертвами капіталістичної індустрії. «Що тут людей у тій пропасті! Що парубків, жінок, дівчат, діток маленьких! Мати божа!.. А кожному приглянься, то аж ляк перейме. Тут лице, страшно змарніле від недуги й голоду; там опухле тіло, мов у тунельника; другі знов чорні й страшні, як гоголіві на огнищі!.. На землі, скільки оком засягнеш—усюди люди лежать, а найбільше парубки—молоді, статні, мов явір росквітні. Лежать за-покогом, густо; коло них оскарби та рибскалі. Лиця сині, кулаки зціплені, очі отворені!.. Да-

¹ «Другъ», р. 1877, стор. 22.

леко-далеко тягнеться проклята штольня. Покалічені страшилища, потоплені, голодом, стужою, огнем, хитрістю і всякими штуками помороні ріпники наповняли її»¹. «Задуха» розгортає перед ріпником усе життя робітника, всю його долю показує і коли він з невимовним жахом запитує—невже-ж ніякого способу нема на те, щоб урятуватись од таких мук, вона відповідає закликком до самодіяльності й свідомости, що покажуть робітникам шлях, як вирватись з тісних лаботів життя.

Про те, як живеться робітникам на бориславських шахтах-ламах, послухаємо старого досвідченого «ріпника». «Роблять людсьька, як ті коні в кнраті, довбають святу землю, черпають кнпячку, тнгають віск. Сказав-би хто—дар божий, золото, мастки! А глядіть-но ви: д о с ь у с е т е т а к н р о п а д а є, щ о й с л і д у н е м а. Так як би дідько всем тим давнвсья. Чим більше божого дару видобувають із землі, тим більше всі бідніють»². Одно слово, й тут ми ще і ще раз бачимо стару, мов світ, історію, якої набачились усі такі місцевості з допіру знайденими природніми скарбами та скажепою боротьбою за те, щоб їх здобути й загарбати. Чи візьмемо «Каліфорнійські оповідання» Грет-Гарта, чи картини Клойндацької гарячки у Джека Лондона, чи «Уральские рассказы» Мамина-Сибиряка, чи бориславські нариси нашого автора—«всюди біда однакова», всюди одна й та сама картина. Один день, година одна по таких місцях або колосальним ба-

¹ Ibid., 22—23.

Ф р а н к о — Полуйка. Львів, 1899, стор. 3—4.

гацтвом можуть подарувати.—звичайно, по робітника—або-ж до кришки зруйнувати, кинувши на саме дно життя, поміж останніх жебраків. Але ризк із перспективою забагатіти світить тільки невеличкій жменьці авантюристів-хазяїнів; для маси-ж людности, для робітників, оця хазяїська пронасиця повертається на саме зубожіння та деморалізацію. Сюди, до Борнелава,—оповідає старий робітник,—«йшли що найліпші парубки, не раз господарські сини, але найчастіше бідарі, наймити, круглі сироти, що вік прожив у наймах, у тяжкій праці, не раз відколи жив, то не мав у своїй кишені ринського¹ прикупі, не знав нішого смаку в роті, крім борщу та росолянки та горілки. А тут паразит—ринський денко! І твоя все, нікому не давай рахунку, ні з ким не діляся, ні на кого не озирайся! Ніхто на тебе не дивиться, ніхто тебе не знає, ніхто тобі в руки не зазирає. Сам собі в компанії таких самих, як ти—роби що хочеш, жий як знаєш! І жили хлопці... Крики, співи, піятики, бійки, різкі збитки й жарти, аби грошам промити очі. Для правдивого ринника встид було не проциги в неділю всього, що заробив у тижні. Поплатив чи не поплатив за харч, відложив чи не відложив що на чорну годину, але в шпінку між товаришами він був пан. Горівки пиво, вино, печені—все йому мусіло бути. «Пачхати мені на все! Завтра або позавтра може дідько захопить мене! Гуляймо, хлопці, поки час, поки панє!»²

Та, видима річ, це тільки показний бік робітницького життя, що раз-у-раз таке буває коло важкої

¹ Ринський або золотий ринський—гульден, копійок з 80, на наші гроші міряючи.

² Ф р а н к о—Полуйка, стор. 4—5.

її небезпечної роботи, начеб-то й з добрим попереднім заробітком. На ділі-ж той показний бік життя не може так до речі затуманити її задурити голову робітничкові, і ті самі, напр., рішники дуже добре змлять, чого справді варт оце на погляд пеначе її безжурне, веселе та по-своєму принадно життя. «Бориславське життя,—міркує собі Іван з оповідання «Рішник»,—правда, свободне воно, але хіба ж це людське, господарське життя?... Та й як свободне? Тільки твої свободи, що в подію та в свято. А в будній день ти робучий віл,—ні, гірше: ти новий півільник жида. властителя ями, або його каснера. Під землею ти кожної хвили небезпечний свого життя, а поверх землі кожної хвили лайка, поштуркування, понукування. І вічно той сморід, той бруд, та духота, та пиятика, той одур! Не вже так мало б бути його життя до смерти, до старости?»¹—а повимовним жахом запитує себе на останці рішник. Щоб відповідь була вимовніша, заглинемо ще до робітників у хату.

«Вже пізно вночі. Тісна, брудна її душна цюнка наповнена робітницями. Стіни голі, ледве побілені вапном по дошках, на одній наліплена якийсь образок і кавалок зеркала, в однім куті тапчан, збитий з трьох дощок і прикритий сінником та плахтою, а край вікна маленький столичок на високих ногах, бо вікно високо. Ось і все, що можна було добачити в хаті. Ані печі, ані кухонної посуду, ані постелі. На тапчані не було нікого, зате на помості набито, як оселодців у бочці, якихсь людських істот, що голосно важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по дошці веретви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Се почліг ро-

¹ Там, 60—61.

бітниць. Баби, дівчата, молодниці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через днь груди й руки при корбі або при вибіранню лену з киблів та воску з-між глини, тепер лежать покотом на холюдній деревляній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної—раз за-для недостачі місця, а по-друге—так буде тепліше. Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною й земним воском, їх одіж—то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця лежать обік молодих, що не стратили слідів краси, хоча цвіт їх уже зв'ялила передчасно тяжка праця і нужда і розпуста»¹

От серед яких обставин доводиться жити робітникам, не кажучи вже про тяжку, небезпечну, часто нелюдську працю. Коли до цього додамо ще факти дикої самоволі та безмежної експлуатації од хазяїнів, що навіть злочинства не лякаються аби висотати більш прибутку того з робітника², а з другого боку, крайню деморалізацію серед самих робітників під впливом неповного заробітку, каторжного життя, темноти й усього загалом побуту їхнього³—то перед нами стане темна, без усякого провітку, повна жаху картина, без жаднісінької ясної риси, на якій можна-б спинитись оком та відпочити душою. І, що найгірше, такий лад з фатальною поминучістю настане кожного разу, коли віч-на-віч стриваються на-

¹ Ibid., 34—35.

Іван з оповідання «Ріпник» та ще один робітник з повісті «Вос constrictor» знайшли смерть на дні шахти, ставши жертвами огидного злочинства; Яць Зеленуга з оповідання під цим самим заголовком загинув у власній хаті, яку підпалив неситий контрагент і т. и.

² Надто виразну з цього погляду картину дає оповідання «Ріпник», у якому автор торкнувся родинного життя й стосунків серед бориславських робітників.

тріархальні основи життя, що вже своє віджили, з потужним капіталом, який народжується на руїнах цього життя і, немов полоз той, залізними скрутіннями обвиває свою жертву й трощить її в могучих обіймах, як у повісті „*Boa constrictor*“.

Мов Ляокоон серед змій,
Так люд увесь в тих путах в'ється...
Ох, і коли-ж той скрут важкий
На тілі велетня порветься? ¹—

тужно заштурє поет, зводючи до одного універсального образу результати своїх спостережень та вражень од згаданої зустрічі. Глітай, отой колєсь у російському письменстві дуже популярний «чумазній» прийшов, напосів на людей, що нічого не сподівались і не вміють дати собі ради, і стер, їх з одного маху на гамуз. «Життя бистро тече, зміни бистро настають. Треба пильно слідити, куди пруд жене—треба й собі туди пробиратися. А не спостережешся, застоїшся на місці, то того й гляди—перша-лішня хвиля нагряне, перша-лішня зміна настане, обалить тебе, зіб'є з ніг і ти погіб. Тєпор жити тяжко. Життя—боротьба вічна, безупинна. Ворог з усіх сторін грозить. Не пристережеш з одного боку—з другого нагряне, і ти пропав» ². Та хоч і спостережеться чоловік, хоч і зрозуміє навіть, куди бистри життєва жене його, куди треба «пробиратися», то й це йому не забезпечить перемоги в життєвій боротьбі. З усіх боків на тому шляху стережуть-пиль-

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

² «Письма Ив. Франка», ч. II. У Львові, 1877, стор. 81.

нують його промітніші люди, і вже вони, будьто повні, потраплять, щоб на себе використати кожен ступінь його, кожну помилку на свою користь обернути й загарбати собі його надбання. Ось Василь Півторак («Навернений грішник») подумав був і собі за віком побігти й почав сам на своєму класі землі «книжечку» добувати,—і що-ж? Одного сина завалило в ямі землею, другого залило нафтою, отим сподіваним джерелом достатку, а сам поватор опинився в цутких лабетах у гліталі, донісесь до білої гарячки й помирає, лежучи «крижем перед царськими вратами» в церкві: може хоч «небесного царствія» поцастить бідоласі доскочити, коли вже земного не довелось захити. Така ж сама проблематична втіха припадає й на долю згаданого Яци Зелопуги: цей «хлоп-лодаць», що так само нив, бо «боліла його правда», але—не так, як отой легкодухий «навернений грішник»—знайшов у собі досить сили, щоб покинути горілку, коли блиснула йому мета в житті,—чого він досяг? Коли веміхнулось йому «щастя» й багатство стало перед ним не самою порожньою мрією, а найреальнішою дійсністю—то спершу хитрий Мендель пошив його в дурні, а потім і зовсім загинув Яць у полум'ї власної хати, яку догадавсь той самий Мендель підпалити, щоб усі свого злочинства сліди замазати.

Це тільки деталі на змальованій тямучою рукою талановитого майстра картині, яку являє з себе місцевість, охонлена божевільною пропасницею стягання, нагромаджування достатків. «Спокійний лад селянського життя замутився. Грукання, стукоти, крики, свари та співи не вгавали як день, так ніч. Поля не зеліпілися широкими лапами, як уперед,

хвилюючи та шелестячи від теплого вітру. А на місце свіжої пахучої землі повставало що раз більше горбків сірої илястої глини, мов величезних картини, під котрими в темній задушній глибині за кварту горілки працювали цілими днями парубки та чоловіки, обманені, заталапані, утепенені,—працювали гірко, видобуваючи незліченні скарби своїм гнобителям»¹. «Мій боже, що ту діється, що ту твориться! — аж скрікує Зеленуга, дивлючись, як швидко, мов на вогні горять, убожіють селяни й як з тієї «пожежі» в міру ж швидко виростають нові хазяїни, глитаї.—Правдива кара божа на наше селище! Ну, глядіть, глядіть,—кілько ту тої погані назлазилося, як мурашні!... Всюди коплють, риють, черпають тогу кляту киплячку, щоб їм що горлом лилася!»². Все загарбав у свої загробливі лапи капітал у його найгірших, бо хижачьких, формах; перетворив ви і сонне село, і його споконвічних мотканців, силоміць усе набивши на свій копил: «всякий рух, який видно було довкола, всякий голос, який мож було вчути, все нагадувало радше повільний сопливий рух та туркіт величезної машини, тільки що колеса, зубці, зачалки та шриби тої машини—були живі люди з тілом і кров'ю»³.

Суцє пекло, позбавлене усяких радощів життя, окрім чисто звірчих утіх—ніяцтва та розпусти! І яким раєм, коли до цього пекла рівняти, адається письменникові навіть злиденне життя селянина, що мнється потом—та на власному клаптику землі; якими чистими та принадними ті радощі й поезія

¹ Ibid., 129—130.

«Зоря», р. 1887, стор. 293.

³ «Молот», 1878 р., стор. 39.

селянського побуту, що навіть на малюнках самого Франка, як ми вже знаємо, має й оборотну сторону. яка зневолює людей тікати не озираючись і від того клатика землі, й від тієї хваленої та уславленої поезії... Франко добре знає цей другий бік медалі, але забувають про його сами бідолашні герої Франкові, без краю принижені й ображені тим, що їх зведено на ролі сліпого додатку до бездушної машини,— і серед бориславського смороду та пекла їм увижаються тільки кращі, принадніші сторони сільського життя. Кожному рішникові, який ще не втратив до останньої крихти «образа й подобія» людини, це життя видається недосяжним ідеалом; тільки в мріях і можна про його гадати, але вже цим самим воно скрашує долю, подаючи хоч бліду, хоч невиразну, хоч яку-небудь надію на якийсь вихід з нестерпучого становища, на якийсь просвіток у злиденній без краю долі. Від самої думки про те, що може вік цілий доведеться поневірятися серед шахтарської погані, Іванові («Рішник») «пробігала холодна дрожь по-за плечима... Йому пригадалися зелені ниви, цвітисті луки, сиві воли; чисто побілені хатки й розкішні садки його рідного села, почулося бляшля оwoць, фівкання гусенят, скрин журавля—і він мало не заплакав з наглого зворушення. Невже він міг так легко душно проміняти такий рай на отсе пекло?»¹ Картини минулого, що їхньої принадности й пишноти перш Іван не додавав, пригнічений самими недогодами того життя, тепер воскресають перед ним, як контраст до гіршої ще сьогочасности,—воскресають в усій своїй при-

¹ Франко—Полуйка, стор. 60.

надній красі, опоетизовані бажанням вирватися з-під гніту важкої дійсності. І от зародилась у Івана думка—усіх сил напружити, всіх заходів ужити, щоб знов «стати господарем—хоч бідним, хоч останнім, а все-таки своїм господарем, у своїй хаті, на своїй п'яді землі»¹. Сама ця думка переродила його морально, витягла з самого дна страшного занепаду, на добре навернувши його стосунки до покинутої колись дівчини; полекшила йому певимовно важку працю та і взагалі скрасила йому злиденне життя, бо показала моту в житті, наповнила його живим змістом, у власних очах ціни йому додала. Тепер, працюючи, «він у думці купався в яснім соняшнім світлі, орав, косив, звозив снопи, молотив на тоці, чув себе господарем. Бориславське життя—це було щось мов темні сіни, з котрих ось-ось вийдеш на широке, ясне подвір'я, де зеленіє пахуча мурава, цвітуть яблїнки, фівкають гусенята і блеють ягнята»². А вже надто онакували ці думки Івана, як почалась жнива кругом Борислава. «З кожним днем йому робилося тяжче в Бориславі. Земля горїла під ним. Його душило щось, гнало, перло геть із Борислава. Він ні про що не думав, тільки про те, щоб як найшвидше вирватися відтам. Думка, що йому треба що працювати в ямах до осені або й до зими, щоб виплатити жидові всі гроші, наповняла його якимсь диким страхом. «Ні, я не витримаю!»—повторяв він не раз і числив дні і години»³. Таким самим перенято духом і оповідання «Вівчар»—про робітника, що на глибині 100 метрів під землею дає

¹ Ibid., 74.

² Ibid., 68.

³ Ibid., 73.

волю згадкам про минуле життя на просторі, серед широких «полонин», що з нимп допіру оце розлучився. Далеко заводять колишнього вівчаря його згадки: чарівні, своєрідної поезії повні розгортаються перед робітником картини, такі далекі від дійсности, як далеке ясно сонце на пасовиську од мороку в штольні, як далекі простір-воля—од тісноти, чистота—од бруду, свіже повітря прозоре—од задущливого нафтового смороду... Робітник на глибині 100 метрів «конаючи розмовляє сам із собою, наповнює глухе підземелля не тільки стуком свого дзюбака, але також гомоном своїх слів, поезією своїх лісів і полонин»¹ і—характерно, що ця поезія на пів-слюві спиває робітника, якому мимоволі навернувся був прокляп на уста: немов присутність любої, поважаної істоти, що боїться її чоловік зневажити гнилим та непристойним словом.

Але до колишнього нема вороття. Все оце ясне життя—то тільки гарна ілюзія, поетична фікція, що хіба на якусь годину тільки може полегкість дати, але не має вже сили, щоб цілком відродити людину, захоплену повблаганим колосом історії, й справді таки визволити її з-під гніту обставин. Автор і сам розуміє, що його «дрібно-буржуазні», мовляв, симпатії ні на що. Бо оце прегарне в своєму видержаному тоні оповідання закінчує він поетично-сильною картиною, повною глибоко-песимистичного, але так само й категоричного змісту.

«Кинений долею в глибоку підземну штольню, він (робітник) чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його плях звернув у иншій бік, що він

¹ Ibid., 91.

із давнього патріархального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшніше і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його емоціях; із його лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заловити й оживити п'ятому і самоту нового життя. Так, не раз сонце зайде за хмару, і з усієї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоб золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар— що нависли над заходом»¹.

Не останнім, звісно, одніскам сонця на заході розігнати морок... Навпаки—де далі, то все більш одступатимуть ясні промені, а все густіший морок налягатиме патомісць, аж поки п'ятому непроглядна усе поглине, все сховає... Хіба що заздалегідь і на неї якогось способу пошукати...

III.

Отже сьогочасне становище нашого народу видається Франкові надзвичайно сумним. Старі, патріархальні основи життя зрушилися, попадали, нові-ж, що заступають їхнє місце, не позначилися ще на повен зріст, та й народ ще до них не призвичаївся так, щоб забезпечити собі добре за нових обставин життя. Згадуються тут думки одного з Франкових героїв, як побачив він селянина, що збився з дороги поблизу домівки: «оцей старий, що заблудився в близьким сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху і не знає, в який бік йому додому—чи-ж це не символ усього нашого народу? Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втра-

¹ Ibid., 96.

пити на свій шлях і стоїть, мов овець заблуканий селянин серед шляху, між минулим і будущим, між широким, свободним розвитком і нещасним підійням, і не знає, куди йому йти, не має сили ані надії дійти до цілі»¹. Неначе на якусь темну смугу натрапив народ і блукає по ній з невидючими очима, не знаючи, як зійти йому з тієї «мертвої точки». Що робити, щоб цю темноту соціальних стосунків розігнати, до яких способів обернутись, щоб зрушити народ з мертвої тієї точки—на ці питання пробує дати відповідь Франко у повісті «Борислав сміється» (друкована в журналі «Світ», р.р. 1881—1882; вперше передрукована в харківському виданні «Творів», т. XII, 1926 р).

Повість задумано надзвичайно широко і як-би її обробити було краще й доладніше, то вона могла-б просто таки захопити тією широкою картиною громадсько-економічної боротьби між двома світами хазяїнів-капіталістів та робітників. На жаль, написано повість, як видно, на-швидку, і ця недбалість у обробці, що просто б'є в вічі, дуже зашкодила художній її вартості. Поміж реалістичної, цілком по-мистецькому, гарно, сильно та правдиво написані сторінки вилетіло мляві й видимо на-швидку скомпозовані та позчіпковані; серед оригінально надуманих і дужею рукою змальованих сцен та образів раптом прикрим дисонансом проскочить щось таке шаблонове та недоладне, пібі цілком перенесене з бульварних романів (передягання, підслухи, страшні, але не мотивовані нічим пристрасті, зло припасовані до цілого випадки). Та хоча з художнього боку ця повість через зазначені хиби й стоїть нижче від багатьох Фран-

¹ «Л.-Н. Вістник», 1900, VIII, 183—84.

кових творів, проте громадська її вага дуже велика та може й досі не перейдена. В ній українське письменство вперше пробує вийти на шлях чисто пролетарського руху, зарисувати типи українського робітництва й виявити в белетристичній формі зріст і розвиток великої соціальної боротьби, хоча-б тільки в одному закутку на Україні. Безперечно цій повісті судилося багато-б заважити в розвитку громадських думок на Україні, якби вона більш відома була свого часу нашій письменній громаді.

У Франковій повісті одбилась як-раз одна з найцікавіших сторінок нашого недавнього минулого. Гурт робітників у Бориславі, яким важкі обставини життя до живих печінок уїлися, складається в оригінальне «побратимство», що спершу поставило собі було за мету—відплачувати за кривду й гніт над робітниками: «ми,—поп'яються вони,—зібралися до купи громадити шодеську кривду і судити робітницький суд над тими, котрих не можемо позивати перед суд панський»¹. На своїх зібраннях братчики ставлять на громадський суд усі ті кривди та образи, які довелось кожному бачити або на власній шкурі зазнати, а один з товаришів, обраний за «карбівничого», одзначає «на по забудь» кожну кривду карбом на пальці. Так складається оригінальний рахунок, що його товариство мало колись робителем своїм заявити... Але всі факти закарбованих і зібраних до купи кривд, утисків та образ, що рясно надають на робітників, наводять їх на думку, що «наша загальна кривда—бідність, безпомічність, голод», і як наслідок такої думки постане питання: «а на кого її закар-

¹ «Світ», р. 1881, стор. 142.

бувати? Чи зносити її терниливо, тоту найбільшу загальну кривду, а тільки карбувати ті дрібні часткові, що складаються на тоту велику?»¹. Безпосередно винного в отій «найбільшій загальній кривді», певна річ, не знайдено; її не можна приписати до спеціального рахунку тій або иншій особі, а поставити на рахунок загальному ладові, усій системі людських стосунків за нашого часу—до цього наші робітники ще не піднялись були в своїй самосвідомості, бо не зрозуміли ще тісного зв'язку між найменшою соціальною кривдою та цілим соціальним ладом. До слушного часу вони поклали терниги все, щоб колись, за першої okazji, помститися й за ту «загальну кривду», й за часткове, дрібне її породження. На зборах, що ухвалили так робити, був один робітник, Бенедьо, перед яким давно вже стояв у думках «образ такого побратимства, котре могло-б злучити до купи дрібні сили робітників, могло-б здвигнутися тою сполученою силою й охоронити кожного кривдженого і страждущого робітника далеко ліпше, ніж це може зробити одинокий чоловік»². Бенедьо надумує скористуватись для такого побратимства тією готовою вже організацією, що була у робітників; розуміючи, якої то величезної ваги річ, щоб одразу-ж поставити перед товариством певну практичну мету, радить він для першого разу завести касу допомоги робітникам і вийти на боротьбу з хазяїнами грандіозною загальною змовою, щоб усім разом кинути роботу. Боротьба йде спершу добре для робітників, але через

¹ Ibid., 110.

² Ibid., 233.

уєлкі хаазійські хитроці та штучки сходить незабаром на гірше й уся змова кіпчається для змовників-страйкарів цілком нещасливо. «До давніх карбів прийшов ще один, найбільший—що вони (хазіїни) ошукали й обікрали цілу робітницьку громаду, що вони показали тим способом виразно, що хочуть нас по вік віку держати в безвихідній неволі»,—ось що показала робітникам їхня спроба. На думку приходить найрадикальніший висновок—«підпалити це прокляте міздо на всі штирі роги»¹. Бенедьо, в особі якого автор хотів, відко, дати тип робітника-«постепенівця», прихильника тихомирної еволюції й «чистих способів», умовляє товаришів готуватись помалу й розважно до нової боротьби і, прочистивши ґрунт та назбиравши сили, слушного часу знов поставити свої домагання. Але про це шкода вже було й говорити: під свіжим вражінням нової кривди перевагу серед робітників здобули лівіші оломонги, серед яких перед ведуть брати Басараби. Робітницький до того часу ватажок, Бенедьо муєнєт, одступитиєя од справи, заявивши товаришам, що «шанні дороги нині розходятьєя»². На цьому саме і вриваєтьєя повість, кінець її не був ніколи надрукований,—але вгадати його не важко: западто вже багато назбиралось налива і в повітрі душить димом пожежі, що має пометитиєя за кривди й утиски, робітникам заподіяні³. Класова боротьба між воро-

¹ Ibid., 343.

² Ibid., 344.

³ Таки й справді була в Бориславі в 70-х роках велика змова робітників, що закінчилась піднялом, як і в Франковій повісті; отже повість заснована на дійсній пригоді.

жими таборами закипіла справжня, боротьба на смерть; який кінець її має бути, це авторові ясно бвижається в темряві майбутности, як і читачеві ясно, кому з непримиронних ворогів оддає він свої симпатії... А втім—це «далока-далека історія», як закінчує в окремому виданні Франко другу свою повість з робітницького життя, „*Voce constrictor*“, до якої ще маємо згодом вернутись.

Навіть із коротенького переказу повісти «Борислав сміється» видно, які великі проблеми загальнолюдського життя захопили автора вже на першій порі його літературної діяльності. В повісті виразно виступає та боротьба, що цілою прірвою поділила класи—робітницьку од хазяйської, пролетаріат од буржуазії. Відбилися в ній і ті напрями та течії інтелектуального життя, що пагували за тих часів серед ідеологів тієї й цієї класи. Шукання робітницькими верствами нових шляхів, якими-б можна було одійти од страшної недолі, хитання між тихомирними засобами, як от заломогові каси та самодіяльність, бойовими змовами й, нарешті, анархистичним руйнуванням зненависного капіталу—ці всі питання, що й досі стоять на черзі, тоді, десяти років тому, що більш долягали людям: менше свідомости було серед робітників, більш упертости мали хазяїни. Боротьба в гостріших виявлялась формах і гостріші повинна була відгукн знаходити і в письменстві. В повісті Франка все це перенесено на місцевий галицький ґрунт, зодягнено в такі форми, що всю ту боротьбу малювали не абстрактними як на українського читача рисами, а надавали їй глибокого практичного інтересу. І не вважаючи на зазначені хиби з художнього боку, Франкова по-

вість все-ж таки липиться цікавою пам'яткою того, як соціалістична частина української інтелігенції, що за неї й її устами говорив автор, озивалася на болючі питання свого часу та як розуміла свої завдання й своє становище в лютій боротьбі громадських сил і за кого руку тягла. Це цікавий документ до характеристики часу і, тим більше, до пізнання самого автора.

Не маючи на чому спочити в сьогочасності, коли паує скрізь ворожнеча всіх проти всіх та боротьба егоїстичних інтересів, хижацтво й розбрат; не бажаючи заходити в ту «далеку-далеку історію», яку має хіба майбутність показати, — Франко обертається до минувшини, щоб хоч там пошукати відрядієвих подій та якоїсь иншої картини громадського життя. Таку картину автор і дає в написаній р. 1882 повісті «Захар Беркут», яку й досі можна читати з великим захопленням, хоча в тут і деяка риторичність, і декламаційний, подекуди піднесений та підсоложенний тон. За основу повісті, оту, мовляв, казку оповідання автор узяв татарський напад на підкарпатські землі р. 1241, але на цьому загальному тлі народньої боротьби з потужним ворогом Франко малює картину ще й другої, внутріпньої, боротьби, що одбувається паралельно в межах самої української нації. По одні бік стоять справжні заступники народу, чесні, самоотвержені, на все для громадського добра готові люди,—такими були, напр., патріярх свого народу Захар Беркут, син його Максім, то-що; по-другий—себелюбне, пишне та горде боярство, що за-для власної користі та вузьких класових інтересів не зупинялось навіть перед таким бридким учинком, як зрада рідного

краю,—такій був боярин Тугар Бовк. Уся повість, од першої й до останньої сторінки, це властиво не що инше, як палкий гимн громадським почуванням, проповідь пайвищого альтруїзму і так само палкий та безошадний осуд вузько-особистим, егоїстичним мотивам діяльності. «Життя,—промовляє Захар Беркут, часто навіть стилем українського «громадівця» 70-х років,—лиш доти має вартість, доки чоловік може помагати иншим. Коли він стає для инших тягарем, а хісна не приносить їм ніякого, тоді він уже не чоловік, а завада, тоді він уже й жити не варт. Хорони мене боже, щоб я коли-будь мав статися тягарем для инших і їсти ласкавий, хоч і як заслужений хліб. Ті слова,—додає автор од себо,—то була провідна золота нитка в житті Захара Беркута. Все, що він робив, що говорив, що думав,—те робив, говорив і думав він з поглядом на добро і хосен инших, а поперед усього—громади. Г р о м а д а — т о б у в й о г о с в і т, т о б у л а ц і л ь й о г о ж и т т я»¹. У відповідній організації громадських сил оцей колективіст старих часів бачив єдиний спосіб самооборони од усяких хижаків, що не переводяться ніколи й виявляють велику охоту чужими руками жар загрібати та чужою працею багатіти. Усе життя своє Захар оддав на те, щоб скласти за-для ідеї загального добра таку організацію в рідній громаді. І ось наслідки його заходів: «мов одна душа стояла тухольська громада дружно в праці і вживалні, в радошах і в горі. Громада була для себе і суддею, і впорядчиком у всьому... Бідних не було в громаді; земля достачала пожитку

Ф р а н к о—Захар Беркут. У Львові, 1902, стор. 51.

для всіх, а громадські пнихліріг та стодолі стояли отвором для потребуючих»¹. Але разом розуміння справ та інтересів громадських не було у Беркута і його односельців западто вузьким, обмежуючись тісною цариною однієї громади. Логично і послідовно розходячись навкруги, воно вело до міцнішого зв'язку між одрубними громадами, а їх усі злучало в одну велику сітку, в федерацію вільних громад. «Від давня Захар Беркут прийшов був до того твердого переконання, що як чоловік сам один серед громади слабкий і безрадний, так і одна громада слаба, і що тільки спільне порозуміння й спільне ділання многих сусідніх громад може надати їм силу й може в кожній громаді поокремо зміцнити свободні порядки громадські. То-ж ніколи, працюючи всякими способами для своєї Тухольщини, Захар не забував і про сусідні громади... І всюди ради та памови його змагали до одного: до кр і п л е н н я д р у ж н і х, т о в а р и с ь к и х і б р а т е р ь к и х з в' я з к і в м і ж л ю д ь м и в г р о м а д а х і м і ж г р о м а д а м в с е с у с і д е т в і»². На думку автора, що часто устами Беркута промовляє сам, така організація тільки й може дати універсальні ліки проти злиднів, служити за панацею проти всякого лиха на землі. Почуття-бо широкої любові, на братерстві між членами однієї громади загартоване й видисципліноване, буде розходитись і на суміжні громади, й забираючи все ширші та ширші кружала, обхопить нарешті всю людекість. Бо-ж саме це почуття зв'язує

¹ Ibid., 54.

² Ibid., 55.

людей в одну сілку найтісніше, даючи кожному громадянинуві імпульс та силу стояти за громадські інтереси більш, ніж за свої власні, а з другого боку, визнавати таке-ж саме право і силу за справедливими інтересами й інших людей. «Ми,—каже Максим Беркут,—над усе любимо свій кутик: коли-б так кождий любив свій кутик, то певне всі люди жили-б на світі спокійно і щасливо»¹. Живучу силу своїх принципів тухольська громада доказала на ділі під тяжкий час монгольського нападуду: «Ми,—говорить Захар,—побідили нашим громадським ладом, нашою згодою і дружністю»². Оцією моральною силою громада перемагає навіть серед себе ворогів, людей із супротивного соціального табору, що ненавидять самий принцип громадськості, колективізму. Так, в душі у злісного і метивого зрадника, Тугара Вовка, відбувається в момент найглибшого занепаду раптова зміна, що наочно свідчить про силу громадської ідеї. Повість, яку взагалі можна назвати найтитуловіною утопією в минулому, кінчається Захаровим-Беркутовим пророкуванням про те, що основи колективізму підуть на якийсь час у напам'ять, аж поки тяжкий досвід віків знову викличе їх до життя й дасть їм нову перевагу, вже на вік-вічний. І навівши це пророкування, автор—сам «громадівець»-соціаліст Драгоманівської школи—додає від себе вже таку характерну увагу: «чи не нашим дням судилося відновити його («давнє громадство»)? Чи не ми це живемо в тій щасливій добі відродження, про яку, вмираючи, говорив Захар, а

¹ Ibid., 42.

² Ibid., 223.

бодай у досвітках тої щасливої доби»¹? Франко тут тільки питання ставить, але взагалі він ані трохи не завагається сказати, як і куди йти повинен розвиток громадського життя; та на іншому місці таки й дає цілком категоричну відповідь:

Прийде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його по-за собою¹,—

хоча може авторовому поколінню й не судилося знати того щастя як не судилось героєві величньої поеми Франка про Мойсея самому увійти в землю обітованую. Дарма: він бачив її, він її знає й усією істотою пережив ту неминучу прийдешність.

IV

Та доки сонце зійде—роса очі виїєть... Поки ще той ясний час животворчий прийде, а от теперішнє все під пером Франковим звигає темною смугою оповиє. Письменникові, що в братерстві та єднанні людей бачив єдиний для них порятунок і найбільш цінний цвіт, що їх різнить і ділить на **ся**—оті всі межі та поремежки, які в тісних ланцатах держать розум людський—йому завжди доводилось зазначати як-раз перевагу в житті тих меж та поремежків, з одягу починаючи й кінчаючи думками. Падто характерні з цього погляду «Гадки на межі» нашого автора. Як в економічних обставинах селянства, «межа, ся попруга вузька, песильну їх силу розцера на часті», так і скрізь усякі переділки між

¹ Ibid., 224.

² Франко—З вершин і низин, 157.

людьми бувають звичайно дужчиме від бажаних основ справжнього людського життя—братерства, єднання та солідарности.

Її межі, ви межі, вузенькі, куці,
В які бездорожжя, в які манівці
Ви втисли незрілий ще погляд суспільний! ¹—

кличе в тузі поет. Теперішній лад громадський, що понаставляв усіх тих меж та переділок поміж людьми, не сприяє саме тим, чия доля найдужче цікавить нашого автора, себ-то «в поті чола» трудящим. Навпаки, вдоволення, добра та втіх заживають люди иншої категорії й вони тепер порядкують та заводять у всеьому свій лад, дають тон у житті. Ці люди, яких назвав би я хижаками, всі належать до того другого табору, що стоїть навпроти трудящих у поті чола. Визначаються вони хваткими, загребливими руками, западто гнучким та поблажливим сумлінням, широкими апетитами й песитою жадобою що-до задоволення їх. Найперша то у їх мета в житті—свої апетити задовольнити; єдиний шлях до того—через багатство лежить, а багатіти добре всякими способами, нічим не перебираючи, ні на які перешкоди не зважаючи. З боротьби сцих двох таборів, на думку нашого письменника, й складається власне те, що зветься сьогочасним життям. і не дурно назвав я Франка співцем боротьби, бо до неї він найдужче прислухається, жадібно ловить кожну ознаку її й озивається на неї своїм, мов Еолова арфа чутким, пером.

У Франкових творах зібрано силу типових ек-

¹ Ibid., 196.

зомплярів із того хижацтва в людському образі. Колекція їх як до числа, так і дуже докладної обробки, може скласти цілу галерею або, краще сказавши, прецікавий звіринець, де знайдемо чимало живих істот, що мають образ і подобу ніби людські, але справді живуть чисто звірячими інстинктами та жадаваннями. Ступінь по ступеню пильнує автор, як розвиваються такі особи; уважно додивляється до ґрунту, на якому вони до зросту доходять: дошукується причини, що зростові тому сприяють—і дає кінець-кінцем вразливі образи нестерпного хижацтва та звірства на людській підбитці. Нагадаємо де-які з тих образів.

Перед нами низкою тягнуться оповідання, що показують таких хижаків у їхньому зароді—Гаву та його брата Вовкуна («Гершко Гольдмахер», «Гава», «Гава і Вовкун»). Ще змалку брати пройшли важку школу злиднів, недостачі, одурювання та хижацтва—«ту, як характеризує її автор, тверду школу життя, з котрої виходять люди практичні, меткі та промислові» («Гершко Гольдмахер») ¹. Згодом вони себе ще більше в практичності загартували. Гава, тільки усюї спадщини й діставши од батька, що науку задовольнятися малим і за все дякувати богові, сміливо й без остраху кинувся в шум життя і зразу-ж знайшов у йому своє «щастя», бо був з його чоловік промітний, що ніколи не вагався й ні перед чим не спинявся. Почавши свою громадську кар'єру з ловитви раків, в'юнкий хлопчина незабаром почув, що йому занадто тісно на тому вузенькому полі, й виходить на «ловца человек». Він присмоктався

¹ Календарь «Просвіти» р. 1891, стор. 8.

паразитом до трудящої родини міщанина Староміфського і хутко встиг зробити собі з неї дійну корову, проказуючи за кожним разом, коли пощастить, неодмінне: «Слава богу: і то добре на початок!»¹. «Я,—каже згодом Гава,—ніколи почи не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався жандарам — ой, тяжко згадувати про всі ті способи, як я до гроша доходив. І складав, і хухав на те, і тіпився тим, як власною душею» («Гава і Вовкун») ². Придбавши та наскладавши таким способом грошенят, Гава з Вовкуном пробують щастя в Борнелаві, бо, як слушно проговорився один з братів—«як же з такими гринми та ще з кренкими руками та молодими головами не спробувати щастя, не кинутися в кругіж, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу?»³. Та цим разом надії на «товсту рибу» змілили братів: штотільно залило водою й сами брати насплу встигли вискочити, а всі попередні заробітки їхні загинули там, на дні залитої ями... І от під таку критичну хвилину виразно стала перед очима Гаві основа й початок його капіталу—ракн, а також і ті сільські обставини, за яких так щасливо повісив йому був процес приєднання достатків: якийсь голос у середині уперто умовляв його: «Геть відсіль, Гава! Ту не твоє поле!.. Що ти маши боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми»⁴. В той-же бік тягнуть його й намовляння практичного Вовкуна, потроху збиваючи останні вагання в душі. Чудову

¹ Франко—Гава. Львів, 1888.

² «Зоря», 1890, стор. 50.

³ Ibid.,

⁴ Ibid., 51.

картину малює художник, даючи образ цих двох хи-жаків в останній момент, як вони з вершечка високої гори оглядають арену своїх майбутніх подвигів, своє з того часу царство, що лежать тепер під їхніми ногами.

«Тепер Гава почув, в тій самій хвилі, коли отам стояв на найвищій шишлю гори, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі й заживати, що в його путрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гандляр. Погляд його в якійсь метамі завис на протилежній полонині, до паслисть стада волів і овець, а далі піднявсь і зустрів серед блакитного моря невеличку темну пляму, що звільна, широкими плавними кругами колесила понад цілим крайобразом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушуючи шми, спускався вниз, немов сковзався по похилій площині, а потому параз, махнувши сильно крильми, знову ехалувавсь вгору і тонув у лазуровім тумані. Якась невисказана любов обняла Гаву, коли придивлявся тому гарному, смілому птахові. Він і сам чув себе легким та сильним і готов був летіти та кружляти сею благословенною долиною та кидатись з подосенглої висини на добичу»¹.

Хижак самим інстинктом почув і порозумів хижака й захочений його прикладом зважливо кинувся «здобувати оці гори»¹. Почуваєш, приглядаючись до тієї картини, що либонь не з медом прийдеться мошканцям гір, отим, як їх автор рекомендує, «тихим та смирним, як ягнята, Бойкам», перед нашим—не орлом. ні, бо для Гави було-б таке прізвище й занадто потужне і, коли хочете, то й дуже вже почесне,—а шулікою чи, ще краще, справжньою гавою,

¹ Ibid., 52.

що по погребусь, коли траниться, труном, але й живої крові теж не промине. Почуваючи, що Вовкупові слова: «ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають в зелені—все те мусять бути наше»¹, —що ця мова не так собі, на вітер, мовитья, коли проти лісів тих та полонин спілку заклали загребисті лапи Вовкупові та метка й вигадлива Гавина голова...

Подвигам оцього й подібних, під усякими прізвищами, Гав Франко уділив багато просто таки блискучих сторінок у своїх творах. І Шміла, що споює, а потім до рубчика обдирає безщасного Василя («Навершений грішник»), і Мендель, що ad rates одпроваджує Івана, щоб його заробіток забрати собі («Рішник»), і другий Мендель що зводить Зеленугу, онукує його і так само на той світ спроваджує («Йць Зеленуга»), і Юдка Маульстроммель, який не зглянувся навіть над людиною, що колінь йому була у великій пригоді стала («Слимак»), і Мордко Шиндер, що «закошним способом» пустив з торбами Миколу Проця («Сам собі винен»), і Вольф Зільборглянц, що держить ціле село в своїх хватких руках (комедія «Учитель»), і Мошко, який навіть одновірця не помилював («До світла»), і ще один Мошко, що песитості своїй та хижацтву і винну не знає («*Voa constrictor*» і «Борислав сміється»), і щасливо спарована пара Шварц із Шнадельським («Перохресні стожки») і т. н. і т. н.—все це під усякими найменнями той самий Гава, хоч кожен має свої індивідуальні риси. Це однієї породи хижаки,

¹ Ibid., 51.

частки якогось величезного механізму, приладного на те, щоб оплутувати людей, «в поті чола» трудящих. Через оцих Гав, ім'я котрим легіон, і одбуваються ті страшні факти легального насильства й дуриєвітства, грабунку на законних підставах і просто вже злочинних справ та безсоромної експлуатації, яких повно маємо в творах Франка. А разом усе це дає таку певірадиу картину, що з одного погляду на неї морозом сніле за сніною у читача.

Та що там Гава—цей маленький хижак, злодюжка й лихвар на дрібняки! Що його «робота», по неволі обмежена вузькою сферою одного села або й кількох людей тільки! Перед хижаками більшого калібру всякі Гави—справді тільки гави, гайвороння та й годі, а їхнє хазяйнування цілком блідне перед подвигами їх старших братів. У багатючій колекції, що зібрав наш письменник, ми здібаємося з цікавими екземплярами й цього другого типу хижаків, що вже більш скидаються на того орла, якого вільно ширяння патхнуло Гаву з Воркуном на їхню роботу. В особі, напр., Германа Гольдкремера («*Voa constrictor*¹ і «Борислав сміється»), маємо вже хижака нової формації, та й на зріст далеко більшого за допіру згаданих. Як і Гава, дивачий свід вік прожив Герман серед безможних злиднів, що навіки напоїли йому душу «відразою, глухою смертельною пенавистю до всього, що бідне, обдерте, пужденне, повалене в грязь, придавлене нещастям»¹, і виїли з його серця зародки жалю та спочуття до чужих мук. Як і Гава, закуштував він тієї-ж таки «твердої

¹ «Громадський Друг», 1878 р., стор. 101.

школи життя», що загартувала його й насталила йому зуби й назурі. Як і Гава, почав він з дрібного торгу та ганебного промислу, але на цьому не спинився й пішов далі обраним шляхом, не звертаючи нікому й не зважаючи на перешкоди... «Поволі в його душі розгорялася страшна гарячка, сліпа жаждоба грошей, заглушувала всякі другі чуття, закривала перед його очима всі завади й маніла тільки одною метою—багатством»¹. Герман пустився берега обережності, кидався на-осліп, брався за найрискованіші справи—і скрізь йому щастило надзвичайно. «Почалася боротьба о багатство—боротьба страшна, завзята, щоденна. Герман міг слідити від самого початку, від маленьких зародків, як росли, розвивалися і множилися його тисячі, доки не дійшли до мільйонів, як ноборювали й пожирали без ліку противників, як опугували й виснажили без ліку народа, як ширнали доколя без ліку нужди, бідности, знищення, а йому самому, при всіх достатках і роскошах, не принесли того, що зветься щастям, вдоволенням»². Для Борнелави та його околиць Герман сам був тим полозом (*boa constrictor*), якого образ із нещасною жертвою в могутніх обіймах він собі так уподобав, що держав у кожній своїй резиденції. Далеко навкруги сів він своїм багатством насіння пощастя та деморалізації, і вага їх спадає не тільки на чужих людей, а й на його самого, на його рід—на все, що йому близьке було й миле. Непаче якесь прокляття лежить на тому багатстві; воно зробилося Германові тим злихим генієм, що зламав цільність його вдачі, позбавив суноккою, посіяв перше зерно

¹ «Дзвін», 1878, стор. 194.

² *Ibid.*, 188.

зневір'я й зненависті до власної родини,—одно слово, той «твердий, практичний, вихований *Geschäftsmann*», як його рекомендує автор, цей невблаганний полоз і сам душився у своїх власних скрутінях. Та, з другого боку, не мав він моральної сили, щоб визволитись з-під гніту свого багатства, одним рухом одштовхнути його від себе, і наперед видко, що з його спроби це зробити нічого не вийде, як не вийшло нічого і з спроби самого автора змалювати глибоку, радикальну зміну на добре в душі у свого героя. Така зміна, не маючи досить причин і відповідного умотивування під собою, може викликати тільки пеймовірливу усмішку на устах у читача. Та Франко й сам це незабаром побачив, що зміна та суперечить живій художній правді, і чуття тієї правди, що прорвалося було деякими ваганнями в характеристиці Германа, змусило автора в другому виданні повісті (р. 1884) поробити виправки, що зовсім міняють справу. В другій редакції Герман лишається тим самим «холодним, безсердечним спекулянттом», а паглу зміну в його душі виствавлено тільки як екороминущий порив, що не кинув глибокого сліду в душі у практичного *Geschäftsmann*'а. Проте згадана неконсеквентність зменшує трохи вражіння як од цілої повісті, написаної взагалі сильно й палко, так і від особи Германа, без потреби позбавленого дійсною своєю вдачею.

Ще один ступінь—і ми стріваємо нову особу хижацької породи, нову постать великого хижака, але цим разом з крихтою якоїсь навіть, коли хочете, ідейности. Вагман («Перехресні стежки») — лихвар дуже в цій справі досвідчений і вміє зручно обминати всякі закони проти своєї професії перешкоди.

Але сільця свої він наставляє вже розбираючи і тільки на сільних світа сього, а селянам дає навіть помочи. Постаттю Вагмана Фрауко ніби справляє попередню невдатну спробу з тією моральною зміною у Германа, бо Вагманові він дав той мотив до переродження, якого бракувало Германові. Спершу й з Вагмана був звичайний собі хижак, що не дбав, хто та хто заплутається в його сільці. Але після одного трагічного випадку, що забрав у його сина, а разом і мету, щоб багатіти, Вагман усею своєю спиритністю обертає на помету людям, що були причиною синової смерті, тоб-то, адміністрації й панству. Він робиться, як сам каже, «добродієм добродіїв людськості» і складає собі навіть цілу теорію на таку тактику. Стаючи в пригоді селянам, Вагман це робить зовсім не з сентиментальності, або хоч не з самої сентиментальності: він знає, що таким способом найшвидніше підкопує добробут своїх ворогів, а цього-ж тільки йому й треба було. Тим-то переродження цього хижака не вражає читача несподіванкою, як було з Германом, бо тут показано достатньо на це причину, цілком натуральну для такої людини, якою введено Вагмана.

Та колекція хижаків у Фраука не обмежується на цьому типі *Geschäftsmann*'а чистої, мовляв, води, що цікавиться справами самої-по матеріальної природи й, не роздумуючись довго, просто грабує й душить, користуючись з права дужого, що слугує йому та таким, як він. До цієї колекції можна ще додати кілька екземплярів тієї-ж хижачької породи, але з далеко складнішою психологією, з тоншими мотивами до хижачтва. Облишивши навіть таких хижаків, як, напр., Мигуцький (поема «Панські жарти»),

бо як щире дитину крінацьких обставин, його можна вважати за типову з'явищу на пізніші часи,— ми й серед героїв сучасності знайдемо досить заступників такого хижацтва. Ось перед нами Аняля Ангарович, героїня повісти «Для домашнього огнища»: це прегарна дама з великопанського роду, без пам'яті любить дітей і чоловіка, сам янгол во плоті в своєму родинному житті—і проте в душі хижачка в буквальному розумінні цього слова. Виховання, оте звичайне недолadne виховання буржуазних кіругів, з целюшок прищепило їй «ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нуждених, унеслідених... Той страх перед недостатком і убожеством... Ту погорду для бідноти»¹. Любов-же до родини, пустивши її залізу, вперту вдачу й не аби-який розум та вигадливість на вишукування засобів для пристойного в буржуазному розумінні життя—попхнула її на шлях тонкого, рафінованого хижацтва. «О, вбожество, недостаток—це були фурії найстрашніші для ної пжитті! Щоб заклясти ті фурії й держати їх здалека від свого домашнього огнища—на це вона посвятила так багато... так багато»². За-для щастя родини вона поставила на карту честь не тільки свою власну, а й тієї-ж такої боз міри коханої родини; за-для життя в роскошах. «за-для лакометва пенцасного» вона пустилася на, може, найогиднішу форму хижацтва — отой торг «живим крамом», який і зробила підвалиною свого родинного щастя, свого «домашнього огнища». Коли-ж правда виявилась і огнище те мало згаснути серед галъби та прокльо-

¹ Франко—Для домашнього огнища. У Львові, 1897, стор. 118.

² Ibid., 86.

нів, Анеля знайшла у себе досить сили волі, щоб власною рукою собі смерть заподіяти. Огнище, на хижацтві збудоване, тим самим хижацьким способом і зруйновано...

Ще один ступінь—і ми стріваємося з хижакми, скажу так, духової породи, хижакми інтелектуальними, «душохватами», що в своїй натурі вже й тієї не мають чогось матеріального, а тим часом душать усе, що їм стане на дорозі, й важать на найдорожче в людині—на її особу, на внутрішнє її, духове життя. Зразком цієї нової одміни хижацтва в творах Франка можуть бути, з одного боку, Гурман (драма «Украдене щастя»), а з другого—патер Гавдентій (оповідання «Місія» й «Чума»).

Патер Гавдентій, цей плхкий, непомітний і немов аж придуркуватий «Яким-просторіка»—в душі безперечний хижак, та ще з тих, що так чудово охарактеризував був колись Шевченко:

А той тихий та тверезий,
Богобоязливий—
Як кішечка підкрадеться,
Виєде нещасливий
У тебе час та й запустить.
Назурі в печінки,—
І не благай: не вимолить
Ні діти, ні жінка...

Як-би такого патера Гавдентія поставити у відповідні умови, то вийшов-би з його другий Гава,— тоб-то, душів-би він дрібноту і потихеньку та непо- мітно, але певною ходою й непохитно йшов-би собі до багатства, за кожним разом посилюючи хвалу бо-

гові. Та судилось інакше: доля поставила його в лави *ecclesiae militantis* і зробила часткою «тої сили, котрій — на його думку—ніщо в світі не може опертися»¹,—і от завзятий, фанатичний єзуїт вигадує цілий план хижацької кампанії проти душ людських, щоб залучати їх на лоно «святої католицької церкви» *ad maiorem Dei gloriam*. Спершу це пощастило хитрому патерові, але й спіткнувшись не дуже він забився і не похитнувся, як не похитнувся і Гава. Напевне, розпустивши крила та духу набравшись, не раз ще спробує він щастя в обраній сфері душохватства—і хто зна, куди цей хижак залетіти може...

В особі Гурмана («Украдене щастя») маємо діло з хижакком на трагічній підбивці, що одночасно робиться й сам жертвою свого хижацтва. Цей «звір лютий», це «кам'яне серце», як його характеризує коханка, цей чоловік, що плює на думку про його людей, не дивиться ні на чії бажання й слухається тільки голосу власної жадоби—не вагаючись руйнує родинний спокій тихого подружжя, бурхливим ураганом вривається в чуже життя, ламаючи на шляху всі перешкоди. Сама Анна, що піддалась йому, себе не тямлячи, не знає по правді, чи любила його. «А, може,—каже вона,—більш боялася, ніж любила. У, сила у його!.. Самим поглядом, здається, наскрізь тебе прошибає, мов розпаленим дротом... Ох, та й боюсь я його тенер; боюсь, як найтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то і зітре нас на порох, знищить, зруйнує»². «І боюсь я його,—при-

¹ Франко—Місія. У Львові, 1898, стор. 40.

² Франко—Украдене щастя. Львів, 1901, стор. 43—44.

знається Анна другим разом,—і жити без нього не можу... Який страшний!.. А що за сила! Здається, як би хотів, то так би й роздавив мене і того... мого халаву... Поглядом одним прошиб би. Чим страпніший, чим остріше до мене говорить, тим, здається, я більше люблю його. Вся тремчу, а так і здається, що тону в нім, роблюся частиною його. І нема у мене тоді своєї волі, ані своєї думки, ані сили, ані застанови—нічого. Все мені тоді байдуже, все готова віддати йому, кинути в болото, коли він того схоче»¹. Перед нами, видимо, якийсь гіпноз, та потужна чарівлива «сила навіяння», що непереможно тягне плюхеньку пташку в роззявлену пащу гадюки: з жахом, але все-таки надає нещасне створіння, піддаючись єдине велінню мовчазного, нерухомого погляду. Гурман знає свою вдачу та силу свого німого погляду і з неї користується. Такі дужі особи стають ніби прирощеними владиками й господарями над плохими на вдачу людьми, як Микола й Анна Задорожні: сила-бо завжди імпонує плохим і підбиває їх під себе... Через ту силу Гурман і втисся в чужу сім'ю, руйнуючи—коли не щастя, якого власне й не було у Задорожніх, то хоч спокій та злагоду. Але й у цього дужого, міцного чоловіка є своя Ахілова п'ята, що не дає йому безоглядно тішитися здобутками сили та затроює і йому життя. Злуцаючись з Миколи, Гурман і сам мучиться не згірше, і як по правді, то і з його така сама жертва «украденого щастя», як і з тих людей, у яких він те щастя вкрав. Миколі не стало терпцю і він сокирою зробив край цьому важкому для всіх

¹ Ibid., 82.

трьох становищу, але це тільки попередило той кінець, про який, видимо, і сам Гурман не раз думав. Останні слова його до Миколи: «Спасибі тобі! Ти зробив мені пбелугу, і я не гніваюсь на тебе. Я хотів і сам собі таке зробити, та якось рука не піднялась»¹—одмикають душу цього хижака і ми бачимо, що разом з жертвами свого хижацтва й сам хижак багато тернить і мучиться. Поред кривавим кіпцем ті муки дійшли до найвищого напруження й вилилися в передсмертній сповіді Гурмана. Це вже не Гава й не Герман і навіть не Вагман, що йдуть своїм шляхом без остраху й вагання; хижацтво інтелектуальне буває далеко важче і складніше, ніж оте примітивне хижацтво за-для достатків, і часто метиться на самих-же хижаках, що не можуть витерпіти надмірної своїх учинків ваги...

Таку широку картину соціальної боротьби, боротьби за достатки, за тепліший куток, за ласіший шматок—дав у своїх творах Франко. Що-до цієї сторони життя, то поруч Франка можна поставити в українському письменстві хіба nobіжчика Тобілевича (Карпенка-Карого), що так само найдужче цікавився процесом збирання достатків та нагромадження капіталу, отим царством невблагашного здириства, безмежної експлуатації та наживи, давши невмирущі образи з тієї сфери. Франко і Тобілевич з двох боків і кожен по своєму підійшли до того темного царства й незалежно один од одного освітили його сяйвом свого творчого натхнення. І безперечно, що в творах їхніх маємо документи не тільки з по-

¹ Ibid., 115—116.

буту душі людської, а й з історії громадської боротьби на Україні під критичний час перелому, за-непаду одних і народження інших форм соціального життя. І як таким документам, цим творам судилося мати просто такі історичне значіння в нашому письменстві.

V

Йі вже досить, здається, спинився на одній із рше письменницького обличчя Франкового і тепер можу зробити й де-які загальні висновки. Життя проходить перед нашим автором бурхливою хвилею безупинної боротьби між двома ворожими таборами, між двома супротивними основами життя, і думку про боротьбу на світовий масштаб, філософічно освітлену, може, найчастіше стрінемо в Франкових творах, та й обставлено ту думку до того-ж силою доказів та ілюстрацій з усіх сфер життя. «В житті, як на ярмарку, не можна без того, щоб один одному на пальці не наступив. А кому наступили—того бо-лить»¹,—каже хтось із дієвих людей у драмі «Будка ч. 27»; «життя—то борня»²,—проказує сам автор, «життя—борьба, жорстокі дикі лови»³, «життя—боротьба вічна, безупинна»⁴,—ще і ще раз проказує він. Що поред цієї повсякчасною боротьбою в щоденному житті навіть оте страхіття, яке ведуть за собою чвари й ворожнеча між народами, оті криваві війни між частинами однієї людськості!

¹ Франко—Будка ч. 27. У Львові, 1902, стор. 21.

² Франко—Мій ізмарagd, стор. 113.

³ Франко—Із днів журби, стор. 50—51.

⁴ «Письма Івана Франка», стор. 81.

Та й що то

Війна? Війни й заповідать не треба:
Вона вже є, ми родимось, живем,
Мремо в війні. Хіба-ж не чули пісню:

Нема добра та й не буде,
Була війна та й ще буде.
Брат на брата ворогує,
Сестра сестрі смерть готує,
Син на батька піж підносить,
Донька мамі смерті просить.

От де війна правдива, найстрашніша,
Щоденна, люта! Що там проти неї
Всі війни з Турком, Німцем, Москалем! ¹.

Та серед цієї щоденної війни і братовбивчої колотливіччі найбільшу увагу Франкову, як ми вже бачили, притягає боротьба соціальна, як наслідок поминучих економічних суперечностей. По одні бік у боротьбі оцій стоїть темна, страждена маса сірої голоти й поодинокі з-межи неї люди, не при звичаєній до життя й через те засуджені на погибель. По другий—виступає паче слива меншість, а надто поодинокі з-межи неї особи, яких природа великою мірою наділила при звичаєнням до зверхніх умов громадського ладу й цим забезпечила поле боротьби за ними. З першого табору рекрутуються оті покидьки громадянства, ті «ізгої», надаючи цьому давньому слову сьогочасного розуміння,—люди, що пустились берега й опинилися «на дні» громадського життя, звідки вже немає вороття, нема навіть надії на його. З дру-

Ф р а н к о—Мій ізмарagd, стор. 145.

гого-ж виходять усі ті «ликующо», «обагряючіе руки в крові»—частіше в фігуральному, але іноді і в буквальному розумінні слова. Останнім сприяє й фактична сила, а часто і право,—те формальне право, що в глибоку глибочінь стосунків людських не зазирає, а торкається їх тільки на вершках, судить на підставі самих зверхніх обставин; увесь уклад сьогочасного життя громадського тягне руку за цих «вибранців долі». Проти цього всього люди з першого табору можуть виставити не багато—саме конвульсійне напруження, щоб вибратися з біди («Борислав сміється»), або хоч без вісти, за тридев'ять земель, забігти від неї (цикл «До Бразилії»). Але як напруженню тому здебільшого бракує ясної свідомости, як пугою обуха не пересічеш, а голою рукою жару не вдержиш, то нічого й не виходить з того і стихійний процес боротьби стирає непри-натурених людей на порошок. «Я не раз бачила,— каже героїня з оповідання «Між добрими людьми»,— як галузка, відірвана від дерева, пливе по воді, доки не попаде в крутіж. І ту ще зразу пливе вона спокійно, описує далекі круги, але чим далі, тим круги вузші, рух її швидчий, поки течія не змеже нею й не кине в спінене гірло, де вона й пропаде. Чи винна гілька, чи винна вода, що так воно діється?»¹ Нема винуватого... От у тому й лежить уся трагедія сучасного життя, що часто не знайдеш індивідуального винуватця величезної кривди, не знаєш, на кому її закарбувати. «Чи винна гілька, чи винна вода»—судить не пам; зазначимо тільки самий факт. А факт такий: хто під тиском згаданого чисто стихійного

¹ Франко—В ноті чола, стор. 309.

процесу діставсь до такого становища, кого зтягнув отой шум життєвий—тому нема порятунку. Доведеться тому або тут головою паложити («Панталаха»), або-ж пускатися й падати все няжчо, аж доки опиниться вже «на дні суспільности», серед «ізгоїв», покидьків громадянства. А як живеться «ізгоям» на тому дні—Франко показує це промовистими рисами.

Відомо, що в старовину у нас ізгоями звались люди, з тієї чи іншої причини природжених прав позбавлені. Франко цьому термінові надає широкого розуміння, під категорію ізгоїв підводячи людей позбавлених усякого права, одлучених, мовляв, од громадянства, цілком остракізованих—тих, кого римляни в старовину красномовно прозвали були *aqua et igni interdicti*. Становище цих остракізованих людей, причини, що до його призводять, а також громадські обставини всіх часів, що сприяють легалізованому чи нелегалізованому ізгойству—оті питання, що в Росії, дякувати Горькому, зробились некучими тільки в останні роки минулого століття—раз-у-раз дуже цікавили нашого письменника. Та й сам він, як що не забув читач, зазнав на своєму віку того становища ізгоя—людина «проскрибованої», «вислімінованої з порядного товариства», викинутої за облавок життя,—таки справжнього ізгоя. Не диво-ж, що Франко не проминув цього страшного становища. Єсть у нашого письменника дуже цікава що-до характеристики ізгойства драма-казка «Сон князя Святослава», а в ній автор ставить болюче питання в його історичних обставинах, при світлі подій давно-минулого часу, вкладаючи в уста князеві такий монолог:

Що значить сказати
Одне маленьке слово те: ізгой!
Невинне слово! Ще здається навіть,
Що ласку чоловікові зробили,
Бо він на смерть, бач, заслужив. Ізгой
Та й годі... А піди ти змиряй сам
Хоч думкою безодню сліз і горя,
Що криється в тім слові ¹.

«Ще здається навіть, що ласку чоловікові зробили»,
а тим часом надто страшна це кара і пайбільше тим
і страшна, що спадає не на самого ізгоя, а кладе
печать одчуження на всіх, хто йому ворогом не зро-
бився. «От такі маленькі»,—каже князь про діти
ізгоя—

А вже ізгой. Без вини своєї,
За батьків гріх, а мусять пропадати ²
Жінка
Ізгой! Кілько се одніське слово
Нещастя, горя, муки в собі має!

От встає перед людиною, що побачить себе в стано-
вищі ізгоя чи «проскрибованого», грізне питання—
що почати, як далі жити? З самої суті становища
виходить альтернатива: або загинути одіхнутому
ед живого життя громадського, або-ж боротись, жити
помстою тому громадянству, що без жалю викинуло
його з-поміж себе. В первісній своїй формі, в про-
стих, як рівняти, обставинах давньої давнини, аль-
тернатива і розв'язувалась дуже просто. Ось, напр.,

¹ «Житє і Слово», т. III, стор. 30.

² Ibid., 31.

³ Ibid., 27.

як розв'язує її для себе Овлур, один з ізгоїв у Франковій драмі:

Прогнав мене наш князь, відняв мені
Все, що я мав, усе, чим жив на світі—
Так що-ж мені було тоді робить?
Я скликав гарних хлопців кільканадцять
І заснував собі отут у лісі
Своє осібне князівство ¹.

Так само розв'язує альтернативу й невідомий заїда, що, як виявилось потім, був самим князем, тільки що через деякі обставини, про які тут не розводитимусь, таївся з цим. На шлях душоубетва та розбою і його, мовляв, понхнула

Князівська неправда.
І я ізгой. Зруйнований мій дім,
Побиті слуги, згибли жінка й діти!
И моє ім'я з ряду живих істот
Ізмазане, а честь моя і слава
Затоптані в болото. Що на мні...
Се й є моє усе добро. Сей меч...
Се вся моя будущина ².

«Таж ви розбійниками не родилнесь»—обертається до ізгоїв один з боярських слуг:

Вас викинено з дому, із громади,
Вас княжі люди гонять, травлять, мов
Тих звірів диких, а кого попадуть,
То вішають без жадної пощади ³.

¹ Ibid., 37.

² Ibid., 38.

³ Ibid., 202.

Але тільки в старовину можна було так прямолінійно й занадто просто дивитись на такі питання; обставини сьогочасного життя занадто помутані й складні, щоб дозволити на таку спрощену раду. Проте схожі по суті становища дають раз-у-раз і наслідки теж схожі. Прочитайте Франкову повість «На дні», де автор в один гурт назбирав чимало таких самих ізгоїв сучасности, отих покидьків громадянства, «виклятих парій», страшним тавром убожества натаврованих; прислухайтеся до їхніх простих, та через цю саме простоту тим страшніших оповіданнів про те, що завело їх сюди, «на дно суспільности», а надто особливу зверніть увагу на найхарактернішу з того гурту постать Бовдура—і ви зрозумієте, що, як по правді казати, то не так то вже може й далеко відбігли ми від тих «добрих давніх часів». Тоді який-небудь Святослав одним словом своїм, з одного маху, повертав своїх підданців на людей *aqua et igni interdictos*,—ну, а тепер що, хоча звичайно теперішнє життя до тогочасного й не рівняється? От погляньте-но ще раз на Бовдура. З Бовдура ма-няк—це безперечно; Бовдур не може навіть до такої занадто простої речі доміркуватись, що в тюрмі, за ґратами, він і не зможе спожити плодів свого злочинства,—та безперечно й те, що не завжди він такий був, що придуркуватість і здичавіння сами прийшли до його в процесі життя, а не якоюсь непереможною спадщиною. Автор оповідає нам його історію, звичайну історію чоловіка, «з д н ч е н о г о подолею, а здичінням дореденого до крайньої розпуки»¹: сирітство, кепкування й сирітські невиводні

Франко—В ноті чола, стор. 109.

за дитячих літ, важка праця по паймах; гніт і кривда¹ і перший вихор протесту, довершений може злочинством; потім життя в Бориславі—п'яницьке, розпусне, дике життя; потім нещасливе кохання, далі мабуть ново злочинство і кінець-кінцем—яма, в якій на самому дні зібралась такі самі покидьки і з якої вже їм не вибратись ніколи... Не диво, коли у такої зневаженої в житті й життям людини нічого святого не знайдеться: він силе прокльонами й на минуле своє, й на сьогочасне, і на прийдуще; ні позад його не лишилось, ні напереді не вигляда його нічого, що не пускало-б до більшого ще занепаду; він живе самими-но звірячими поривами й люто метиться за свій звірячий образ, ціляючи своєю помстою на людей зовсім, може, невинуватих індивідуально, але винуватих великою снільною виною, бо членів тієї громади, що його з-межи себе викинула. Де шукати індивідуального винуватця—знов но нам судити, та тільки ми й автора розуміємо, що розшукав у житті й показав і таку яєкраву, характерну постать, як Стебельський («На дні»): цей з власної вже волі, аби заспокоїти своє сумління, пустивсь на дно громадського життя й сам пристав до «бувних людей»,—

Щоб не чути в серці некучого болю,
Людської муки не бачити скрізь²,

а головне—свої в тому вини щоб не почувати. Нехай-но собі пригадає читач, як ілюстрацію до сказа-

¹ «Сльота, морози, сирага, втома — то тільки гаді дошкуляє, а паймитові ні!.. Наймит залізьни й, наймит видержить... мусить... За то плату бере!»—*ibid.*, 106.

² Франко—З вершин..., 18.

ного тут, хоча-б початок оповідання «До світла»: маємо там цілу філософію, жахливу філософію того стихійного процесу боротьби та в боротьбі й страти нижчих шарів людськості, що служать за підвалину та підпору усій громадській піраміді. Їх, отих страдників, майстерно схарактеризував талановитий наш письменник, прирівнявши до найнижчих верств води в морських глибинах—до тієї справді «мертвої води». «Чи не пройме нас дрож нерестрашу,—питається автор,—коли пригадаємо життя і кінець таких повислих нікому, забутих, не раз затоптаних і опльованих одиниць, коли стане нам ясно перед очима, що не раз тільки найглухіша в світі обставина, сліпий випадок, непорозуміння, жарт, нерозважне слово, пилка одна зіпхнула їх з дороги і на-віки вкинула назад у ту пітьму, з котрої вони вже от-от вибиралися на вольную волю?»¹.

— Мама-природо! відки ж така на нас несправедливість?—кличуть у розначі оті найнижчі верстви.—Невже ми гірші від тих, що там угорі над нами гуляють, гоїдаються та в чудовому світлі пишпаються? І чому-б тобі не встановити черги, чому-б не пустити нас хоч на часочок туди, вгору?

Але мама-природа не знає сантиментальности й не слухає мрій.

— Буду я з вами, дурнями, нап'якаться!—воркоче вона.—Чуєте в собі силу, то трібуйте вирватися сами на верх. Ще би я не мала роботи, та вас підсажувати!².

«Ба, трібуйте сами вирватись!»—гірко іронізує автор і на доказ оповідає історію однієї з таких спроб. Наневпо читачі дуже добре пам'ятають це прагарне оповідання й знають, як скінчилися надії сим-

¹ Франко—В поті чола, стор. 269.

² Ibid., 268.

патичного Йоська вибратися з дна й піднятися до світла,—тим то нема потреби тут про це говорити.

Як бачать читачі, боротьба пізів соціальної піраміди за краю долю здебільшого на зло їм виходить. Причини тому—стихійність процесу боротьби та невідомість самих отих пізів. Іншого вигляду набирає боротьба аж тоді, коли на підмогу окривдженім приходить розум та свідомість, яких заступниками буває звичайно інтелігенція. Франко, правда, дуже рідко взагалі торкається так званих позитивних типів, а ще рідше знаходить їх серед інтелігентних кругів. Що так ставиться письменник до дієвих осіб у своїх творах, цілком це відповідає природі його письменницької психики: не дурно-ж бо у його вихопилось, що «не час тепер ховати поганих струнів», а треба зважитися на сміливу, хоч і болючу, операцію—«всю гниль пощадно з тіла виривати»¹. Бувши в основі реалістом, що на свої художні образи черпає матеріял із справжнього життя, Франко не міг, певна річ, не завважити, що воно дуже мало може постачити матеріялу на позитивні типи. Далеко щедріше буває воно на таких діячів, як герой оповідання «Патріотичні пориви»—великий патріот, що розпинається за абстрактні принципи «народности» й «руськості», але разом останню здимає сорочку з людини, що конкретно заступає оті голосні принципи. За ним героєм одного з перших оповіданнів Франка йде цілий гурт таких самих, що янгольській мають голосок, та чортову думку, і в діла перетворюють як-раз оту думку свою, а не слово. Такий був—адвокат-русни («Ліси і пасови-

Франко—З вершин..., стор. 158.

ська»), що продає панові своїх клієнтів, темних селян; такий-же й пишний доктор філософії («Вільгельм Тель»), кар'єрист, що цинічно зрікається своїх поглядів, побачивши, що нема чого сподіватись од їх особистої користі; такі-ж—«демократи» особливої марки з повісті «Основи суспільности» та оповідання „*Odi profanum vulgus*“. Це, з одного боку, «праздно болтающие», мерзенні, нещирі люди, що під машкарою прихильности до народу ховають потайні надії погріти нечисті руки коло народніх злиднів, темноти й безпорадности, додержуючи до того-ж іроничної поради:

Коли два стільці маєш до вибору—
Тут користь власну, тут святу лояльність,
То на обох старайся разом сісти¹.

З другого—це паївні доктринери, що тихо й смирно в своєму куточку, «під шнем перегнилим, в болоті гнилому», пересиджують усі життєві бурі й пригоди, найбільш задоволені з сього животіння; це оборонці «ідеального» й «непорупного» ладу, вороги великої повинни за те тільки, що вона повинна,—одно слово, ідеалісти тієї особливої породи, яку так гарно схарактеризував Франко в своїх «Ідеалістах». Ці прихильники «святого супокою», по своїх затишках сидючи,

Читали промови, співали поеми
Про гарне, щасливе в болоті життя.

Та коли прорвався до їх промінь справжнього сонця, коли дійсне живе життя зазирнуло до їх у зацвілий куток—вони не видержали такої «революції» й по-

¹ Ibid. 109.

мерли, і вмираючи, «убійчес світло кляли»¹. Певна річ, що до такої інтелігенції, яка дбає тільки про себе або принаймні спочиває собі безпечно по своїх закутках, не гадаючи про громадські повинності—не можна ставитися з доброю вірою. І Франко розглядів добре оту стіну відчуження, неймовірливости й зачарованої ворожнечі або її просто таки одвертої зневажливости, що стоїть між народом і такою інтелігенцією, а слупного часу виростає таки в безодню, яку переступити нема сили. Інтелігенція в очах народу—це насамперед пани, а філософія народня давно вже виразно призначила, як бути з панами. «На панську поміч не спускайтеся,—радить Хома Губатий в оповіданні «Домашній промисел».—Я там панів не суджу, але то вам кажу як старий: ніколи якось панська ласка хлопіві на здоровля не виходить. Но дармо то старі люди й приповідку зложили: не міряй свого носа з панами, бо як твій буде довший, то тобі вріжуть, а як буде коротший, то тобі-ж натягнуть. П а н с ь к а л а с к а б н е т р и м к о н е м ї з д и т ь»². Ця піби модернізована легенда про старого Прокруста, взята тільки в реальних тонах сучасного життя, показує, яка глибока безодня лежить між народом та чужою до його інтелігенцією, і цей життєвий висновок повинен був дуже відбитись на творах такого пильного дослідника життя, яким завжди був Франко.

Та на темному фоні цього загального порядку яєними зірочками виблискують у творах Франка й інші люди, яких, уживаючи згаданої вже класи-

¹ Ibid , 43.

² Ф р а н к о—В поті чола, стор. 202.

фікації Некрасова, я назвав-би «погибаючими за велике дело любви». Тим способніше прикласти до їх такий епітет, що й справді вони здебільшого бувають за життя страдниками, а іноді й буквально так гинуть за ідею, власною головою накладаючи за гріхи всього громадянства та соціальну кривду. Не багато їх, отих ясних постатів. Окрім Андрія Темера («На дні»), що дочасна смерть перебила йому діяльність на громаду в самому початку, до їх можна залучити хіба адвоката Рафаловича («Перехресні стежки»), вчителя Омелина («Учитель»), може ще Чимчикевича («Чума») та старенького нан-отця з поеми «Пацєські жарти». Двох останніх, правда, тут не торкатимусь, бо гуманна діяльність їхня виходить швидче з людяної вдачі, з доброго, почутливого серця, аніж із свідомого розуму та ясної громадської позиції. Це тільки зародок тієї народолюбної інтелігенції, найкращим заступником якої у Франка виходить все-таки Рафалович.

Рафаловича, що багато де-чим нагадує Андрій Темеру, можна вважати за зразок такого діяча, який усе життя своє зумів підкласти під один принцип, до останнього слова схожий із тим, що автор на іншому місці приклав був до себе самого. «Вихований, вигодований хлібом, працею й потом цього народу, він повинен своєю працею, своєю інтелігенцією відплатити йому»¹—так став перед нами той принцип у формуловці Рафаловича, що на вимаганнях честі й сумління будує своє життя й стосунки до

¹ «Л.-Н. Вістник», 1899. VII, 60. Порівн. «Niesso o sobie samym» в «Obrazkach galicyjskich» (стор. V—VI) та ще промову Франка на своєму 25-літньому ювілеї,— див. «Л.-Н. Вістник», 1898, XI, 129.

людей. Ради цього принципа він провадить нерівну боротьбу з громадськими умовами, з неймовірністю народу до себе, як до «пана», з безталанням у своєму особистому житті,—одно слово, з усіма тими перешкодами, що «перехресними стежками» послалися й перенудатились на його життєвому шляху. Маючи з природи великий запас невтомної енергії, Рафалович подужав усі ті перешкоди, бодай хоч стільки подужав, що йому пощастило покласти початки солідарности серед селянства й намовити його на боротьбу за своє право. Вужчий був район діяльності в Омеляна («Учитель»), але й тут ми бачимо, як багато важить принцип чести й сумління в громадській роботі. Село цілком переродилося, відколи став за вчителя в йому Омелян. То була сама темнота, невідомість. «У нас уже звиш 20 літ школа,—оповідає про себе хтось із селян.—Зразу нас били та мучили, щоб ми школу заклали. Добре. Ми заложили. Тоді нас обдерли до сорочки на будову. Добре, ми збудували. Тоді показалося раптом, що для нашої школи нема вчителя, і вона три роки стояла пусто. А врешті надали вчителя, той жив у нас 15 літ і нічого не вчив. Сам жидові вислугувавсь, на людей скарги писав, а прийшлося що до чого, як бувало на інспектор на візитацію приїде, то з сусіднього села хлопців позичав»¹. Не диво, що від такої науки тікало все село. Омелян поставив науку инакше й не тільки привернув до неї селян, але й по-за школою не складав рук: «в однім місці вїйтові шахрайства відкрив, у другім з сільськими лихвярами задерся, в третім читальню заложив,

¹ «Житє і Слово», т. V, стор. 411.

у четвертім касу позичкову до порядку допровадив»¹,—одно слово, скрізь по собі лишив якийсь корисний слід і лишатиме, хоча-б куди загнала його вередлива доля, що грається й кидається такими людьми, як трісочкою на хвилі.

Діяльність цих «погибаючих за великое дело любви» нечисленних борців буває тепер звичайно неширока й обмежена обставинами, але це тільки-но піонери того нового життя, що про його снує свої мрії наш письменник; це перші провісники й проблиски тієї кращої долі, до якої він не перестає кликати в своїх творах. Єсть у Франка чудова змістом поезія «Камінярі», а в ній говорить автор про людей, що з власної волі закували себе в кайдани повинности й борються з темною снєю сьогочасного ладу, виставленого тут в образі твердої скелі, щоб кращу людям будучину завойувати. І всі ми вірили,—говорить поет про своїх камінярів, отих людей повинности,—що своїми руками

Розіб'ємо скалу, роздробимо граніт,
Що кров'ю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро пове у світ².

Ту саму непохитну віру проповідус Франко і в казці «Рубач», де виведено людину, що «рубас забори на шляху людськості,—забори покладені дикістю, темнотою і злою волею»³, та й у багатьох інших своїх творах. Надія на кращу для всіх людей долю

¹ Ibid., 282.

² Франко—З вершин і низин, стор. 55.

³ Франко—Сім казок. Львів, 1900, стор. 13.

но всяк час піддержує нашого автора на його тяжкому шляху й додає сили йому встоювати перед ворожими нападами:

Се-ж остання війна! Се до бою
Чоловіцтво із звірством стає,
Се поборює правда неволю,
«Царство боже» на землю веде! ¹...

VI.

Вже з писаннів Франка прозою, що їх я переважно розглядав досі, виразно проступають авторові ідеали та симпатії. Натура у його войовничі її завальна, що з своїми симпатіями та антисимпатіями покривається, хоч іноді це виходить навіть на шкоду художній вартості його творів. Та найвиразніше виступає особа автора в його поезіях, де особистим почуванням та ліричним поривам художника ширші простори, щоб розгорнутися й краще себе виявити. Тому-то поезії Франка й постачають найкоштовнішого матеріялу на його характеристику, бо в них він виявляє себе цілком, з усіма своїми вартостями й вадами, даючи відповідь на всі ті запитання що-до власної особи, які можуть цікавити читача.

З орлами я не думаю дружити,
Та я опрусь глиючому болоту;
Щоб через його й другим шлях мостити,
На те віддам свій труд, свою охоту ²,—

¹ Франко—Царствє її новє. У Львові, 1911, стор. 166.

² Франко—З вершин і низин, стор. 80.

цими рядками можемо закінчити той цикл Франкових творів, що досі ми розглядали—той, що на йому позначилася боротьба між двома громадськими таборами. Але авторові мало виявити свої стосунки до цієї боротьби такою негативною рисою: не думаю, мовляв, з сильними на цьому світі дружити,—ні, він у серці своєму носить і цілком виразне позитивне почуття до їх, з яким теж не ховається. І скоро вже на «орлів» пішло, то Франкові того почуття не затаїти. Ось, напр., які думки у нашого письменника викликає нинішній орел гірський, беркут:

Я не люблю тебе, непавижу, беркуте!-
За те, що в груді ти ховаєш серце люте,
За те, що кров ти п'єш, на низьких і слабих
З погордою глядиш, хоч сам живеш із них;
За те, що так тебе боїться слабша твар;
Непавижу тебе теє, що ти цар!

Аж якось чудно було читати ці гострі рядки за тих на суверенності багатих часів, коли «во главу угла» всього світогляду чимало людей силкувалось поставити саму красу, ідентифікуючи її часто з силою, а цю останню з правом,—до того-ж не тільки зверхнім правом міцного кулака, а й внутрішнім моральним, правом; коли відомий афоризм: «хто надає, того й підштовхни ще»—ставлено за основу практичної мудрости; коли сизу вважувано на покути, щоб її кадити й поклони перед нею бити. «Морально это (що саме—нам це байдуже) или не морально?»—занигував, напр., у Горького якийсь «сельский учитель не у дел», і потім сам відповідав: «во всяком случае это сильно, прежде всего сильно

и потому оно морально и хорошо!»¹.
«Волка не осудит Господь, если волк овцу пожрет, но если крыса мерзкая повшила в овце—крысу осудит Он»²,—теж у Горького моралізував якийсь Щуров. Одно слово—«ною похвалу силе и презренье к слабости», як іронічно сформулував був десь таку тенденцію Щедрин. Не великого важить та не багато її громадської сміливости вимагає, щоб штовхнути того, хто й так конче має власти, щоб схилити себе як билиночку, мовляв Руданський, перед силою. Проте наглядівши орла, що кружляє по-над землею та бистрим оком собі здобичи зорить-визирає, поет недавньої ще формації ледве чи промисув би таку гарну okazji розчулитися перед цією подією її «воєнній» красу та силу хижака, а то й штовхнути раз-другий тих, з чьєї крові живе цей гарний паразит. Франко—як небо від землі одійшов од тих одопнеців, що тільки й знали, що вихвалити красу та силу. І вовк, і мерзенний пацюк («крыса») у його однаково винні, однаково йому огидні, однаково мерзотні; орел і гавка—однаково хижак, а з хижакими нема чого церемонитися та саптименти справляти: треба проти їхньої сили виставити таку-ж силу на вічну й безупинну боротьбу.

І ось блищить мій кріс³, ціль добра, вистріл певен,
І вбітчеє ядро під хмари понесе він.
І замість нести смерть згори на земле ложе,
Ти сам спіткавш смерть під хмарами, небоже.
І не як божий суд, але як труп бездушний,
Ти впадеш, с'удові тих моїх куль послушний.

Горький—Розказы, т. I. СПб, 1901, стор. 165.

Ibid., т. IV. СПб, 1901, стор. 161.

³ Кріс—рушниця.

Та й не сам ти,—додає зараз-же автор,—

А все, що звесь беркут, полоще кров'ю рот,
Вивиснуєсь над мир, тривогу й пострах сіє—
Те кулі не уйде, як слушний час наслід¹.

Усі ті порізнені, поодинокі факти боротьби, що про їх у нас мова була попереду, поет зводить докупи в одну грандіозну картину світової боротьби між світлом і темрявою, між добрим та лихим на світі. Кипить-лютує,—каже він,—завзята боротьба в природі:

Ще темний Агриман панує,
Розпершись гордо там на сході.
Та в царстві своїм чує він
Таємну дрож. Ось легкокрилі,
Мов стріли, до понурих стін
Летять від сходу світла хвилі.
Лютує Агриман, гасить
Ненависле проміння враже,
Та хвиля світла все біжить,
Хоч що він робить, що він каже.
Хитаєсь трон його твердий
І чуєсь Чорному цареві,
Як Ормузд ясний, молодий
Вже виринає з хвиль рожевих².

Ані трохи поет не вагається сказати—«кто устоит в неравном споре». Хоча досі, його словами кажучи, «всюди півечиться правда, всюди панує брехня», а проте на майбутність перемогу добра, правди

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 51.

² Ibid, 34.

й справедливості, нацування щастя вселюдського
забезпечено. Насіння святих основ, посіяне з сер-
цях у чесних людей, вони збережуть цілим, непо-
рушно перенесуть його через усі пригоди й кп-
нуть «на пухку, на живу ріллю»¹, бо

Твердна від сталі твердої,
Сто раз тривкіша, ніж мур,
Щирих, м'яких серць тверднє
Супроти громів і бур².

Тим-то—«не бійтеся»,—додає поет бадьорості това-
ришам свого діла:

В кровавих хвилях навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розів'ється далі.
Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лушпинку,—
Ядро-ж живеє розростєсь без впику³.

А коли так, то годі складати руки в зновір'ї, твердо
й непохитно треба йти вперед—усе вперед і далі
та сіяти насіння братерства і любови, за добро
і щастя боротись. Адже-ж—

Ще те не вродилось
Острєє залізо,
Щоб ним правду й волю
Самодур зарізал.
Ще той не вродився

¹ Ibid., 13.

² Ibid., 43.

³ Ibid., 154.

Жар, щоб в нім згоріло
Вічне діло духа,
Не лиш утле тіло ¹.

Дух людський,—цей, мовляв до речі прекрасними
словами Франка, «вічний революціонер, що тіло рве
до бою, рве за поступ, щастя й волю», за визво-
лення людей од застарілих шаблонів, оця невми-
руща, справді таки «непропаща» сила—ось що стає
за могучу зброю в боротьбі. Де залунає тільки
поклик до визволення, там

Гинуть слези й сум нещастя,
Сила родиться й завзяття—
Не ридать, а здобувати
Хоч сиnam, як не собі,
Кращу долю в боротьбі ².

І як нема в світі такої сили, що спромоглася-б «роз-
видилюющийся день» спинити, так само нема способу
задержати на її шляху оту кращу для всієї людсько-
сти долю. За наших часів право стоїть на силі—це
правда, але що-ж то сама сила,—запитує поет,—
невже-ж тільки міцний кулак та зброя?.. Ні, відпові-
дає він:

А серця вашого вогонь святий,
А думка, що світи нові будує,
А волі вашої залізні крила,
А переконань, правди блиск яркий—
Чи-ж се не також непропаща сила? ³.

¹ Ibid, 42.

² Ibid., 9—10.

³ Ibid., 153.

Отже, як бачимо, поет відшукав силу, щоб виставити її проти грубої матеріальної сили та насильства, знайшов ту підвалину, на яку можна споритися в боротьбі. Але як «віра без діл мертва єсть», так і справжня сила повинна себе чимсь реальним виявити, повинна конкретизуватися в ділі, в роботі, бо інакше була-б то мана порожня, облуда, а не справжня сила. І ось поет, що у його власне життя все складається в одну суцільну картину певниної праці, найпершою зарукою майбутньої перемоги виставляє не що, як ту-ж таки працю.

Лиш праця ржу зітре, що грудь з'їдає,
Чуття живе, неткнуте заховав,
Непросихаючу нору живить.
Лиш в праці мужа виробляєсь сила,
Лиш праця світ таким, як в, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить¹.

власного досвіду і про себе самого говорить це поет, бо—каже він—

Праця дала до життя мні принаду,
Ціль дала, щоб в манівцях не зблудив².

Тим-то зрозуміємо тепер його бажання—«працювать, працювать, працювати, в праці сконать». «Пісня і праця—великі дві сили», додає зараз-же Франко й чудову ілюстрацію до цього показує в казці «Без праці», де виводить людину, що з усього може користуватись і кожне бажання своє задовольняти,

¹ Ibid., 155.

² Ibid., 64.

сама й пучкою не кивнувши: все давав їй чудовний перстень. І кінець-кінцем той самий Іван Лінох, що навіть смерті не боявся, аби лиш визволитись од тяжкої праці, сам з власної волі, зрікається чудовного подарунку від долі й воліє жити повним життям трудящої людини, аніж, помалу скиюючи й розкидаючи творчу силу, животіти паразитом нетруженим. Ціною важкого досвіду дізнався він, «що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо умовина його життя, конечна для життя так, як повітря до дихання... що без праці чоловік звільня перестав бути чоловіком, самостійною істотою. Недостачі тої людської самостійности не надгородять йому ніякі скарби, ніякі розкоші, бо все здобуте без праці являється чимось чужим для чоловіка, якимось привидам, холодною лудою, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує й затроює»¹. В останніх словах маємо цілу програму людського життя, як уявляє собі його наш письменник. Справді—жити для його все одно, що працювати, а працювати все одно, що боротись, і власне до цієї триединої форми можна звести всю практичну філософію, що міститься в творах Франка.

Але коли Франко бере за синоніми: жити= працювати=боротись, то й останній член цієї тріяди не таїть під собою якогось ікса, або—інакше кажучи—Франкові не все одно, за що боротись, боротьбу не за-для самої боротьби він проповідує, як колись, напр., «бунт для бунту» проповідувано. Йдучи далі за вказівками, розсипаними по творах Франка, ми зараз-же побачимо, що ореолом святости

¹ Франко—Без праці, казка. Львів, 1891, стор. 64.

новито у його тільки ту боротьбу, яка за мету собі
стаповить високі ідеали людськості, що прочищає
шлях до повного виявлення людського в людні.

Люди, люди! я ваш брат,
Я для вас рад жити,
Серця свого кров'ю рад
Ваше горе змити.
А що кров не може змить,
Спалимо огнем то!
Лишь боротись значить жити...
Vivere memento! ¹—

новий бадьорости кличе поет. Доля у його, поле
розумом засіваючи, примовляє-приспівує:

Ти розуме-бистроуме,
Порви пута вікові,
Що скували думку людську!
Двигни з п'тьми люд робучий,
Двигни з п'тьми--та до мене!
Розхитай в п'м ясні думи,
Розрости бажання волі,
Виллскай братерську згоду,
Поеднай велику силу,
Щоби разом дружно стала,
Щастя-волі добувала! ².

«Борітеся!»—обертається поет до одиодумців у по-
сланії «Товаришам»:

Борітеся! Терп'ть! По всій землі
Рівняйте стежку правді! Де застали

¹ Ф р а н к о—З вершин і низин, стор. 22.

² Ibid., 19.

Лини гложя, терня—там по вас нехай
Зазеленіє жито наче гаф¹.

І така боротьба, що має на меті оце спасенне діло-
«рівняти стежку правді», варта того, щоб за-для неї
все витерпіти, навіть—

Проти рожна перти,
Проти хвиль плисти,
Сміло аж до смерти
Хрест важкий нести².

Надзвичайно характерна оця молитва що з нею поет
обертається до «матери-землі»: і бажання нашого
автора, і мотиви цих бажаннів стають перед нами
так виразно, що більшого вже нічого вимагати.

Земле, моя всеплодющая мати,
Сили, що в твоїй живе глибині,
Краплю, щоб в бої сильніше стояти,
Дай і мені!

Дай теплоти, що розширює груди,
Чистить чуття і відновлює кров,
Що до людей безграничну будить
Чисту любов.

Дай і вогню, щоб ним слово налити,
Душі стрясать громовую дая власть,
Правді служити, неправду налити
Вічну дай страсть.

Силу рукам дай, щоб нута ламати,
Ясність думкам--в серце кривді влучать,
Дай працювать, працювать, працювати—
В праці сконать³.

¹ Ibid., 45.

² Ibid., 42

³ Ibid., 14.

Найдужче лякає поета таке життя, що глушить людської душі найкращі почування. «Ліпший невдоволений Сократ, ніж задоволена худоба»—промовляє англійське прислів'я, і творче невдоволення, протест проти буденщини були раз-у-раз лозунгом Франкової діяльності. Сіреньке животіння в атмосфері задоволення маленькими, дрібними радощами вузьенького егоїзму, що тільки про власні потреби дбає, що розум заколисує й присвяляє думку—такого життя органічно не стерпить Франко з його надзвичайно активною натурою, з його нахилом до широкого альтруїзму та громадської роботи. Адже «вид найвищої погорди гідний» йому—

Се вид Пилата, що Христа на муки
Віддав, а сам умив прилюдно руки ¹.

Життя байдужче, без діяльного спочуття до людських мук та горь, здається могилою Франкові. Щоб позбутися тихого могильного сунокою, він воліє сам мучитися, на себе всі страждання накликає, бо воші верупать думку, будять серце й не дають пропасти людині в людині.

Не покидай мене, пекучий болю,
Не покидай, важкая думо-муко
Над людським горем, людською журбою!
Рви серце в мні, бліда журо-марюко,
Не дай заснуть в постелі безучастя,—
Не покидай мене, гриже-гадюко!

Поки не дійшли ще люди до мети, поки на землі живуть злидні, голод, лихо, сльози, гніт, облуда і насильство—

¹ Ibid., 177.

Не дай живому в домовину класться,
Не дай подумать ані на хвилину
Про власну радість і про власне щастя...
Ох, загіздиь на дні душі мові,
Важкая думо! Сильними кліщами
Стискай те серце, скоро-б від твоєї
Схибнув я стежки! Ночами і днями
Шепчи над ухом: «ти слуга пенчасних!
Працюй для них словами і руками
Без бажань власних, без вдоволень власних!»¹.

Людина, що «власних бажань» зрікається, що кличе на себе всі муки незадоволених потреб особистих, аби тільки задоволення не зробилося моетом до могили для щиро-людської натури; людина, що вибирає бурхливе життя серед боротьби та праці, а не задоволене животіння на спокійній «постелі безучастя»—така людина тямить, певна річ, за-для чого вона кладе таку жертву велику, цураючись світових утіх і радощів. Повинна теж мати вона й певні ідеали та надії що-до будучини, скоро сучасність не дає їй цілого задоволення. І справді поетові на-віч увижаються ті часи,

Коли подібно нам
По довговічних боях, муках люди
Прокинуться, гнилий розмечуть трам,
Що їх давив, і щиро грудь до груди,
Уста до уст притиснуть, мов брати,
Привизним, щирим словом заговорять,
Позбувшись пут недумства, темноти
І зависти, і людовладства, й горя².

¹ Ibid., 35—36.

² Ibid., 77.

Не хочеться по цьому голосному акорді все-людської любови додавати ще цитат. Та й на що? Адже, сподіваюсь, читач і сам добре бачить, що з Франка непохитний борець за великі ідеали людськості, і в цьому силю та глибиною свого настрою займає він одну з передніх позицій в українському письменстві, маючи зовсім певне й виразно зарисоване обличчя та своїм власним ідучи шляхом. Хоча він з повним правом може про свої твори говорити: «моя бо й народни неволя—то мати тих скорбних дум»¹, але—дарма, що вони скорбні—так рідко прорветься з них голос безнадійного вагання, зневір'я або навіть звичайного особистого почування!.. Та й тоді навіть не далеко автор одходить од своєї основної поти: він ще соромиться особисті свої почування виявити, він шукає собі оправдання в тому, що навіть такі твори можуть добру службу справити громаді, показуючи, як не повинно жити, та одвертаючи від того, чого треба стеретися. Як такий, на думку автора, *argumentum a contrario*, надто характерна Франкова збірка «Зів'яле листе», що містить цикл надзвичайно сильних і гарних ліричних поезій, мукам безнадійного, невіділеного кохання присвячених. На цьому місці нам не так має бути цікава сама збірка, як передмова до неї, де автор, характеризуючи героя своєї «ліричної драми» людиною «слабої волі та буйної фантазії, з глибоким чуттям, та мало сносібного до практичного життя»²—запитує: «чи варто було трудитися, щоб пустили в світ пару жмутків зів'ялого листа, вкинути в круговорот нашого сучасного життя кілька

¹ Ibid 26.

Ф р а н к о—Зів'яле листе. Львів, 1896, стор. 3.

кранель, затросних песимізмом, а радше—безнадійністю, розпукою та безрадністю? У нас і без того цього добра так багато! Та хто його знає, думалось мені,—так на власний закид одповідає Франко,— може це горе так як вієна, котру лічиться вщиплюванням вієни? Може образ горя й мук хорої душі і в здоровить де-яку хору душу в напій суспільності?»¹. По такій мові читача, певна річ, не здивує вже, що автор свою передмову кінчає словами Гете: „Sei ein Mann und folge mir nicht nach“.

А тим часом і з художнього боку збірка ця стоїть дуже високо: цілу скалю різноманітних почувань душевних, що йдуть усе crescendo й завершуються катастрофою, зарисовано сильно, помістєцькому, справжнім постичним різцем. Та й взагалі треба сказати, що цю «ліричну драму», як збірку «Зівяле листє» назвав сам автор, варто поставити на почесне місце в світовому письменстві, поруч «Книги пісень» Гайне та інших таких високопоетичних творів. З чулою, ніжною душею стає туг перед нами поет, добуваючи з того тонкого, делікатного струменту зовсім нові згуки, яких ще не чули ми від його.

...Згублену любов, несповнене бажання,
Невисліваний спів, геройське поривання,
...Все найвищеє, чим душу я кормлю,
...Той огонь, що враз і грів й пожирає,
...Смерть, що забива й від мук ослоболяє!¹—

ось що осілює Франко в своїй «ліричній драмі», підіймаючись на високості вселюдської думки, ви-

¹ Ibid., 5—6.

² Ibid., 17.

звляючи не тільки глибоке розуміння душевних переживаннів, а й мистецьке вміння орудувати формою, надавати мові найтоншого виразу. Не можна без глибокого зворушення читати оцього, напр. слова до коханої:

Я понесу тебе в душі на дні
Облиту чаром свіжости й любови,
Твою красу я переллю в пісні,
Огонь очей в дзвінкій хвилі мови,
Коралі уст у ритми голосні...¹

Не можна так само забути зворушливого прощання поета з своїми піснями, той знаменитий, кожному відомий мабуть епілог—«Розвійтеся з вітром, листочки зів'ялі». Тут справді багатючий скарб чуття заложено якого не міг подужати навіть «бездушний міль» нелюдського відчаю й туги, що пробивається повсюди в тих піснях. Як поет, наближається тут Франко вершка своєї творчости, давши зразки не- і мирущої лірики.

¹ Ibid, 68.

III. З СОБОЮ САМИМ У ВІЙНІ.

I.

Як міг докладно розглянув я на попередніх сторінках загальний характер Франкової творчості. Я силкувався вяснити й на численних із творів Франка прикладах показати ту загальну ідею, що червоною ниткою проходить через усю його творчість і надає їй вигляду складеної в одну цілість картини. Тепер обернемося до де-яких деталей, що до загальної характеристики нашого співця боротьби та праці нових додають ризе і роблять її виразнішою.

Мені вже доводилося згадувати, що Франко не тільки очей на важку дійсність не заплющує, не тільки її не ідеалізує, а навпаки—показує сьогочасність у шизці сумовитих, а як часом то й просто безпросвітних малюнків, що важко б'ють по нервах читача й не дають йому на згоду з дійсністю приставати. Цей безпросвітний і темний взагалі фон Франкових творів не раз навіть нарікання накликував на автора—за те шіби, що западто песимістично дивиться він на соціяльні стосунки людські й тенденційно чорнить їх, у гіршому показує світлі, шіж навсправжки буває. Правда, мені вже й те доводилось зазначати, що з цього непоправного, як що так

можна сказати, песиміста що-до сучасности—такий само непоправний оптиміст що-до будучини й ідеаліст у найкращому розумінні цього слова. Але навіть що-до сучасности песимістом можна Франка назвати хіба з великим застереженням,—як що хочете, таким великим, що кінець-кінцем воно в зовсім іншому світлі виявляє всеняку письменницьку удачу нашого автора. Прилучити його безоглядно до песимістів не дає, насамперед, отой незмінно бадьорий тон його творів, ота неугасима певність, що правда й справедливість таки візьмуть на-останці гору над кривдою. Але ще більше важить тут одна надзвичайно цінна риса в письменницькій психіці Франка,—само та, що примушує його скрізь і всюди по всяк час по-за людиною-звіром, людиною-хижаком шукати людину-брата, людину-друга. Малюючи найобридливіші образи хижацтва, злості, неправди та гасильства, Франко не перестає разом з тим нагадувати, що «не люди—наші вороги», що

Не в людях зло, а в путях тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З їх мукою і їх ділами¹.

Не в серці людськїм зло! що раз
проказує він,—

А зла основа—
Се глуцота й тотя міцна будова,
Що здвигнена людьми і їх-же губить².

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 45.

² Ibid., 175.

«Хай він,—каже автор про «люд потомлений»,

Що був волом весь рік,
Робив немов машина,
Почує в собі дух живий,
Пізна, що й він людина

Франко найдужче невесел того, що з людей тільки продукт історії та зверхніх обставин життя, яких міцну руку однаково зазнають і великі й малі на всім світі, і ця невність дає нашому инсьменникові силу ставитись об'єктивно, хоча, звичайно, й зовсім не байдужно, навіть до найшкідливіших з його погляду людей. Франко не так цих людей судить та гудить, як виясняє чому вони саме такими, а не іншими поробились; з його не так суворий та немилосердний суддя, як люблячий учитель, що тільки показує на негативних прикладах, як та через віщо відхиляються люди від нормальної людської натури. Любов до людськості найдужче відзначає нашого співця боротьби; та разом з тим абстрактна, безособова, мовляв, людськість не заступ: йому конкретної особи в кожній живій людині, як це показують хоча-б оці слова:

Любов людей, мов хліб той до засіка,
Громадь і степенуй в любов до чоловіка².

Прочитуючи збірку «Мій ізмарагд», читач не може проминути бездоганної з художнього боку й глибокої ідеєю своєю «Притчі про життя», в якій автор переказує одну східню легенду. Утікаючи від лева

¹ Франко—Із днів журби, стор. 62.

Франко—З вершин і низин, стор. 175.

в пустині, побачив чоловік дерево, що росте над глибокою безоднею. Втікачеві немає іншої ради, і вцепившись за стовбур того дерева та висячи над безоднею, шукає він підпори своїм ногам і ставить ногу на щось тверде, що здається йому виступом скелі. Почувши себе трохи безпечніше, хоча лев усе ще реве у його над головою, втікач оглядається кругом і з жахом бачить, що коріння дерева без упину точать мисі й підгризають потроху його останній порятунок. Кинув оком униз—а там на дні провалля величезний смок роззявив страшну пащу й видимо тільки дожидається, коли здобич упаде до його. І zarazом почув утікач, що припічок, на який він безпечно був поставив ногу, раптом заворушивсь під ним; придивившись, ще з більшим жахом побачив бідолаха, що за підпору йому була гадюка: вона, звинувнившись у клубок, дрімала в розколлі. І от—

Наче трун холодний
Він висів, невний, що в найблизній хвили
Коріння мисі підгризуть, гадюка
У ногу вкусить, сил його не стане,
І вниз він упаде змії в пащку.

Та і в такому страшному, цілком, здавалось би, вже безпорадному становищі око нещасного набачило враз щільник на гілках дерева. Останньої сили добуває чоловік, щоб дістати меду і, принавши устами до щільника, забуває про всі небезпеки та страхіття й велику відчуває полегкість,

Найшовши в тих краплинах медових
Несказану, високу розкіш раю...

Надзвичайно цікаве пояснення легенди вложив автор в уста Будді. Пригоди, що спіткали чоловіка на шляху—це небезпеки щоденного нашого життя: смерть, непам'ять людська, невблаганний час, наша власна обмеженість. Здавалося-б, що серед таких обставин немає та й не може бути людини ні упокою й радощів, ні забуття й полегкості. А проте—додає поет—

Одно лиш нам

Лишилось—те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взяти не може—
Се чиста розкіш братньої любови;
Се той чудовий мед, якого крапли
Розширює життя людське в безмі
Підносить душу по-над всю тривогу,
Над всю турботу із-за діл минутих—
В простори повні світла і свободи.

Поспішайте-ж натішитись оцим «чудовим медом», що єдиний дає заспокоєння й забуття що-хвилинних пригод та небезпек у житті,—так кінчить автор свою прогарну притчу,

Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У розкоші любови і бажання,
В братерстві, у надії, у змаганні
До вищих чистих цілей є ваш рай¹.

Без такої любови не мають жадної цінності для Франка ніякі славні вчинки; найвищі подвиги без неї не варт нічого, бо

Ф р а н к о—Мій ізмарагд, стор. 53—57.

Одна любов з них зробить скарб цінний
Перед престолом бога ¹.

Сама любов дає зміст життю,—оте високо «вміння жити», якого інакше не добути. «Уміти жити!»— кличе поет—

Трудне, високе вміння,
Котрого жадна книга не навчить,
А лиш навчає досвід і терпіння
Й любов, що всіх ріднить і єдинить ².

Любов до живої конкретної людини—це в світогляді Франка зміст усього життя людського, і всі його твори показують, що основи братерської любови до всієї людськості глибоко заложено в серці поетовім, і вони й стали йому за ту Аріаднину нитку, що вивела його з лабіринту життєвих суперечностей на праву путь. Кілька ілюстрацій з Франкових творів покажуть нам оцю його, як письменника, основу рису виразніше.

Ось поред нами Каїн (легенда «Смерть Каїна»), цей на віки-вічні вигнанець з-посеред громади людської за страшний гріх братовбивства,—

І був весь світ ненависний йому
Ненависна земля і море й ранній
Пожар небес, і тихозора ніч;
Ненависні були йому всі люди,
Бо в кожному лиці людському бачив
Криваве, синє Авеля лице...
Ненависна була йому і та,

¹ Ibid., 19.

² Франко—З верши і низин, стор. 212.

Котру́ колись любив він більш вітця
І матері, і більш всього на світі—
Його сестра і жінка враз, целюба
За те, що їй ім'я було—людина¹.

І ось цей зпвірений у всьому мізантроп, це ходиче
втілення зненависти й ворожнечі, якому все нагаду-
вало про страшне його злочинство й певимовними
некло муками—він цілком переродився, зазнавши
того-ж таки могучого почування—любови. Пригля-
даючись з вершечка гори до тієї лютої боротьби, що
кипіла в раю коло дерева пізнання добра і зла та
дерева життя, завважив він раптом, що тільки по-
куштує хто плоду з дерева життя, той

Прояснювавсь увесь, благим спокоєм
Проймавсь і голос підіймав, і кликав
Усіх до себе, ворогів найгірших
Мов друзів обіймав і був неначе
Той плястер меду чистого солодкий
І запахущий, ясний і поживний,
Одним чуттям наскрізь пронятий.
Значить: чуття, велика любов—
Ось джерело життя².

І першому душолюбіві, людозненавистникові й непри-
мирениому ворогові усього живущого й цілої при-
роди навіть—враз усе в лишньому показується світлі.

Чуття, любов! Так ми-ж їх маєм в собі!
Могучий зарід їх у кождім серці
Живе,—лиш виплекать, зростить його,

¹ Ibid , 395.

² Ibid., 412—413.

І розів'єсь! Значить, і джерело
Життя ми маєм в собі і не треба
Нам в рай тиснутись, щоб його дістати!
О, боже мій! Невже-ж се може бути!
Невже-ж ти тільки жартував, як батько
З дітьми жартує, в той час, як із раю
Нас виганяв, а сам у серце нам
Вложив той рай і дав нам на дорогу? ¹.

Зміст і вартість життя знайдено, і безмежним мукам Кайновим ту-ж мить кінець прийшов. Він чує, що навіть у його в серці—

Гнилім, побитім і закамепілім
Жив ще, розвиваєсь і цвіте
Те райське сім'я, та свята любов? ².

І немов крига на животворчому сонці, так під теплом того могутнього почування розтає в серці Кайновім зненависть та ворожнеча до людей. Мені,—промовляє він тоді,—

Так дуже жаль усіх людей,
Тих бідних, засліплених! Я їх так
Люблю з їх сліпотою й лютим горем,
З їх поривами до добра... ³

Бо зрозумів тонер Кайн, що обмеженість патури людської, могутчі спокуси, розкидані скрізь у житті, незнання правого шляху й правдивої людської мети—ось до справжні причини тому, що люди зробили пекло на землі, що

¹ Ibid., 413.

² Ibid., 414.

³ Ibid.

Мечуться вони, мов лист сухий
В осіннім вітрі—ріжуть і мордують
Одні других лютіше звірів лютих
І риються в землі, до неба рвуться,
Пливуть по морю—в небі, чи за морем
Шукають раю, щастя, супокою,
Шукають того, що лиш в серці своїм,
В любові взаємній можуть ізнайти¹.

Але зрозуміти—давно вже сказано—значить і про-
стити. І ось недавній людозненависник та перший
душогуб, що своїм злочинством розпочав на землі
безупинний, безмежний ланцюг душогубства, зло-
чинности й лиха, надумує свій гріх спокутувати,
показавши людям, «як у власних серцях рай но-
вий створити». І хоча Каїн і падає фатальною
жертвою свого заміру, з руки власного нащадка
смерть прийнявши, проте вмирає він, цілком поми-
рившись з життям. Навіть по смерті

Він лежав, немов дитя
Вколисане до сну, простягнувши руки,
З лицем спокійним, ясним, на котрому,
Здавалося, і по смерті тліла ще
Несказанна утіха і любов².

Думаю, що навіть у всьому світовому письмен-
стві не багато можна знайти творів, перенятих та-
кою великою й величною ідеєю, з таким грандіоз-
ним образом любови... І що може найцікавіше—

¹ Ibid.

² Ibid., 420; загальну генезу поеми див. у П. Ф и л и-
п о в и ч а, вступна стаття до київського видання «Смер-
ти Каїна» (В-во «Слово», 1924).

автор, очевидно, не випадково, щоб змалювати духове переродження, вибрав за героя своєї легенди Каїна, цього батька злочинності як-раз проти братерської любови, цього, скажу так, подвійного душогуба, що вбив із Авелем не тільки людиність, але й братерство. Видимо, Франко бажав показати цим, яке надзвичайно потужне з любови почування, коли може вона переродити й оновити навіть найзаклятіші в лихому серці, повні найбільшої злоти, безмежної зненависти. Не забуваймо-ж, що любов, на думку Франка, це найперша навіть ознака цілої, не розполовиненої, справді людської натури.

Лиш хто любить, терпить,
В кім кров живо кипить,
В кім надія ще лік,
Кого біт ще манить,
Людське горе смутить,
А добро веселить—
Той цілий чоловік¹,—

так визначає наш поет «цілого» чоловіка, любов і тут на першому поставивши місці. По-за цим, очевидно, для його нема людини—принаймні гармонійно складеної, цілої, справжньої людини, варгої цього великого наймення, що «звучит гордо мовляв словами популярного російського письменника.

Взагалі кажучи, пробудження людини в таких істотах людського образу, які, здавалося-б, цілком цей образ і подібє людини втратили, та ще бажання вирватися з буденних обставин, вернути

¹ Ibid., 15.

втраченої райі духового суновою або відродитись до нового життя—ось звичайна у Франка, найлюбіша йому тема, до якої так часто він вертається в своїх творах. Письменник наш надзвичайно цікавиться такими питаннями й раз-по-раз з любов'ю та спочуттям стежить за процесом духового перевороту в своїх героїв, потужним розмахом свідомого своєї сили художника окреслює найдрібніші його прояви, найменші подробиці зазначає. Через те мотив любови, морального переродження й оновлення, коли в людині прокидається сумління—цей мотив стоїть на центральному місці в творах Франка. Автор ніби певен, що нема такої людини в світі, хоч як занечала-б вона морально, у якої в серці не лишилося-б бодай зерна справді-людської натури, що слушного часу голосно про себе нагадує. Нема таких занеклих людей: навіть у Каїна, як ми допіру бачили, настав такий час, коли «перший раз мета йому заблисла». Ось мінімальне вимогання, яке Франко ставить до кожного:

Тож сли всю життя путь
Чоловіком цілим
Не прийдеш тобі бути—
Будь хоч хвилечку ним¹.

І будьте певні—він зуміє таки вишукати цю спасенну «хвилечку» у своїх героїв, коли з мукою й надією, слухаючись єдино голосу розбурканої совісті, кидаються вони шукати мети й тямку в житті...

От хоч-би Герман Гольдкремер («*Voa constrictor*») — здається, над хижакими хижак, а й у його

¹Ibid.

наглядів автор хвилину, коли блиснуло оте «последнє зерно людської натури, котре ще осталось в нїм неперепалене забійчою золотою гарячкою»¹, коли в йому на часинку прокидається «цілий чоловік»,—правда, на одну часинку. Ось мерзений зрадник Тугар Вовк, що свій рідний край продав лютому ворогові («Захар Беркут»),—і він ціною власного життя здолав заплітти за гідний свій учинок, і у його прокидається инді сумління, і йому в душі озивається щось святе... Так само рішник Іван («Рішник») залехаяв гуляще життя й морально піби на-ново на світ народився, мріючи про те, щоб спокутувати гріх свій перед покинутою дівчиною; так само й «хлоп-ледащо» Зеленуга («Яць Зеленуга») зарікається заживати єдиної своєї втіхи, горілки, щоб нове почати життя, певною метою позначене. І лихвар Вагман («Норехресні стежки»), що допомагає селянам, виробивши навіть своєрідну лихварську філософію на оправдання тієї допомоги, і Стебельський («На дні»), який покинув перобоче життя й за довго до народження толстовства практично справдив у житті багато з його постулятів—ці такі не схожі люди однаково озиваються на голос кращої сторони людської натури. Хто читав повість «На дні» той певне до віку не забуде Бовдура, оте «гниле порохно», пайтиновішу особу з-межи покидьків громадянства. А тим часом і у цього звіря в людському образі знайшлись хвилини, коли «його власні риси, бачилось, м'якли, лагідніли»... Тоді,—оновідає далі Франко,—«з очей зчез гнилий блиск світлячого по-

¹ «Молот», р. 1878, стор. 57.

рохна... Попурі гнівні складини на чолі вирівнювались... Здавалося, немов на-ново людський дух вступає в те тіло, що досі було мошканням якогось біса, якоїсь дикої звірячої душі»¹. Та й по-за цим надто промовистим прикладом, згадаймо сльози звіря-отамана над шматком панцизничного хліба («Панцизничний хліб»), або плач пана Мигуцького («Панські жарти»), теж досить виразної масти суб'єкта; згадаймо ще цілу галерею сцен та образів із «Жидівських мелодій»—усіх тих людей (поеми: «У цадики», «З любови», «По-людському»), які каються за старе й шукають нового, з яких кожен вирвався з «власти тьми» й лютої і, ставши людиною, «ненависть в власнім серці до людей переборов»², як мовляв герой поеми «По-людському»³. Я тут згадую тільки

¹ Франко—В ноті чола, стор. 119.

² Франко—З вершин... 274.

³ Я дуже радий, що можу тут згадати оповідання саме з єврейського життя—свідків того, як безсторонне й терпимо ставиться наш автор до євреїв. Річ у тому, що де-хто з надмірних патріотів з-межи євреїв кидав Франкові обвинувачення, що він тенденційно малює єврейство; за підставу до такого обвинувачення послужили типи євреїв-експлуататорів, яких часто виводив на сцену Франко (див.: *Cupidus veritatis* —Литература благихъ намірень, «Восходъ», 1896, кн. V). Таке обвинувачення, так само як і подібне од «патентованих патріотів» українських чи польських, найкраще збивають згадані тільки-що твори, в яких автор малює євреїв не чорними експлуататорами, а просто людьми, що шукають правди й справедливости. Та і взагалі, коли доводилось Франкові торкатись єврейської справи, завжди він освітлював її відповідно до принципів гуманности й справедливости, без жадної ворожнечі до єврейства, як до нації. (Див. першу Франкову повість «Петрії й

такі твори, в яких моральне народження брешить головним мотивом; а скільки ще раз буває воно у Франка епізодично, як мотив другорядний!

Та Франко покаже нам, що людина під час духового піднесення й не того ще може доказати. Ось для прикладу невеличка сценка з відомої повісти «Для домашнього огнища». Я вже згадував про Анелю Ангаровичеву, що за-для добра своєї родини пустилась на найгірше може хижацтво—торг живим крамом. І от дівчат, що їх Анеля продала в публічні доми, поліція приводить перед її труп, щоб свідчили проти неї перед чоловіком побіжки, капітаном Ангаровичем.

Дівчата підійшли близьче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

— Скажіть тепер, чи це та сама пані, що вас вербувала до служби?

— Ні,—відповіли дівчата в один голос.

Гірш (агент поліції) аж підскочив, аж почервонів із злости.

— Це неправда!—скрикнув.—Це не може бути!

— Пане Гірш!—строго упімнув його комисар.—Маєте мовчати!... Прошу мені ще раз рішуче сказати,—мовив далі, обертаючись до дівчат,—чи оця пані вербувала вас до служби, чи не ця?

— Ні, не ця!—рішуче відповіли дівчата!

И певен, що ця надзвичайно зворушлива сцена, до якої аналогічну з цілого нашого письменства

Добошуки», а також «До світла», «Перехресні стежки», то-що; порівн. ще брошуру «Радикальна тактика», ч. I, Львів, 1898, в розділі «Радикали і жиди»).

¹ Франко — Для домашнього огнища, стор. 147—148.

хіба в Шевченкових «Неофітах»¹ можна добрати, ніколи не вивіртиться з пам'яті у того, хто читав Франкову повість. Оце коротеньке, але повне глибокого змісту—«ні» довго озиватиметься в ушах у читача, як одну з найкращих вражіннів, яких зазнаєш од того високого образу, коли людина саму себе перемогла, хоч «на хвилечку» стала справжньою, «цілєю» людиною. І знов-же це не єдиний такий у Франка образ: до його десятками можна вишукати паралелі. Наведена тут сцена тільки зачіпає собою цілий ряд людських постатів, у яких збуджена совість виявляється найвищою вибачливістю, нещирим і самопожертвою. Згадаймо Гурмана («Украдене щастя»), що прощає Миколі заподіяну йому смертельну рану й поспішається сказати, що це його власної руки справа; згадаймо Гриця та його батька («Гриць і паніч»), що не тільки забули помститися на панічеві, але навіть допомогли йому ціною власних мук; згадаймо дівчину, що власної крові й життя не пожаліла, аби врятувати людину (носема «Бідний Генріх»); згадаймо старенького пан-отця, що головою наложив за-для добра своїх парафіян («Панські жарги»); згадаймо, що зробили й ці селяни, коли їхній ворог лютий, пан, понався їм до рук зв'язаний, безсильний і зневажений:

Ні жаден крик ворожий,
Ні згірдий сміх, ані проклін

¹ Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять («Неофіти»).

З юрби не вийшов. Що вже кпити,
Клясти і зв'язаного бити,
Коли й без нас побитий він? ¹

Та й того ще мало: ті самі забиті, темні селяни дають іще помочі безпорадній жінці свого ворога й лютого ката і самохіть беруть на себе панщиняну повинність, не попускаючи, «щоб пані так і пропадала серед живих людей» ², а на-останці йдуть навіть благати своєму ворогові помилуванню. І найцікавіше може те, що для Франка зовсім не герої ті, хто чує силу на такі подвиги всепрощення й самопожертви, а звичайні собі люди. Часто на загальний погляд навіть підупалі люди, до покидьків громадянства належні, як згадані допіру проститутки. Легко через те зрозуміти, яке безмірне здивування викликають їхні вчинки у заінтересованих людей, що зовсім нішого од їх могли сподіватись.

Нерже це правда? Ви не п'яні?
Невже ви люди тож, і в вас,
У мучених, похилих, битих,
Не зглухло людське чуття? ³—

так проривається оце здивування у жінки пелюда-пана, що ні очам, ні ушам своїм віри не діймала, коли побачила жаль і спочуття до себе від тих, хто дуже багато мав причин, щоб ненавидіти.

Отже бачимо з цього, що і в особистому житті кожної людини, і в житті громадському, Франко шукає насамперед моментів боротьби—боротьби

¹ Франко—З вершин..., стор. 376.

² Ibid. 380.

³ Ibid. 382.

внутрішньої, боротьби людини з собою, з власною натурою,—і моменти ці ставить раз-у-раз напереді, на покуті, скажу так, у своїх творах. Людина, на погляд нашого письменника, несе у собі дві суперечливі, протилежні основи, що органічно не можуть помиритися й одна одну виключають. З одного боку, у кожного в серці заложено «зерно людської натури», розуміючи під цим зародки кращих пориваннів людських; з другого—у кожного живе поруч і свій «звір», ота «хижа бестія», що дрімас на дні душі кожного чоловіка, иноді ворущачись зовсім явно, а иноді ховаючись так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема», як читасмо в повісті «Основи суспільности»¹. Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust—це звичайна між людьми трагедія, образ якої розгортає залюбки Франко, ставлячи її в глибоку залежність од самої натури людської, що їй немов призначено до віку хитатись між означеними крайніми полюсами, отими протилежними основами душі. Як життя соціальних організмів складається з сутичок та боротьби громадських класів, так само сутички й боротьба отих заложений у душу кожній людині основ, тих «двох душ», творить внутрішнє життя людей, глибоко інтимні, індивідуальні їхні переживання. Перевагу часами має то одна, то друга з отих основ: то «хижа бестія» забивас людське в людині, то вибивається нагору людяність. Прото Франко не вон, що і в цій особистій боротьбі, яка роздирає й розполовинює «цілого чоловіка», особу людську, остання перевага буде такн за основою добра,

¹ «Житє і Слово», т. II, 241.

правди й справедливості, за людиною в людині, а не за «хижою бестією». Ця невність виявляється з тієї любови, з якою автор стежить за кожним людським порухом у своїх героїв, зазначає кожен прояв добра в їхніх переживаннях, а ще більше— з тих численних прикладів морального відродження й високих подвигів безмежної вибачливості й альтруїзму, яких повно в творах Франка. Вони в цілості складають собі якійсь величній гімн людині, як людині, підіймаючись іноді до пророчого патосу й натхнення, як у поемі «Мойсей».

О, ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання¹,

це не тільки рідному народові міг би проказати Франко, а й усій людськості, як і кожній людській особі зокрема,— людині—однаково, чи пишеться вона великої чи з малої літери.

Я вже попередю згадував, що до всіх своїх героїв, навіть до лиходіїв найзалежліших, Франко ставиться не як суворий, невблаганий суддя, а як люблячий, спочутливий учитель. Повинен тут додати що це треба розуміти не так, що автор ніби виправдує лихого, або що йому байдуже про його. Вчинок Пилата, що вмив руки од наслідків діла, яке пішло з тих самих рук, Франкові здається найганебнішим учинком; так само й «постеля безучастя», на думку нашого письменника—все одно, що моральна смерть для людини. Автор, що вміє любити і прощати, вміє так само ненавидіти, але й знена-

Ф р а н к о—Мойсей, поема. Львів, 1905, стор. 6.

висть його випливає з тієї ж гаси любови до правди, добра й справедливости. Усе, що перечить оцим основним вимогам щиро-людської натури—варто тільки зненависти, може проти себе тільки боротьбу викликати: иншого становища не розуміє Франко. В «Тюремних сонетах» він оповідає про двох богинь, що приснилися йому в тюрмі: одна була Любов, друга Ненависть, і ось що мовила ця друга:

Я—Ненависть,
Любви сестра й товариш невід-
ступний

Ненавижу я все, що звесь лукавість
І кривда й лад нелюдський та підкупний,
Ненавижу я всю тоту неправість,
Що чоловіка пха на путь непутний,
Що плодить в душах підлість, брехні, зависть,
Крутїж отой могучий, каламутний.

І богиня, ота свята Ненависть, дає постові свою заповідь—на невпинну боротьбу з лихом:

Щоб ти знепавидів його і бивсь з ним сміло:
Хто з злом не борєсь — той лю-
дей не любить¹.

До цих слів нічого не треба додавати. Хіба те, що і в любові, і в зненависті автор однаковий: усе той самий борець—за вищі сторони натури людської, за справжню людину проти «хижкої бестії»...

Франко—З вершин і низин, стор. 175.

II.

Як поет любови в найвищому її найблагороднішому розумінні цього слова, Франко віддає свої симпатії тим, хто найдужче їх потребує—усім малим людям: отій сіромі, в поті чола трудящій, пригнобленій та знедоленій обставинами нашого соціального ладу, викинутій у вирі класової боротьби по-за межі людського животіння. Певно та-ж така риса нашого письменника зродила в йому й жалісливу, зворушливу любови повні стосунки до дітей—отих теж малих людей, що посять у зародку всі прикмети людської натури й колись мають прилучитися до одного з ворожих таборів, стати в лави або пригноблених, або хижаків. Може бути, що стосунки нашого письменника до дітей—це деталь, але деталь така для Франка характерна, що я конче вважаю за потрібне спинитися на ній, бо вона ще одну рису додає до нашої характеристики Франка, як поета великої любови. Адже не дурно, певно, «дитячі серця», тоб-то нахил дітей до чистої і некорисливої любови, вважає він за «найкращий скарб» у людини¹.

Малюнкам з дитячого життя, що висвітлюють психологію цих малих людей, Франко присвятив цілий цикл оповідань («Малий Мирон», «Грицева шкільна наука», «Оловець», „Schön Schreiben“, «Борис Граб», «Мавка», «Один день з життя уличників львівських»), не рахуючи епізодичних картин по тих творах, в яких дитяче життя не стоїть на передньому плані (дитячий вік Германа в „Von constric-

Франко—З вершин..., стор. 58.

101", відповідні сценки в повісті «Для домашнього огнища» та ін.). Треба до цього додати, що оповідання ці та епізоди взагалі належать до кращих між творами Франка. Автор сам любить дітей, і це почування авторове до маленьких героїв і його твори оновиває якоюсь сердечною огрійливістю та лагідним чуттям. Коли авторові доводиться торкатись сутичок між дитячою вдачею та домаганнями дорослих, він раз-у-раз тягне руку за слабших, незінсованих істот, що багато лиха зазнають од усяких «педагогічних» над собою експериментів.

Франко не тільки любить дітей, а й розуміє душу дитячу й особливу вдачу. Надто любить він спостережати й додивлятися до того, як починається в дитині розумове життя, як з'являються перші проблески критичної, ненаблонної думки в молодому організмі, як народжується свідомість—отой, мовляв словом російського поета, «первый младенческий крик в человеке родившейся мысли». Франко ніяк і з видимою втіхою показує вам такі епізоди з дитячого життя, коли якийсь-небудь малюк починає замислюватись над тим, що бачить і чує круг себе, коли у його «невеличкі сїрі оченята живо бігають, дитиняче чоло стягається—думка починає рушатися», або коли «на дитиняче чоло знов немов хмарка набігає—це думка падає»¹. Для його отой перший крик народженої в людині думки цінний вже сам по собі,—дарма, що та думка часто буває і неповна й недостигла, а з погляду дорослих то може й смішна та недотепна; цінний через те, що це своя думка, не під-

Франко—В поті чола, стор. 30 і 32.

слухана й не вихоплена у старших, отже не звичайна, не шаблонува. За цю першу свою думку дітям звичайно доводиться витерпіти й першу боротьбу з дорослими, що часто зовсім несвідомо силкуються пагнути дитину на свою вдачу, скерувати думку її на утерті шаблони, розтоптавши самий зародок оригінальності в дитячій пагурі. Щирою тугою та жалем брешуть у Франка сторінки, що оповідають про перші муки й розчарування отих малих людей: «бідний малий Мирон!»—таким вигуком кінчає письменник оповідання про першу боротьбу одного з маленьких героїв своїх, і в тому вигукові одбилися грікі домисли автора про невеселу сучасність та ще більш невеселу прийдешність любові йому малечі.

Любов до дітей, отих майбутніх борців та страдників, виявляється у Франка ще однією цікавою рисою. Він часто зазначає ту вагу, що мають діти в житті матері: вона піби з дитиною й сама напово родиться, стає морально кращою й чистішою од того тільки, що через неї появляється нове життя на світ. «Ах, боже!—вирвалось у одної з героїнь оповідання «Малінуляшка»,—мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно має, могли його вестити і тулити до себе—що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно, маносеньке, тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі ручечята, як усміхається рожевими усточками, як прыває до твоєї груди всім своїм дрібненьким єством, і чути, що воно твоє, частина тебе самої—ох, Целінко, тільки день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в най-

страшніших муках»¹. Саме передчування героїні з оповідання «Між добрими людьми», що вона по-силь у собі ново життя, напоює її «якоюсь несказаною радістю і втіхою»², а бідній, пригнобленій наймищці-єврейці («Сурка») вперше на віку підніптує думку, що з неї така-ж сама людина, як і з її пинної господині. Усячини доводилось терпіти Сурці од господині, та я—оповідає наймищка—

Гляжу на неї—не злісно!
Не було злости й крихітки
У моїм серці в ту пору,—
А гордо так, як царівна,
Оттак сказала-би злюці:
«Хоч ти коршмарка багата,
А я лиш служниця бідна,
А я тепер тобі рівна.
Я—мати, злюко, в мати

І та-ж таки Сурка бідолашна, тільки глянувши на свою дитину, «про світ, про горе забула»:

І стало якоесь так ясно
Довкола мене і любо,
Неначе сніг весь розтаяв
І вітер теплий повіяв
І пруття зеленню відкрилось⁴.

Треба ще додати, що всі жінки, яких слова я тут навожу, зважуються мати дітей наперекір тим вимогам, що ними сучасне лицемірство обста-

¹ Ibid., 243.

² Ibid., 305.

³ Франко—З вершин..., стор. 239.

⁴ Ibid., 242.

шло було легальне материнство, і що, значить, життєва путь і самих матерів і дітей їхніх не квітами поросте, а самим терням колючим. А проте навіть і з такими не дуже припадними перспективами дитя здається все-ж сподіваним гостем, що саму матір морально підіймає й остерегає її від за-пенаду. «Діти—велика річ. Діти—половина матери. Одна половина може би й рада була піти позво-лити собі, а друга кричить: «а ми, мамо! Що з нас буде?»—і не пустить тамтої половини»¹—так вияс-нене своєрідною мовою вагу дітей для матери проста селячка. До дітей та матерів, переважно до тих із них, яких громадській голос виставляє морально пропащими, Франко ставиться так, як і годиться співцеві любови та гуманности, борцеві проти лютих та лукавих і лицемірних основ сьогочасного гро-мадянства. Багато сторінок у тих його творах, що торкаються питання про вільне кохання («Мані-пулянтка», «Між добримн людьми», «Для домаш-нього огнища», «Сурка», «Тетяна Ребенщукова», то-що), лунають як справжній виклик громадян-ству, і йому таки добре достається од автора за боязкість, легкодухість та фарисейське лукавну-вання, що часто окривають собою саму-ю бридку та ганебну розпусту. В кінці 70-х років великого була скандалу паробила серед мінцанського гали-цького громадянства Павликова повість «Тетяна Ре-бенщукова», саме тим, що її героїня, проста селянка, насмілилась піти наперекір буденній моралі при-гнічених. Ось як привітав Франко цю героїню свого товариша:

Ф р а н к о—Украдене щастя, стор. 104.

Старці і книжники грізно накинцунись
Каменувати тебе:
Всіх їх цекритая, невідсоложена
Правда по серцю скребе.

Горе сердечнеє, людське, великеє
Серць їх не ткнуло брудних;
Те лиш їх гніває, чом так без страху ти
Прямо ставиши перед них?..

Чом ти їм совість і серце поставила
Перед фальшивим лицем:
Хочеш отверто, свобідно те діяти,
Що вони діють тихцем? ґ.

І Франко мав право цой виклик кинути в лице сторожам міщанської моралі. Мав, бо і в справах особистого життя,—а за тако насамперед треба вважати сфору кохання,—Франко лишається самим собою. Він і тут так само спочуває окривдженим проти хижаків і так само бореться проти всякого поневолення та міщанських поросудів, що ними повсюду сплутано життя людське. Під прапором любови й тут виступає він,—тієї любови, що розчиляє людям нові можливості, рівняє їм шляхи до правди й справедливости і провідною зоріє зорею до справжнього людського—вільного і нескаламученого—щастя...

III.

І проте саме тут до речі буде згадати один із найлюбіших Франкові виразів, якого він часто у всяких варіяціях уживає — «екстреми ся стика-

Франко—З вершин..., стор. 89—90.

всь»—крайності сходяться.. У цього великого гуманіста, щирого співця високої любови до людини, проповідника вибачливості й самопожертви, за якого ми знаємо Франка,—у його є одна реча, що її інакше я не вмію назвати, як зародком «жестокого таланта», беручи епітет цей у тому самому розумінні, в якому приклав його був до Достоєвського Михайловський. Для мене Франко—співець не тільки боротьби і самої боротьби, але й контрастів, що тую боротьбу годують і вічно роздмухують її полум'я. І коли досі була тут мова про першу половину його вдачі, то час тепер і про другу вже згадати.

Щоб зрозуміти до ладу й усіма сторонами Франка, як письменника, треба взагалі пам'ятати, що серед його письменницьких прикмет є заложений у самій вдачі нахил до малювання життєвих контрастів,—таких ситуацій, що не тільки суперечать, а просто таки всією істотою своєю протестують проти околичних обставин. Де-небудь на лоні природи, серед ідилічних, тихомірних, можна сказати, обставин, письменник змалює вам зненацька таку картину, такий «веселенький пейзажик» покаже, та ще й з такими деталями зовсім не ідилічної патури, що у вас од жаху морозом сніше по спині. Візьмемо, напр., невеличке оповідання, що так і зветься «На лоні природи», хоча з його і не найпоказніший, може, зразок згаданого нахилу у Франка до малювання контрастів. Несвідома охота одного ледачого урвигеля до не потрібного нікому руйнування та убивства, його дикий гнів на рибу, через яку він мало не загинув, розкіш, з якою він мордує

неповніше створіння¹ і все це на лоні гірської природи, що сяла тихою красою, становить до неї такий підкреслений контраст, зкого не можна вважати за щось випадкове. Франко часто користується з оцього способу, вміло висовуючи на передній план такі контрасти. Зразки їх ми знайдемо мало не в кожному його творі—байдужо поки-що, чи то будуть зверхні контрасти, як допіру наведений, чи внутрішні, що закорінилися в самій душі у людини: згадаймо тільки зазначену на своїм місці думку нашого письменника, що кожна людина разом носить у собі протилежні основи, маючи в душі і зерно справжньої людської натури, і поруч зародок «хижого бестії». По цих попередніх увагах обернемося до тієї речі в таланті Франка, яку вважаю за певний зародок «жестокото таланта» й яка сама не що інше, як кричущий контраст до загального напрямку в творчості нашого письменника.

«Коли я був малий,—оповідає якийсь Коструб, епізодична фігура в оповіданні «Гриць і панич»,—то дуже любив наставляти пастки на щурі. Зловлю, бувало, таку бестію до пастки і маю забаву. Розпечу дріт і притуюлю щурові раз до хвоста, потім до ланки, потім до рила, до ока—де попаду. А він усе—пі-пі-пі! А я регочуся, як він підскакує, в'ється з болю, пікає, крутиться, перекидається і не може дати собі ради. І так мучу його не раз день

¹ «Едмунд бив, кидав та ногами топтав ту блискучу сріблясту рибу, що в останніх судорогах пищала та з відчаєм, хлипаючи, кидалася по піску. З її рота виступала кров, змішана з водою, в виді кривавої піни; удар каменем розбив її одне око» і т. и. Див.: Франко—На лоні природи і ин. оповідання. Львів, 1905, стор. 11—12.

і два дні, поки не замучу на смерть¹. Герой оповідання «Мій злочин» зовсім несподівано для себе самого, послухавшись якогось несвідомого пориву або, краще сказавши, лютої примхи, позбавляє життя маленьку гарну пташину, і тільки *post factum* починає розуміти всю безпотрібну лютість свого вчинку й роздумувати над нею, копаючись у власній душі. Коли до цих та інших таких прикладів жорстокости додамо ще де-які деталі такої самої натури, як, напр., занадто криваві подробиці в «Місії», бійку арештантів у повісті «На дні», а також ту одмітну рису, що роботу позитивних осіб у Франка мало не кожного разу перетинає на самім початку якась сліпа стихійна сила («На дні», «До світла» і т. н.), то якоїсь дози жорстокости в Франковій творчості не можна не додати. З природи своєї його талант має з цього погляду схожі риси з талантом Достоевського, тільки що український письменник пішов діаметрально-протилежним шляхом щодо напрямку своєї творчости. Достоевський на початку своєї діяльности виявив був гуманічний, мовляв Добролюбов, напрям, але потім зробився справжнім віртуозом невблаганного мучительства й безпотрібної гри на нервах читача. Наш же письменник, навпаки, забив у собі жорстоку сторону свого таланта й вийшов на справжнього співця любови та гуманности. Надто характерно, що зазначені приклади лютої раз-у-раз потягають за собою реакцію й доводять до муки та страждання самих же мучителів—у Достоевського це річ цілком неможлива, бо у його лютими вчинками люди до

¹«Л.-Н. Вістник», 1898, кн. VI, стор. 272.

краю вишнваються, до 'станку тішатся з свого мучительства. Образ безпотрібно замордованої пташки («Мій злочин»), напр., виростає у Франка в символ усього жорстокого й безпотрібного, що коли-небудь на віку зробив герої оповідання. Знов кажу, що у Достоевського нічого такого нема, та й не може бути,—просто вже через те не може бути, що його талант доходить до краю, до останньої межі в своїй жорстокості, маючи з неї якусь дивну втіху, якусь розкіш солодку.

Дуже цікаво було-б докладніше розглянути, чому саме зародок жорстокого таланта не розгорнувся у Франка до тієї жахливої межі, що бачимо у Достоевського, а навпаки став на такій мірі, що тільки помалу про себе нагадує, і через віщо взагалі Франко в своїй письменницькій діяльності пішов іншим шляхом, ніж той, що вибрав собі Достоевський. Але це надзвичайно з психологічного боку цікаве порівняння двох таких близьких і разом таких далеких письменників одволює нас далеко в бік, і через те мусу обмежитись тільки двома-трьома увагами. Од збочення до непотрібної жорстокості врятувала Франка дуже в його розвинені громадська жилка, якої бракувало Достоевському. Життя й громадські обставини поставили перед Франком ясну й виразну мету—на трудящих «у-поті чола» працювати, а вже вона розгорнула перед ним певні громадські ідеали в боротьбі «за поступ, щастя й волю»; політичні-ж умови дали хоч де-яку змогу виявити оту боротьбу ділом. Повернувши в такий бік його розвиток, це все й подумало і як-що не знищило цілком, то хоч придушило дуже оту прирожденну жорстокість таланта. Тієї

громадської жилки, отих, певних ідеалів у зазначеному розумінні¹, так само як і змоги активно за них боротись, не мав, на мою думку, Достоевський; притаманну жорстокість його таланта не гальмували й не регулювали згадані умови—і вона розгорнулася на таку міру, коли почалося вже «ненужное мучительство и безпредметная игра мускулов творчества», кажучи претарним виразом Михайловського. Жорстокість перемогла кінець-кінцем і покрила собою у Достоевського всі інші риси таланта, а між ними й те «гуманническое направление», яке знайшов був у його Добролюбов.

Таким способом, з однієї вихідної точки йдучи, Франко і Достоевський розійшлися в супротивляні боки й неоднакових досягли результатів. Проте і в українського письменника нема-нема та й прокинується природою жорстокість таланта, виявляючись у якомусь невиразному образі або якійсь рисочці, що показують існування в душі у письменника мучительських інстинктів. Минаючи згадані вже прояви жорстокости,—правда, дуже у нашого

¹ Порівн. слова одного з дівчих людей у романі «Ідіот»: «русский либерализм не есть нападение на существующие порядки вещей, а есть нападение на самую сущность наших вещей, на самые вещи, а не на один только порядок, не на русские порядки, а на самую Россию» («Полн. собр. соч.», видання Маркса, 1894, т. VI, стор. 361). А скоро «существующие порядки» мають у собі якусь абсолютну, недоторкану «сущность», то чи-ж може навіть мова бути про громадські ідеали та боротьбу за їх здійснення? Як-ж справді можуть бути ідеали й боротьба за їх, коли «сущность» ота не підлягає ніяким переміпам, ставши на-віки недоторканою й непохитною, тоб-то сама якимсь абсолютним ідеалом?

інсьменника загупковані,—перед ним все-ж невідступно стоїть якийсь образ, котрий і мучить-мордує його своєю невідступністю, а проте разом і в руки не дається, не виливається в конкретні, образні форми: видко, він і самому художникові був не зовсім свідомий. Готліб («*Voa constrictor*»), що «змельеньку ще любив швякати батогом малих псиків аж до крови, других дітей без причаши кидав у рови, для забави не раз бризкав на кухарку скропом»¹, старий Країник (драма «Кам'яна душа») — «брудна душа», граф Торський (повість «Основи суспільности») — лютий деспот, розпусник та циник, що без жалю згущається з своєї жінки й систематично, хоч і без жадної мети ламає її волю, симпатії й звички — це, сказати-б, тільки ескізні контури, не зовсім виразні й не дуже вдатні, що ними художник силкувався може полекшити свою творчу фантазію, скинути з неї вагу того образу, що невідступно бував у ній і шукав собі способу, як-би обрости живим тілом. Проте й по цих квіточках жорстокости образ той таки не одступився й не зник, аж доки не вплився в таку прикметну, сильно й яскраво окреслену ягоду, як характерна постать Стальського (повість «Перехресні стежки»). Чи ця постать витворено під безпосереднім впливом схожих з нею постатів у творах Достоевського (Свидригайлов, герой без наймення з «Записок из подполья», то-що), з якими багато вона має спільного навіть тоном своїм — отим підсоложеним многоглаголанням, нездержливою охотою до порожньої балаканини; а чи вона повстала в результаті спостере-

¹ «Дзвін», 1878 р., стор. 188.

женнів самого автора та його власного художнього процесу—цього тепер не можу я сказати, та це, як по правді, не такої то вже великої ваги й річ. Далеко важніше в цьому разі те, що в постаті Стальського скристалізовано і втілено той образ натхненного мучителя з природи, що в невиразних абрисах давно вже посився перед Франком, як свідок отієї недорослої жорстокости в натурі у самого письменника.

Стальський одмалечку, коли свою жорстокість практикував над безборонними створіннями, і до останніх днів—буквально цілий вік діє всякі гидотні вчинки, та ще як діє! З якимсь циничним артизмом, з гидотньою посмішкою, з жартовливими приказками, з якоюсь чисто диявольською благодушністю, смакуючи й уживаючись ними сам і по ширості оповідаючи про них своїм огидним підсоложеним голоском першому, хто на очі навипувся. Нема тієї морлоти, перед якою-б цей артист од мучительства був спинився; нема гидотного вчипку, якого-б він посоромився. Ані трохи не таючись, він виставляється прилюдно з такими сторонами свого інтимного життя, що їх звичайно люди пильно й старанно ховають од чужого ока. Цей «найлютіпий звір з усіх, яких знає зоологія», оця «скотина в людській подобі» надто виявляє блискучі риси своєї скотячої натури й віртуозного мучительства в оповіданні про своє родинне життя,—оповіданні, до речі сказати, такому-ж довгому й гидотно підсоложеному, як бувають такі-ж оповідання й у Достоєвського. «Свою сантимонтальну добу,—вивертає душу Стальський перед людиною, яку мало не вперше на віку бачить,—я перебув іще в гімназії, і коли з шостої класи мене взяли до

війська, я мав уже дуже багатий запас досвідів у любовних і половых справах»¹. Збагативши отой свій досвід за допомогою блискучого військового мундира та що дужче випробувавши свій хист на куховарках і покоївках, Стальський зпенацька бере за себе зовсім йому невідому дівчину, якій і починає зананащати вік з першого-ж таки дня свого подружнього з нею життя. Одружившись, він проте зовсім і не думає видати своїх «сироб» з куховаркою, і коли Регіна, його подружжя, обурена таким цинізмом стосунків, отим неукритим *ménage en trois* проганяє куховарку, то «дружинионька вірна» заповідає жінці довічну війну. «Можеш каятися, що змусила мене уступити—застерегає Стальський Регіну.—Бити? Ні, рибонько! Пальцем тебе не ткну. Але проте остерегаю тебе! Дорого окупивши мою уступку і може сама будеш просити мене, щоб я радше побив тебе»². І Стальський свого слова додержав. Од цього часу він мучить свою жертву з утіхою, зпущається і на самоті й на людях з неукритою розкіншю та рафінованою лютістю; він просто таки просвітлої години їй не дає, щоб кожної хвилини вона тремтіла, все нової та нової капости дожидаючи. «У мене,—хвалиться цей герой капости,—пам'ять добра, та й рахунку я знаю на стільки, що хто мені зробив одну прикрість, я йому зроблю десять, та й що одинадцять додам»³. Його вигадливості на те, щоб одиначувати так за прикrostі, справді таки дня не видко; віртуозність отих мук, якими він допікає нещаслу

¹ «Л.-Н. Вістник», р. 1900, кн. II, стор. 150.

² Ibid., 159.

³ Ibid., XII, 300.

жертву, межі не має, а одвертість з цим перед чужими людьми така огидна, що Рафаловичеві, по «щирій» розмові з Стальським, «здавалося, що заглядає в нивницю повну гнилі і поганого хробацтва»¹. І що міцніший має жертва терпець, то вигадливіший у своєму мучительстві робиться Стальський, то заострюється його жахлива віртуозність, то болючіше шпигас він свою жертву. Бо, як сам він каже— «буває двоякий вираз терпіння у людей і у звірів: один такий, що будить співчуття, а другий такий, що будить ще дужчу злість, ще жорстокіше завзягати. Її терпіння, коли тільки вона терпить (!), того другого роду»² — кат, бачте, ще не певен навіть, чи почувас муки його жертва! Зате маємо посвідчення й од неї самої. «Сили моєї не стає,— признається Рогіна про ті знущання та поневірвання, яких зазнає од чоловіка.—Розум мій мутиться, голова тріскає. Адже тут день у день рвуть мою душу, топчуть мене в bagno, шпигають розпаленими шпильками. Адже тут день у день брудними ногами ходять і топчуть по тім, що у мене найчистіше, найсвятіше... У нього нема ні зерна щирости, все в ньому брехня і брудота й погань. Він ненавидить мене за те, що я не подібна до нього. Він чує, що я чиста душею, і рад-би мати мене брудною, огидною, щоб тоді з тим більшим правом топтати і поневіряти мене»³. Вічні шпильки, наострені на бруську зненависти брудною до чистого, несподівані ревизії ногами в жіничиній опочивальні, прилюдні, перед

¹ Ibid., II, 160.

² Ibid., 162.

³ Ibid., XI, 193.

сторонніми людьми, знущання та образи аж до виплюскування Регіні в лице лікеру—все це у Стальського присмачено солоденькими компліментами, довжелезним роздебендюванням на тему про подружжі повипності та всякими жалісливими словами, що доводили бідолашну жінку до цілковитого отупіння. А коли вона плакала, то Стальський, як сам признається, «під її хлипаїння засипляв так любо і спокійно, як у-осени під монотонно граїння дощу в блишаних ринвах»¹. Без упину він пече-підпікає жертву своєї безглуздої лютости на вогні власної мерзоти, без перестану варить воду з неї й помалу доводить до того, що жертва майже машинально, себе не тямлячи, жахливим способом віддячується своєму катові. Терпець урвався таки...

IV

пустивши в світ оцю надзвичайно характерну постать—Стальського, письменник, як я вже заважив, завершив цим боротьбу межі глибоко захищаним у його в душі зародком «жорстокого таланта» й пануючими у вдачі рисами гуманізму та високої любови. Ми дійшли, таким чином, до питання, якого торкатись треба надто обережно, дружньою, мовляв, рукою, щоб не вразити непроханим втручанням, недікагним чи незручним дотиком не образити людини, торкаючись її особистої боротьби, особистої драми,—хоча вона, правда, разом має й глибокий психологічний інтерес та широку громадську вагу. Я певна річ, і не зважився-б на це, як-би автор сам

¹ Ibid., II. 161—162.

не дав на те права, подаючи такій цікавій і характерній матеріал особистій, що просто гріх був би не використати його за-для повнішої характеристики письменника і громадського діяча. Адже Франко не то що не криється з тією своєю внутрішньою боротьбою, але надзвичайно щиро та одверто ділиться нею з читачами, передає її на власність ширшій громаді, як один із часткових проявів тієї загальної, світової боротьби, з якої складається, на погляд Франка, життя людей і соціально й особисте. І тут, у своїй особистій драмі, автор мов у дзеркалі одбиває велику соціальну драму, стає перед нами тим самим борцем за дорогі йому ідеали і перш за все людиною,—не вживленням якоїсь ідеї, не однобічним заступником якоїсь доктрини, а справді такою людиною, тим «цілим чоловіком», що носить у собі риси й зародки щедро обдарованої людської натури. Франко не спинається на котурни, не удає з себе героя, що «силу поведінною» посідає. Павлаки, скинувши покривало з свого «святая святых», з потаємної боротьби у власній душі, він немов хоче промовити цим, що і з його людиною й ніщо людське не чуже йому. А як так, то й у його, як і в кожного, бувають хвилини, коли в душі пропадає рівновага, хвилини, як що хочете, занепаду, коли кращі сторони натури людської примовкають, а натомість голосно озивається змія непевности й розчарування, що затроює на якийсь час своїм жалом та руйнує оте завзяття в боротьбі за дорогі ідеали. Важка це боротьба людини з самим собою, з непевностями й розчаруваннями, з тією «хижою бестією, що прімає на дні душі кожного чоловіка»! Не дурно-ж під час одного з таких моментів внутрішньої боротьби

стогоном вирвалаєь у паного иньменшка з уст роз-
начлива скарга:

И боротись за правду готов,
Рад за волю пролить свою кров,—
Та собою самим у війні
Не простояти довго мені¹.

Або що дужче:

Байдужісінько мені тепер
До всіх ваших болів і турбот,
До всіх ваших боїв і гризот!
Всі ідеї ваші, весь народ,
Поступ, слава—що мені тепер?
И умер!²

Ці скарги читач, озпайомлений з загальним топом Франкової творчості, ладен-би уважати за наклеп автора на самого себе, як-би з наведених слів не проймало вас так щирістю та понідробленістю того розпачу та болю. По дурно теж і Андрий Темера («На дні»), якого устами безперечно говорить і сповідається сам автор, рве душу собі отими внутрішніми муками, ятрить її болючими рефлексами. «А може,—міркує собі Темера,—всі ті наші думи, наші змагання, наші бої—може все те тільки одна велика помилка, яких тисячі прошуміли досі, мов густі вітри, по-над чоловіцтвом? Може праця наша ні на що пездала? Може ми будуємо дорогу по-за пляхом, кладемо місто на безлюдному острові?

Ф р а н к о—З вершин..., стор. 35.

Ф р а н к о—Зівяле листє, стор. 76.

Може найблизше покоління ніде зовсім не туди, лишть нас на боці, як пам'ятник безплідних змагань людських до непотрібної цілі? Ах, така думка крассерце, гризе мозок»¹. Кому з людей живої думки й почування ці або такі думки не приходять у голову, кому вони не крають серця, не гризуть мозку? Перед ким темної ночі непевности не стають вони страшною марою, що холодить заміри, в'язить діяльність? Хіба тільки завязті доктринери, ці закам'янілі й заморожені в шаблонах та азбучних істинах кастрати думки й почування, вільні бувають од таких святих мук,—але зато вони вільні й од тієї великої внутрішньої боротьби, що немов буря скидає з дупи всяку мерзоту життєву, подвоюючи разом силу, енергію та завзяття на добре... Наш автор не з таких нещасних щасливців. Людина боротьби, він і в собі самому переживає боротьбу, і виїшовши з неї переможцем, загартовується морально до все нової й нової діяльності, до якої береться з більшим що завзяттям та енергією. Не диво, що така боротьба взагалі може викликати величезне зацікавлення до себе, і по правді робить Франко, що приділяє їй таке поважне місце в своєму літературному надбанні. По всіх творах його ми бачимо розкидані епізоди з такої боротьби, але найдужчим, кіпцевим, акордом її пролунала знаменита поема «Мойсей», один з останніх творів нашого письменника, написаний тоді, коли автор дійшов був апогею своєї творчої сили.

Зміст поеми—це трагедія духа Мойсеевого. Великий ватажок і пророк ціле життя вів за собою свій народ і

Франко—В поті чола, стор. 114.

Все, що мав у житті, він віддав
Для одної ідеї,
І горів, і лєнів, і страждан,
І трудився для неї¹.

Та вже для молодого покоління з Мойсея тільки «ді-дусь слабосилний», якась ходяча сентенція, що тільки заважає світових утіх заживати й жити по своїй уподобі. Не слухає вже молодь його мови натхненної слова про обітований край молодим просто казка, вони дбають не про ідею відродження, а про матеріальне добро: новий варіант до вічної історії про батьків та дітей або про героїв та юрбу... Але на Мойсея подіяло це надзвичайно. Розійшовшись з молодим поколінням, він упорше захитався й почув боротьбу в собі, бо сам опинився на роздоріжжі—перед непевністю, чи туди вів свій народ, куди треба, чи ідея цілого життя його не була облудною мапою, чи та мета, що їй віддав усі сили свої, варта такої жертви? Ці думки й Мойсеєві «крають серце, гризуть мозок». Непевність та вагання його персоніфіковано в особі «темного демона одчаю», Азазеля, що під час зневір'я підшпигує свої сумніви й показує, що величя мета, ота земля обітована, не дасть щастя як-раз тому народові, для якого жив і працював Мойсей. Образ за образом, картина за картиною руйнує демон одчаю Мойсеєву віру, кінчаючи справді демонським сарказмом:

Це той рай, що жде плем'я твоє
У обіцяннім краю?
Ти для нього трудився? Скажи,

¹ Франко—Мойсей, стор. 12.

Було за що трудиться?
Щоб наблизився він, може ще
Схочеш палко молитися? ¹

Віру цілого життя розбігто... Незломний ватажок сам зломився духом на хвилину й розпачливий крик— «Одурив нас Єгова!»—виявляє всю безодню того розчаровання та жалю—до себе, долі й вищої сили— у яку впав Мойсей.

Та це лиш на хвилину. По кризисі надходить знов рівновага в душу і той самий зневажений допіру Єгона одкриває Мойсеєві справжню обітовану землю, яку призначив він вибраному народові. Не в матеріальному добрі, не в розкошах та достатках той рай і щастя, а у вічному, невинному шуканні ідеалу, в неситості духа—

Ось де ваш обітований край,
Безграничний, блистячий,
І до нього ти людям моїм
Був проводир незрячий;
Ось де вам вітчизна осяйна,
З всіх найкраща частина!
Лиш дрібненький завдаток її
Вам оця Палестина,
Це лиш спомин вам буде, лиш сон,
Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга ².

Боротьба Азазеля й Єгови—це боротьба в самій душі Мойсеєвій тих прогилежних сил, що живуть у

¹ Ibid., 90—91.

² Ibid., 97—98.

ній. Це «логіка й інтуїція, старечий скептицизм і молодечий запал, холодний розум і гарячі почування, філософія й поезія спорять з собою і спричинюють в душі неухватне хвилювання»¹. Але живим і бадьорим акордом про колючу перемогу вибраного народу й безупинне простування його по світах за вічними вартостями закінчується ця поема, одна з найблискучіших перли у Франковій творчості.

Мимоволі якось, поглядаючи на ту постать величю, що дає поет в образі Мойсея—цього борця, народнього ватажка і трибуна—пригадуєш постать і самого автора. Безперечно, багато власних дум та переживань вложив він у свого героя, багато тих сумнівів та надій, що його самого то гризли, то осявали, вимовив він устами Мойсея. «Мойсей,—справедливо зазначає цитований допіру критик,—це автопортрет поета, загорілого камінням національного поступу, та рівночасно тихого, жалібного лірика, велуханого в розетросні струни своєї душі... Крізь усі фази розвитку свого духа веде Франко читача, малює свої сумніви, вагання й одчаї, з драматичною живістю вводить розлад та боротьбу двох протинних сил у самім собі»². Та ведучи нас у свою творчу лабораторію, Франко не тільки символічно, на інших людях, малює ту боротьбу,—єсть у його твори, де він говорить сам за себе, називаючи героїв навіть власним своїм псевдонімом—Мирош. Таких психологічних, сказати-б, автобіографій маємо три: «Поєдинок», зимова казка («Зоря», 1883), «Поєдинок», вір-

¹ Я. Я р е м а—Мойсей, поема Ів. Франка. Тернопіль, 1912, стор. 41—42.

² Ibid., 23 і 48—49.

шована фантазія («З вершин і низин»), і «Похорон», поема («Поєми»).

За джерело внутрішньої боротьби буває двоїстість людської натури,—те, що зформуловано чудово в словах Гете, які наш автор узяв епіграфом до «Поєдинка»: „Zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust¹. Оці „zwei Seelen“ у формі протилежних змагань та пахилів живуть у кожній, як знаємо од Франка, людині: навіть найкращі заступники людської породи не можуть здихатись такої «дводушності», беручи це слово, певне, не в звичайному його розумінні; навіть у них, буває іноді, візьмо гору на якийсь час та сторона їхньої духовної вдачі, що їм самим здається огидливою, од якої верне, обурюючи, їх благородну душу. Певна річ, у таких людей чорна сторона їхньої вдачі ніколи не стає відповідним ділом, не виявляється помітно, переходячи за поріг думки чи почування. Але вже сама присутність її, хоча-б у формі скороминущого, навіть несвідомого почування, не може не озватися у таких людей тяжким болем, тугою й соромом за себе. Це пев викликає потужну реакцію, отже картання в собі невирозних інстинктів злого, що почутили такі люди в своїй душі, оту кару згаданим інстинктам, яку завдають вони й справляють над вигаданим творчою фантазією образом. Що більший біль та сором почуває така людина за хвилину перемогу злого, за скороминущий занепад, то людину вигидає вона кару своїм художнім створінням. Гоголь, що почув у собі «пошлость пошлого человека», Щедрин, що завважив у своїй душі присутність Іудушки, Шекспір, у якого

¹ «Дві душі, ой лишко! живе у моїх грудях».

заворушився був Фальстаф, Карнешко-Карий, що найшов у себе риси «хазяїна» повинні були як до особистих ворогів поставитись до тих темних порухів своєї душі й віддячитись за них на живих створіннях своєї творчості, завдавши їм тим більшої кари та приниження. Надзвичайно цікавим з психологічного боку, хоч і надзвичайно складним, уявляється мені питання про участь оцього саме особистого мотиву в творчості художників, а надто коли вони творять так звані негативні образи,—але це між иншим, а тепер вернемося до нашої теми.

Як ми вже знаємо, найперша, на думку Фрапка, повинність чесної людини—це любов до людськості, а надто до тієї половини її, що мучиться й побивається, «в поті чола» на себе заробляючи. Але «хто з злом не бореться, той людей не любить», тим то з тієї повинності виходить і друга—боротися з лихим за щастя тієї пригніченої половини, за одвертання всяких мук чи то на громадському, чи на особистому ґрунті, стати проти численної та різноманітної породи хижаків-гнобителів. Отже найтяжчим гріхом проти людськості має бути зрада отієї найпершої повинності, дезертирство, мовляв словами Некрасова, од «погибаючих за святое дело любви» в табір «ликующих, праздно болтающих, обагряющих руки в крови»... Цю от зраду—не на ділі, а тільки-но в думках, зраду *in potentia* —й картає найдужче Фрапко, завдаючи самого себе на люту кару. Досить йому хоч на одну мить уявити себе зрадником найсвятіших ідеалів, досить тільки в думках поставити себе в умови, що ту зраду тягнуть за собою—й обурена душа художника без жалю помщається за

саму думку злочинну, за нечестиве не то бажання, а найменший пбрух серця, супротивний справжнім його переконанням. Прочитайте лишень «Поєдинок», і вам одразу видко стане, звідки й як зародилася ідея й виконання цього твору. В завзятому бою з «ворогами порядку», в якій Мирон стоїть у лавах оборонців того «порядка», серед ворогів бачить віл знавця свого двойника, краще сказавши—самого себе. «Так, це справді був Мирон! Це справді був я, такий сам, як колись, в найкращі, найсвятіші дні моєї молодости. В гордій, смілій поставі, в блискучій зброї стояв мій власний образ передо мною, міряючи мене строгим, грізним оком судії, котрий бачить перед собою затверділого і неоправного переступника. Від того погляду груди моя стискалася, всі істота моя тремтіла, мов лист від осіннього вітру. Ах, я чув—полено, але все-таки чув,—що не вийду чистим з цього строгого суду»¹. І справді—не вийшов, бо найсуворішим та пенідкупним суддею для людини буває, як відомо, вона сама тоді, коли прокинуться сумління й жаль за зроблене злочинство: од себе, кажуть, не втечеш... Хоча Мирон перед судом власної совісти й пробує оборонити себе та свої вчинки тим, що мовляв, «я охораняю порядок, роблю порядок, хочу порядку, борюсь за порядок»¹, але й сам він чує, яким фальшивим тоном брешуть оті виправдування, бо хто-ж, як не він, краще знає ціну тому порядку, на оборону якого став! З невблаганною логикою доводить це йому двойник, отой давній Мирон, кидаючи в лице теперішньому «оборонцеві порядку» грізні обвинувачення за зраду колишніх

¹ «Зоря», р. 1883, стор. 340.

поглядів. «Нуждений привиде!—громом залунало слово страшного судді,—і ти говориш, що ти—Мирон? Отже знай, що Мирон той твої порядок уважає напуванням підлоти над чеснотою, а твої діла—служенням тиранії, а твою боротьбу — кривавою провинною! Щезай геть! Ти не Мирон!»¹. Почався бій—і «оборонець порядку» падає від невблаганного супротивника. Поставивши себе навіть думкою в галекне становище зрадника, автор зараз же посилився покарати себе, показуючи цим, що сама думка про зраду своїх переконанців найлютішою варту карі. В поемі «Похорон» фантазія постова уявляє Мирона на бенкеті з недавніми ворогами, котрим він одвернув загибель своєю зрадою колишніх товаришів, хоча зрада та була тільки хитрим підступом, щоб пристати ворога й дужчого йому завдати удару. На бенкеті Миронові виразно показано (генералова промова) ту огиду, що пою дихає оте виборню товариство до зрадника, хоч він ніби і врятував їх. Не вважаючи на весь свій занепад, Мирон задихається серед недавніх ворогів; він тікає з того товариства і стриває похорон; то остально віддають пошану вбитому Миронові. У зрадникові пізнають убивцю й ховають його разом з убитим. Символічно й тут гострими рисами висловлено глибоку думку, що зрадник убиває своїм учинком себе колишнього—своє добре, чесне ім'я, й нищить зрадою усі свої давні заслуги. Зради нічим не можна виправдати, і з зрадника найганебніший самовбивця,—звичайно, в моральному беручи це розумінні.

Певна річ, ми знаємо, що в цьому оповіданні

¹ Ibid.

Крім дум моїх важких,
Крім боль рцї й сумніву й
розпукї,
Усе в нїм байка, рої мрій палких¹,—

але ї те вже надто характерно, як цю «байку» оброблено. Зрадник власним життям муєть окунити навіть фантастичну, думкою заподіяну зраду. Як не варт любови, на думку Франка, один тільки «ворог правди ї волї»², так нема опрощення зрадникові, і навіть за думку зрадливу муєть бути кара, бо ї сама думка зориджує душу. З художніх образів Франка мені прийшла оце на думку Мирослава, дочка боярина Тугара Вовка («Захар Беркут»), що зреклася батька-зрадника: «Тугар Вовк перестав бути моїм батьком, відколи зрадив свій край»³,— так промовляє ота смілива ї благородна дівчина, і хто зна, чи не автор її устами ї тут вилив свою огиду до зради? З другого боку, з учинків самого пьємонника етас перед мене його похід проти Мицкевича за вихвалання зради, хоча-б вона ї високими замірами закривалася, і знов—хто зна, чи не вилилася ї тут ота органічна до всякої зради, до всякого зрадництва огида? Принаймні в світлі зазначеної оце риси Франка етаття «Ein Dichter des Verrathes» («Поет зради») набуває принципіальної ваги, як благородний протест проти того, що видаєть ся авторові найстрашнішим з усіх страшних учинків «хижої бестії» в людині—отого лукавства та зрадництва, що цілком і до-решти вбивають у людині саме її соціяльну істоту.

Франко—Поеми. Львів, 1899, стор. 129.

Франко—Мій ізмарagd, стор. 20.

Франко—Захар Беркут, стор. 146.

Як бачимо, з внутрішньої своєї боротьби Франко так само виходить переможцем, з високо піднятою головою, очистившись і позбувшись непевности й зневір'я що-до людської натури та разом і нової придбавши сили на працю,—ту саму працю на користь знедолених життям, якій присвятив увесь свій великий талант. Велике любляче серце напого гуманіста, його воля міцна та непохитна певність і завзяття в своїй правді—беруть гору над хвилинними поривами «хижкої бестії» та спокусами егоїстичної сторони в натурі людській. Завзята боротьба, що лютує в усенькій природі, між людьми та і в самих людях і що творить оті болючі контрасти — кінчається для Франка повною перемогою широ-людського над бестіяльним. «З собою самим у війні» він таки встояв, і само це осяває його творчість яскравим світлом найвищої моральности. «Правдива поезія мусить бути завжди моральною»¹—попороджує Франко одну з своїх збірок, але доводить цю максиму усім, що тільки з-під його пера виходило.

IV. ПРОЛОГ—НЕ ЕПІЛОГ.

I.

Переходимо тепер до питання про форму Франкових творів, про обставини його творчості, що на ту форму так само діяли, як і на її зміст. І знов те-ж саме застереження, що й попереду: я не збираюся і тут вичерпати весь той багатющій матеріал, що дають Франкові твори і в цій сфері, й спинюся лиш на загальних контурах. Як що зможе читач уявити собі письменницьке обличчя цього борця во ім'я гуманності й любови за права всіх страждених та «в поті чола» трудящих, за перемогу розуму, за волю, щастя й справедливі між людьми стосунки—то своє завдання я справив, хоча й обминув навмисно багато дечого в його творах, що само по собі цікаве, але до того завдання безпосередно не належить.

Не торкатимусь я насамперед перекладничої діяльності Франка, хоча його численні з усяких мов та авторів¹ переклади, віршем і прозою, сами мог-

¹ Гайне, Гете (між иншим «Фауст»), Фрайліграт, Шіллер («Вільгельм Тель»), Гюго, Байрон («Кайн»), Шеллі, Т. Гуд («Пісня про сорочку»), Теннісон, Брет-Гарт, М. Твейн, Геккель, Гекслі, Гавлічек-Боровський, Ян Неруда, Софокл («Цар Едип»), Гоголь («Мертві душі»), Достоевський, Некрасов, Щедрин, Чернишевський і багато-багато інших.

ли-б кому іншому почесне здобути ім'я та добру славу в письменстві. Франкові-перекладачеві можна один хіба зробити закид—що він перекладав занадто багато й через те не завжди належною мірою дбав про оброблення своїх перекладів, спиняючи свою увагу й на таких часом творах, що як-би їх і не було українською мовою, то письменство наше нічого-б не втратило, як і не виграло нічого від того, що вони з'явилися (напр., «Ода до велосипеда», то-що). Так само проминув я свідомо діяльність Франка, як популяризатора й письменника для дітей, хоч деякі його популярні твори визначаються не аби-якою вартістю,—така напр., його книжка про селянську реформу: «Паллиця і її скасування в 1848 р.», а з дитячих Франкових творів такий от «Лис-Микита» полого лишиться вірним приятелем нашої дитвори. Не маю також думки робити огляд наукової діяльності Франка зазначивши тільки, що наукові інтереси, напр., до етнографії, прокинулись у його змалку: ще школярем він записував твори усної народньої словесності і вже в «Друзі» надрукував кілька заміток з етнографії. Численні праці свої з обсягу етнографії, історії (переважно Галичини) та історії письменства й культури Франко друкував по всіх видавництвах, у яких бував співробітником, а надто в публікаціях «Наукового Товариства ім. Шевченка»: як згадано, рідко яка книжка «Записок» цього Товариства обходилася без його цінної вкладки. Наукову роботу Франка дуже високо оцінюють компетентні учені, знаходячи в його працях багатий та різноманітний матеріал, вмале орудування порівняльно-істо-

ричним методом, блискучий талант та широку ерудицію¹.

Знов-же не говоритиму докладно й про численні критичні та публіцистичні праці Франкові, зазначивши тут тільки те, що вони, загально кажучи, розробляють і розвивають ті самі ідеї, що захоплювали й Франка-художника, подаючи синтез їх та популяризацію². Озиваючись зараз-же на кожне нове з'явлення й подію в нашому письменстві та громадському житті, раз-у-раз на першому плані ставив Франко інтереси трудящих класів—народа в широкому розумінні: його розумове, моральне і політичне виховання та поліпшення економічного його добробуту, хоча «формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби»³, уважав він тільки за ознаку жорстокости наших часів. Кажучи його власними словами, Франко «ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наручій ідеїстів нести сміло свій стяг старого широчинського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманним вихованні мас народніх, на поступі і загальнім розповсюдженні освіти, науки, критики і людської та національної свободи»⁴. Поставивши на

¹ Див.: акад. А. Кримського—Іоани Вышенській, его жизнь и сочинения, «Кіевская Старина», 1895; акад. М. Сумцова—Современная малорусская этнографія, «Кіевская Старина», 1897; проф. О. Колесси—Наукова діяльність Івана Франка, «Л.-Н. Вістник», 1913 р., кн. ІХ, та ин.

² Спробу характеризувати публіцистичну роботу Франка зробив д. Рост. Заclinський у праці: «Франко, як публіцист»,—див. «Л.-Н. Вістник», р. 1913, кн. ІХ.

³ Франко Ів.—Мій ізмарагд, передмова, стор. VІІІ.

⁴ Ibid.

своєму прапорі принципу: «нам пора для України жити»¹, Франко ніколи проте не переставав підносити голос на оборону її інших поневолених пацій, так само як і поодиноких людей, справедливо гадаючи, що любов до рідного народу не тільки не виключає любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнетуть окови²,

але, навпаки, одна одну зміцнює її підсилює та доповнює. Найпершу повинність кожного громадянина перед рідним краєм Франко бачить у тому, щоб «патріотичний меч перекувати»

На плуг--обліг будучини орати,
На серп, щоб жито жать, життя оспову,
На віла--чистить стаїню Авгіїову³.

Далекий од якої-будь нетерпимости до чужих пацій, Франко той самий принцип широкої толеранції кладе в основу своїх стосунків і до людей взагалі. Заступники чужих йому партій раз-у-раз могли сподіватись од його, разом з гострою критикою, і справедливої оцінки та признання своїх заслуг, коли не належали до «ворогів правди її волі», що тільки до їх не знає жалю наш автор. Бувши одним з піонерів європеїзму в Галичині, Франко багато працював для виховання справжньої, в європейському розумінні, інтелігенції її своєю часто невблаганною та уцінливою критикою безперечно подіяв на народження її

¹ Франко — 3 вершин і півани, стор. 73.
Ibid., 72.
Ibid., 159.

напрям цієї інтелігенції. Раз-у-раз він обстоював за єднання поступових громадських сил, за систематичну працю на користь народу, якій інтелігенція повинна культурно до себе підіймати, а не спускатися до його, сліпо схилившись перед проблематичними «народними святощами»¹. Окрім усього іншого, для нас діяльність Франка надто дорога ще й тим, що виховавшись ідейно під впливом тутешнього українця (Драгоманова), він завжди обстоював серед земляків єднання й одноцільну роботу усіх частин України проти тих «рутенців» усякої маети й напрямку, що нічого знати не хотіли «но-за чорножовтими стовпами, що відмежовують Галичину від Росії»². Зазначимо до речі, що взагалі ніхто мабуть з галицьких діячів не зробив стільки, щоб освідомити своїх земляків про російське шельменство та життя, як цей непримиренний ворог доморослого галицького москвофільства: своїми перекладами та статтями він напевно більше дав Галичині відомостей про Росію, ніж усі москвофіли вкуні... Як літературний критик, Франко зразу ж за «єдиний кодекс естетичний» поставив був життя, якого вимогам та законам і повинно, на його думку, служити й коритися шельменство³. Література мовляв Франко, має бути «но змозі вірним зображенням життя, і то не мертвою фотографією, а образом, огрітим власним чуттям автора, надиханим глибокою ідеєю»⁴. Художній реалізм, що йому і теорією й практикою завжди служив Фран-

¹ Див. статті по журналах: «Світ», «Житє і Слово», «Народ», «Л.-Н. Вістник», то-що.

² «Л.-Н. Вістник», 1901, VII, стор.

³ «Молот», 1878, стор. 215.

⁴ «Л.-Н. Вістник», 1901, VIII, стор. 55.

во, тільки його працями обновило письменство в Галичині й витіснило ту мертву схоластику, в петрях якої безпорадно борсалися письменники-галичани. Хоча останніми часами Франко прийшов був до потреби й естетичної оцінки в критиці, але абстрактне розуміння краси він гадав-би викинути зовсім естетики, бо воно не відповідає її завданням¹. Треба зазначити, що в сфері літературної критики Франкові належить багато блискучих характеристик як українських, так і чужоземних письменників, а крім того кілька праць теоретичного змісту, як згадана вже «Із секретів поетичної творчості», «Література, її завдання і найважливіші цілі» і т. п.

Отже на кожному полі, на кожній ділянці в нашому культурно-громадському житті Франко полишив по собі великий слід, великі поробив вкладки до здобутків української культури. «Коли-б діяльність Франка,—писав зараз по його смерті один з біографів—розложити на складові частини й оцінювати кождо частку зокрема,—то кожда з них вистала-б, щоб її творця признати великою людиною». Узяв собі Франка тільки яко поета, або як автора оповідань і повістей, або як дослідника української народньої словесности й українського письменства, або як громадського діяча й публіциста—в кождій з цих областей перейшов би він до історії як найвизначніший або один з найвизначніших людей свого часу»². І це не перебільшення, викликане величчю та гостротою втрати і тому цілком натуральне й

¹ Франко — Із секретів поетичної творчості, «Л.-Н. Вістник», 1898—1899 р.р.

² Лозинський М. — Значіння Івана Франка. «Вістник Союзу Визв. України», 1917 р., ч. 27, стор. 420.

зрозуміливе. І тепер, коли вже роки і роки проминули від його смерті—можемо ті-ж такі слова з повною певністю проказати. Ці довгі десятиліття, що ділять нас від того моменту, як невблаганна хвороба вивела Франка з лав активних працівників, цей період часу, коли ми прожили без Франка на кожній з означених ділянок його діяльності—вони наочно показують, чим був у балансі нашої поточної роботи цей дивовижний талант. Досить буде сказати, що його властиво місце так і лишилося вакантним, незапосаженим, і відсутність його завжди глибоких і цікавих виступів відчувається, можна сказати, і по сей день—надто в Галичині.

II.

І все ж треба відзначити, що найбільш видною та плодотворчою була Франкова письменницька діяльність. Він був чи не перший у нас, на всю соборну Україну, професійний письменник, що з пером зв'язав усеньке своє існування, жив пером і з пером, і ним виявляв переважно багатий зміст своєї високо обдарованої натури. Як письменник, зажив він собі найбільшої популярності серед сучасників; з репутацією письменника переважно переходить він і до історії, до того суду нащадків, що вже тепер починає тверді підбивати підсумки його роботи. В цих підсумках на своє має бути поставлена місце і проблема художніх засобів Франка, питання про форму його творів. І тим більше, що сам письменник що-до цього питання значно еволюціонував був протягом довгої своєї літературної кар'єри, від цілком натуралістичних способів першого періоду своєї діяльності

переступивши помалу до того, що дістало не зовсім може щасливу назву художнього імпресіонізму. «*Semper tunc*», завжди жадний на нові здобутки людської культури і завжди готовий відповідно до них перебудувати свої художні концепції, щоб пристосувати свої творчі засоби до останнього слова художньої техніки,—Франко і в цьому показує ту цінну рису свого таланту, що не давала йому застоюватись на одному місці, а вічно гнала вперед і далі, «в ногу»

віком, вносячи поправки до прийнятих і, здавалося твердо вже встановлених концепцій. «Для поета, для артиста,—такі були останні й на цьому полі Франкові висновки,—нема нічого гарного, ані брудного, прикрого ані присмного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступне для його творчості, все має право доступу до штуки. Не в тім, як і речі, явища, ідеї бере поет чи артист, як матеріял для свого твору, а в тім як він використас і представить їх, яке вражіння він викличе при їх помочі в нашій душі—в тім однім лежить секрет артистичної краси»¹. Отже прикладімо оце «як» і до самого автора.

З огляду творів Франкових та з численних цитат, що я тут подаю, читач і без спеціальних, сподіваюся, вказівок може скласти свій суд і свій погляд на зверхню сторону, на форму творів нашого автора, на його художні методи й способи та на орудування тими методами. Додати мушу тут тільки дещо, що тії способи поставить у залежність од загальних обставин життя авторового. Як на змісті,

¹ Франко Ів.—Із секретів поетичної творчості. «Л.-Н. Вістник», 1899, кн. VI, стор. 146.

так і на формі Франкової творчості одбилися цілком виразно два потужні фактори—час, коли письменник працював, та обставини його літературної роботи.

На своєму місці в життєпису Франка я вже відзначив був, який вплив на все його життя мали власне дитячі літа, перебуті серед сільських обставин на лоні прекрасної підгірської природи. Тих дитячих вражіннів, що вицїнили хлопцеві мало не побожну якусь любов до природи, не розвіяло їй дальше міське життя. Навпаки. З одного боку, силою самого контрасту, а з другого через відповідне читання—згадаймо отой факт з шкільних років Франкових, коли хлопець знайшов був «другу половину Одисеї», таку йому близьку та любу саме своїм натуральним сільським побутом—ті вражіння тільки зростали їй зміцнїлися в міру того, як письменник од їх одходив і ставав на певній відстані. Отже грунт на певні літературні впливи був добре вже самим життям підготований, коли молодий Франко увіходить до літератури. Після хвилинного впливу, як він сам зазначає, Гофмана з його романтичною фантастикою («Петрії і Добощуки») — інші літературні кумири з'являються на обрію літературного розвитку Франка їй посідають його цілком і надовго: можна сказати—до останніх етапів його літературної еволюції вони не вивітрились цілком, а тільки-но роздавалися вшир та приймали органічно нові здобутки літературного світового розвитку. Які ж то були кумири?

Ми знаємо, що на порозі свідомого життя стрівся Франко з Драгомановим. Ми знаємо також, чим і як впливав цей визначний учений і вчитель на

молодих своїх учнів та якими шляхами вів їх інтелектуальний та ідеологічний розвиток. Одтягаючи молоде студентство од обскурного галицького москвофільства, Драгоманов, насамперед, розгорнув перед ним ясний світ справжньої російської літератури, — тієї, що тоді, в 70-х роках, вийшла вже на широке поле загально-людських інтересів, та разом з тим виробила була і свою ідеологію (революційне «народництво»), і навіть свій особливий стиль (реалізм і підкреслюване занедбання естетики). Драгоманов, розгортаючи перед Франком з товаришами скарби сучасного російського письменства так яскраво, що й сам заслужив од декого з патентованих патріотів українських (типу напр. Д. Донцова) титул москвофіла, все-ж зробив надзвичайно майстерну операцію. Шляхом контрасту між галицьким доморобним москвофільством та справжньою російською, поступово й реалістичною, літературою він убив у зародку закутній шаблон, що почав накладати вже й на Франка мертвущу свою руку, і прочистив перед молодим письменником широку тропу всебічного розвитку. І тим більше, що однією рукою показуючи на схід, разом з тим, другою рукою Драгоманов показував на захід, умовляючи своїх учнів, щоб оригінальні ідеї й форми черпали безпосередно з першого джерела, а не через Петербург чи Варшаву. З Франка був добрий учень—«*semper tunc*»: він засвоїв і те, що доброго давала тодішня російська література, з якою він ґрунтовно познайомивсь, але й коректував її однобічності західно-європейськими впливами, братими просто з джерела. У Франка це був досить сміливий синтез Сходу й Заходу, і власне цей синтез і створив того Франка, що такий блискучий

по собі слід полишив у нашому письменстві та житті. З документальних ознак отих перехресних інтересів за самі перші роки літературної діяльності Франка можемо тут зазначити: статті—про Пом'яловського (1877), Добролюбова (1879), Ішпіна і Щедрина (1881), Тургенева (1883) і переклади: «Бурея і буряки» Пом'яловського, «Мертві душі» Гоголя, поезії Лермонтова, Некрасова та ин. Разом з тим Франко дає статті й переклади з західно-європейських письменників: Гайне, Гете, Фрайліграт, Шекспір, Шеллі, Т. Мур, Т. Гуд, Е. Золя—раз-по-раз стріваються в бібліографії перших років літературної діяльності Франка. Надто цікавить його Золя: до 1881 р. маємо у Франка аж три статті про його та кілька перекладів, та часто вертався до його наш письменник і потім.

Цей вибір чужих письменників надто показний для молодого Франка,—Франка 70—80 років. Од російського письменства взяв він реалізм, як художній засіб, і перевагу саме змісту над формою, що переходить іноді в нехтування самих естетичних основ художнього твору. До того ж таки нахилило Франка й зацікавлення творчістю батька натуралістичної школи у Франції. Натуралістичні засоби Еміля Золя збігаються власне з тим реалізмом, що твердо засвоїв собі Франко ще з кінця 70 років, а спеціально позначаються вони в тому замірі, що опанував тоді був Франка—на зразок «Ругонів» Золя «в цілім циклі новель списати по змозі всі боки життя простого люду й інтелігенції», як про це він сам свідчить у своїй автобіографії. І от прийнявши реалістичний канон творчості, Франко робиться вірним його адептом. На першому плані стоїть для його

зміст, тенденція твору; форма важить тут мало, автор про неї забуває, й не дбає, що свідомо, а що й несвідомо відбиває той гарячковий поспіх, що ним взагалі позначено Франкову творчість. «Мені закидували,—відповідав Франко на ювілейні промови 1898 р.,—що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до иншого. Це було власне впливом мого бажання—бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жоднім таким питанні, що складається на зміст людського життя. А визнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, konieczність заробітку спонукувала мене кидатися на різкі поля. Але мені здається, що тут більш причинилася моя вдача, те гаряче бажання—обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал обтесаний бодай з грубоного. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися нишче, сміле склепіння»¹. Франко сам тут оголяє оту другу причину що негативно відбивалася на художній вартості його творів,—це його невсипуца, запонадлива працьовитість. Од людини, що немов барометр раз-у-раз на божну «злобу дня» озивалася, що ніякою фор-

¹ М а к о в е й) О.—Ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. «Л.-Н. Вістник», 1898, кн. XI, стор. 129.

мою не гребувала, аби тільки свої думки виивити, од письменника навдивовижу плідючого й працьовитого—не можна, певна річ, і вимагати пильної обробки, шліхтування, мовляв, та обточування та округлювання своїх творів: йому просто часу нема на цес. Вічно поспішаючи, вічно кваплячись до нових тем, він мов імпером викидає перед читача свої твори так, як вони склалися під першим вражінням у першому на черку: недоробленість тут неминуча. І справді більшість, можна сказати, творів у Франка не оброблені гаразд, швидка робота, отой вічний поспіх занадто на них позначаються, доходячи шоді просто таки до стилістичних та інших курйозів,—до того, напр., що один і той самий персонаж раз так зветься, раз інакше¹. Найкраще виходить у Франка невеличкі оповідання та поезії: усе те, що впливається на нас пір під першим безпосереднім вражінням і не вимагає часу на конотку обробку, буває здебільшого бездоганне з художнього боку, як гармонійне поєднання змісту й форми, ідеї й образів. Такі от парси, як «Лесниша челядь», «До світла», «Віщар», дрібні оповідання з дитячого життя, «Грицева шкільна наука», «Малій Мирон», то-що, ви-

¹ Напр., особа, що на початку повісті «Перехресні стежки» зветься Орисею («Л.-Н. Вістник», 1899, II, 156), в кінці виступає вже під найменшим Гануськи (Ibid., XI, 188, XII, 300); Олімпія («Основи суспільности») на перших сторінках повісті дочка графа Лісовицького («Житє і Слово», I, 3), в середині—князя (II, 239, 269 і ин.), в кінці знову графа (III, 87); розбішакі XII віку («Сон князя Святослава») вигукують «ура» («Житє і Слово», III, 200) і т. п. Певна річ, це дрібниці, але дрібниці характерні, бо показують, як мало дбав Франко власне про оброблення своїх творів.

значаються високою художньою вартістю. Так само гарні бувають і Франкові поезії, особливо ліричні: той міцний, немов з металу кований вірш, сила яскравих образів і взагалі влучного вислову, простота й натуральність—надають їм тієї принадно-сти, що нею вони знаходять шлях до серця читачевого, скоряють його й держать під впливом художника. Вишукані й через те неприродні сломіць натягнуті образи¹, або ж погарні чи занадто вже вульгарні вирази²—це часто можна стрінути в Франкових поезіях, і через це такі огріхи не несують загального доброго вражіння; зате частіш і тут буває недбалість і необробленість вірша, прозаїзми,—надто в гімнах, закликах, програмових віршах, що вже з самої природи своєї рідко у кого з поетів підносяться по-над віршовану публіцистику. Не треба тільки перебільшувати й цих вад Франкової техніки, як то один час було повелося в нашій критичній про Франка літературі. «Якась сувора і проста гармонія,—справедливо завважає М. Зеров, розглянувши докладно як-раз оті закиди на корист Франкової техніки,—чується в неприкрашеному зовнішніми ефектами слові поета! Ні, там, де Франко мав змогу обробляти свій вірш, або де його вірш фіксував «вершини» емоції—там він умів бути бездоганним»...³

¹ Олов'яні сірі хмари
Небозвід весь залягли,
І лежать, і ремигають,
Наче ситії воли («Із днів журби», 3).
Та коли лиш собі на верну,
Щось усе зверта цабе (ibid., 9).

³ Зеров М.—Франко-поет. Передмова до книги: Ів. Франко—Поезії. вид. «Книгоспілки». Київ, 1925, стор. XV.

Слабші виходять у Франка повісті і взагалі більші твори: саме на них найдужче й позначається те, що писано їх на-швидку, без наміслу й міркування. Поруч сильних, глибоко задуманих і написаних яскраво сторінок трапляються мляві, без життя, не оброблені, і така нерівність, натурально, шкодить загальному вражінню. Як дефект мало не всіх повістей Франкових, можна зазначити те, що в їх або не додержано, або й цілком бракує перспективи. Дія в них часто розвивається з запаморочливою прудкістю: розгортається й завершується впродовж однієї доби (надто виразний приклад—повість «Для домашнього огнища»), так що кінець-кінцем і сам автор не завжди може до ладу розібрати оту метушню осіб, мішанину подій та подробиць, а про читача то й казати вже нема чого. Та за найслабші з усіх творів Франка безперечно треба вважати його—правда, не дуже й численні—драматичні твори. Мені здається, що даремно автор і брався до цієї форми творчості, бо з нею йому ріпуче не щастило. З природи талант у Франка переважно ліричний. Його суб'єктивізм та запальна влада, що виявляють свої дужі сторони в чистій ліриці, а в повістях та оповіданнях прориваються запальними й потужними місцями, не дають йому принатуритись добре до драматичної форми, що вимагає, насамперед, непохитної об'єктивності та консеквентного розвитку дії. Автор не видержує своєї, скажу так, ролі безстороннього літописця й без перестану втручається в стосунки своїх персонажів, переплутує їхні карти, сам накеровуючи їхніми вчинками, їхніми устами промовляючи. Повстає з цього ряд більш-менш цікавих діалогів, але на шкоду драматичній дії; персонажі

більш розмовляють, ніж діють, а через те й виходять бліді тіні замість живих, з тілом і духом, людей. Зазначених хиб не бракує навіть кращим з-поміж Франкових драм, як от «Украдене щастя», де також мало як-раз внутрішньої дії та розвитку вдачі, цього живущого нерва в драматичній творчості.

Як зазначено вже, з Франка переконаний, випробуваний реаліст і що-до вибору тем для своїх творів, і що-до способів у оброблюванні тих тем. Надзвичайно бистре, кмітливе око письменника помагає йому на льоту схоплювати найдрібніші деталі вистеженого типу чи події, до-ладу групувати їх та укласти в цільні образи й картини. Це виявляється у його насамперед читкістю, виразністю й пластичністю малювання. Раз-у-раз напереді у Франка подробиці, розситані недбалою рукою так щедро та рясно, що іноді аж заступють цілість. Часто якась сценка маленька, один щасливий вираз, влучно схоплена дрібничка—і перед вами мов жива встає людина з її найхарактернішими рисами та прикметами,—напр., отой Йойна з оповідання «Полуйка» з його вічним докучанням робітникам кожного разу однаковими запитаннями. Автор наче не дуже дбає про цілість і вона піби сама собою складається з тих окремих, порізаних деталей. Та разом у творах Франка нема й позверхової етнографічності: окрім останньої і—нігде правди діти—чи не найслабшої з усього, що написав дозрілий Франко, повісти «Зелений шум», дарма й шукати у його тих детальних описів, якими так люблять питатись українські письменники попередньої генерації. Сила письменника в психології, його увага обертається більш на внутрішній зміст людської істоти, і глибоко вмів зазирнути в ду-

шу людині, розібрати психичні мотиви у вчинках своїх персонажів. І характеризує він їх частіш загально-людськими рисами, хоч не тратять вони від цього ні національних своїх прикмет, ні індивідуального обличчя. З усіх художніх способів найбільш, як зазначено, кохається Франко в контрастах, ставлячи, напр., почування людини навпроти околичних обставин, і треба зазначити, що цього способу вживає він до-ладу, вмючи кожного разу справити своїми контрастами на читача вражіння справді незатерте.

Ш

«Правдива поезія мусить бути завсїгди моральною»¹,—каже Франко і на власному прикладі дуже щасливо доводить правду такого принципу. Читач не тільки має втіху з його творів, як із витворів справжнього мистецтва, не тільки любить з їхньої художньої краси, але й ще більшою мірою підлягає моральному впливу, виховується й підноситься на ґрунті запізнання з письменником морально. Таких результатів автор досягає тим, що вміє служити отій, чудово мовляв колись Михайловський, великій «двусдиній» правді, що складається з гармонійного поєднання «правди-істини» й «правди-справедливості», «правди теоретичного неба» й «правди практичної землі». Франко не тільки тямить показати в художніх образах, як одбувається подія, як повстають ті або інші типи на основі природних законів, правди-істини, але він має ще й непохитно-тверді переко-

¹ Франко — Мій ізмарагд. Передмова, стор. VI.

нання про те, як подія повинна-б відбуватись, якими мусіли-б бути люди, щоб вимоги правди-справедливості задовольнити. Франко сміливо й по ширості міг би до себе прикласти оту програму Михайловського—«безбоязненно смотреть в глаза действительности и ее отражению—правде-истине, правде об'єктивної, и в то же время охраняет и правду-справедливость, правду субъективную—такова задача всей моей жизни»¹. «І сам я,—казав колись про себе Франко в ювілейній промові,—в усій своїй діяльності бажав бути не постом. не вченим, не публіцистом, а поперед усього чоловіком»²,—і це бажання дало нам такого Франка, яким оце його ми зазнали. Поміж рядків у творах Франка раз-у-раз виринає до вас бальоре обличчя борця проти громадської й особистої неправди, що гордо кличе на біт її прихильників. Та разом звідти-ж лунає й голос гуманіста, проповідника любови, безмежної вибачливості й саможертви, чутно, мовляв влучним словом акад. Кримського, «идеалистическую грусть на широкие общечеловеческие мотивы»³. Франко любить людину, як вона є, з її навіть хибами та помилками, більше—він у неї вірить. Широким розмахом у показних картинах розгортаючи перед нами всю мерзоту життя сьогочасного, оголюючи без жалю огидні язви його, гнояні болячки й струпи, він разом не перестає нагадувати, що так діється тільки покищо і людськість рівною, твердою й непохитною ходою наближається неминуче до перемоги добра,

¹ Михайловский—Сочинения, т. I, стор. V

² «Л.-Н. Вістник», 1898, XI, 129.

³ Крымский А.—Франко Ив. «Энциклоп. словарь» Брокгауза и Ефрона», півтом 71, стор. 474.

правди й справедливості. Бачить він і заруку тієї неминучої перемоги—в праці та боротьбі. Ось через віщо з Франка не тільки цікавий письменник, не тільки визначний художник, але й люблений учитель для своїх читачів, що в творах Франкових шукають відповіді на прокляті питання сьогочасности. Епітет—«учитель» не мені належить: його багато уст проказувало вже на першому ювілеї Франка, і це свідчить, що його заслуги, як учителя й коровника поколінь серед українського громадянства, давно вже люди знають, визнають і шанують по заслугі.

І отже, поруч величезної пошани та здивування перед такою почесною, різносторонньою й багатущою діяльністю, серце мимоволі стискається з жалю, образи й досади і за талановитого письменника й за безталанне письменство українське. Адже ж те, що дав нашому письменству цей визначний талант—це-ж тільки частка, і я глибоко невеличезна частка того, що він міг дати, беручи на увагу широчінь його хисту, різносторонність і багатство знання, величезну начитаність та освіченість літератури. Сили свого великого таланту Франко вживав так—мало сказати: по економно—а просто таки марнотратно, що результат його діяльності виявився в розмірно скромній, як на його звичайно, сумі послуг нашому письменству й науці. Тим часом силу він мав таку, що сміливо міг би важити на почесне місце серед діячів світового письменства. Що так воно сталося, дарма винуватити за це автора, або принаймні—самого автора, хоч він сам і ладен був узяти вину цілком на себе. На своїй особі він одбив тільки те невимовно тяжке становище, в якому перебувало за його часів українське письмен-

ство, ті десятиліттями витворені ненормальні обставини, що навіть міцним та дужим талантам зв'язували крила, підтинали розмах і не давали пробитись на арену широкої популярності і впливу. Через умови свого існування й розвитку українське письменство до останнього часу стояло в добі—скажу так, позичивши терміна з іншої сфери—натурального господарства, з усіма цій добі властивими й характерними рисами: з невеличкою практикою що-до поділу праці в сфері розумового життя, з так само невеличким збутом продуктів тієї праці, браком спеціалізації, виробленості, то-що. Через те, що на ниві українського письменства не багато працювало робітників, визначнішим із них доводилось часто розкидатися на всі боки, скрізь «затикати діри», поспішатися, щоб якомога більш матеріялу дати, аби лиш задовольнити насущні потреби й усякі «злоби дня», не дбаючи про оброблення того матеріялу, ні про розвиток свого таланту, ні про вигострювання його на бруску однієї якоїсь спеціальності. Ота сама різносторонність наших діячів, яку я зазначив був на початку цієї праці, як по правді казати, була здебільшого ознакою великої драми, якої жертвами поробилось багато з наших письменників. Дбаючи тільки про те, щоб задовольнити самі потреби сьогоднішнього дня, позатикати всякі діри та заповнити люки, що з усіх боків світять,—вони мусіли облишити мрії про будучину, про таке раціональне зужиткування своєї сили, яке і їм самим проложило б дорогу до «вічної пам'яті» серед нащадків. І письменство збагатило б на цілком зрілі й продумані твори. Додайте до цього ще недостачу читачів, публіки, цілковитий брак доброї критики, хистке ста-

новище й мале число органів преси, якої до першої революції 1905 року на російській Україні й зовсім не було, та ще вічну боротьбу за існування, за хліба шматок у справжньому, грізному, цього слова розумінні—і ви матимете повний збіг тих обставин, за яких одбувалось у нас оте самогубство талантів. Воно неминуче, коли хочете—навіть суб'єктивно почесне, але це все-ж таки самогубство, тоб-то щось з громадського погляду незмірно шкідливе, бо страшно лихо діяло не тільки самим запропашченим талантам, але й усьому письменству, гальмуючи розвиток його, не даючи йому розгорнутись на повну широчінь, на цілу міру своїх сил і талантів. Взяти хоча-б того письменника, якого долю й діяльність спробував я в цій книзі синсати,—що справдилося з його планів, надій та замірів? Замість цілого образу життя в рідній країні, який Франко заходжувався був дати в циклі оброблених, виношених, передуманих і пережитих, зв'язаних в одну гармонійну цілість творів—що ми бачимо?—Самі кланті, уривки тієї великої картини, на-швидку писані, часто випадково навіть, аби лиш заткнути якусь наглу діру, якийсь не закритий люк, порізнені, не дороблені... І коли навіть уривки ці дають дуже й дуже багато, то подумати тільки, що могла б дати правдива ціла картина і що з нею втратило українське письменство! Людину кортить, скажемо, писати повість, перед нею мріють, жахнуть і переливаються живі образи, проносяться картини, просяться під перо, але журналові тепер треба, і то зараз треба, публіцистичної праці, якої нема кому написати—і от повість одкинуто геть на бік або пише її чоловік аби-як, між иншим, образи гинуть і розтікаються серед ме

тушні й гармидеру щоденних турбот. Та й написана, вона не завжди знайде собі місце або видавця, роками «вплежується» у автора в шухляді й з'являється аж тоді, коли вже видихалась на половину; розпочата друком—уривається на, може, найцікавішому місці й лишається нескінченою, як по раз і з Франком бувало¹. В голові спують плани серйозної праці, а дійсність підсовує перо, вимагаючи легенького фельстона на «злобу дня»; замість поеми, що найбільш захоплює письменника, він мусить писати вступну статтю, часто до чужого часопису, або сліпати над коректою, бо рідне письменство забезпечує від голодної смерті менше, як мизерний заробіток од механічної коректорської праці: за роботу «властитолеві дум» навіть і мизерії до недавніх часів не платили. Чи-ж не страхіття оті, напр., факти з біографії Франка, що за народження на світ цілого циклу кращих його поем та оповіданнів українське письменство повинно завдячувати отому, мабуть добродійному, випадкові, що автора хто зна за яку нам'ять засаджено до тюрми на кілька місяців, або що тяжка слабість на очі вибила йому з рук коректорське перо?² Отже згадаймо ці і схожі з ними факти й подякуймо ласкавій долі за те, що все, що діється—діється на добре на цьому найкращому світі... Перед мене стоїть невідступно відомий парадокс Золя: «гроші забезпечують народження великих творів мистецтва». Хоча тут складне питання розв'яз-

¹ Повісті «Борислав сміється» та «Основи суспільности», так таки й не докінчено, бо припинились видання, де їх розпочато друкувати, а інших не знайшлося.

² Франко—Мій ізмарагд, IV.

но в занадто грубій і, скажу так, спрощеній формі, але Золя має рацію, скільки справді таки для розвитку мистецтва треба бодай мінімального забезпечення матеріальних потреб його творцям. Український письменник, як письменник, ніколи навіть такого мінімального забезпечення не мав і мусів або замовкати зовсім, або ж, у кращому разі, надолужувати числом творів, а не їх добрим виконанням. Та чи й можна, справді таки, дбати про обробку своїх творів, про невпинний розвиток свого хисту, коли обставини приневолюють розкидатися на всі боки, виявляти повсюди працюючі сили на всіх ділянках літератури й до того ще заробляти на хліб якоюсь сторонньою літературою працею? Двох відповідей на поставлене питання бути не може. Легко тепер зрозуміти, через віщо ніяке в світі письменство не налічує у себе стільки пронащених талантів, як українське—це дійсне кладовище невикористаних сил. Фатальні обставини його існування важким лежали гнітом на наших діячах, не давали їм на повну розгорнутись міру й показати, на що вони були-б здатні за інших, щасливіших, обставин. Безперечно, що якби всі сили, що пішли на українське письменство, повною мірою використати, картина його тепер могла-б зовсім-зовсім іншою бути... Еге-ж, могла-б!

І треба ще додати, що найтрагічніший, може, момент у цьому гуртовому самогубстві талантів це те, що відбувається воно зовсім свідомо, мовляв— «с обдуманним заранею намеренням». Чоловік знає, що мусить загинути, ні слави, ні пам'яті собі не здобувши, і все ж іде на видиму страту,—йде, бо мусить, бо інакше не може. Прочитайте оці, напр., рядки:

Нехай і тақ, що згину я
Забутий десь під тинном,
Що всі мої думки, діла
Сліду не лишать, мов та мла
На небі синім!
Нехай і так! Я радо йду
На чесне, праве діло!
За нього радо в горі вмру
І аж до гробу додержу
Свій прапор ціло ¹.

Перечитайте оте гоолсіння, суций крик пошарпаної душі, якого повно в останніх збірках Франкових поезій,—голосіння за тим, що «не дав мороз моїм квіткам розвиться», а всю силу довелось на те покласти, «щоб жить без дяки в каторзі чужій»; перечитайте ту поезію, в якій розповідає автор, як увижаються йому його «невроджені діти» — оті «невиспівані співи» ² — і ви зрозумієте всю глибочинь цієї драми та ціну жертві, що цей і инші письменники наші поклали були «на вівтар рідного краю...»

Франко аж надто зазнав на собі впливу тих фатальних обставин, про які була допіру мова. Вони ззіли добру половину його хисту й сили, що пішли по-часті на те, щоб закидати всякі люки, по-часті ж на боротьбу «в поті чола» за існування. Правду велику сказав Драгоманов, що багато «кривавого поту» потекло з чола самого письменника, поки він малював «поти чола» инших людей. За цим не можна, певна річ, не жалкувати, але не можна разом не признати й того, що з тієї частки та-

¹ Франко—З вершин і низин, стор. 27.

² Франко — *Semper tiro*, стор. 114—115.

ланту й сили, якої вжито на справжнє діло, Франко дав українському письменству дещо таке, що забезпечить йому пам'ять не тільки серед його сучасників, а й серед потомних поколінь. Імення гуманіста й проповідника вселюдських ідеалів, співця боротьби і праці, виразника контрастів нашого часу, що й сам дав неминущі взірці невтомної праці і в собі переборює контрасти власної вдачі—це ймення до віку оздоблюватиме собою найтемніші, та разом і найцікавіші, може, сторінки нашої історії... «Чень то бог дасть, що із наших Сторожів буде колись світові якась користь, бодай на макове зерно»¹,—згадуються мені слова з одного автобіографічного оповідання Франкового. І я певен, що нащадки одшукать і, як воно того варто, оцінять це «макове зерно» у одного з найвизначніших діячів темного часу, що на собі самому зазнав усю вагу його, дорого заплатив за цей досвід, але прапор свій до кінця допис чистим і не сплямованим. Ще більш я певен і в тому, що то «макове зерно» буде без міри більшим та повнішим, ніж про його сам автор думає, і що далеко справедливіше буде прикласти до Франка оці слова Мойсеєві, до свого народу промовлені:

Я-ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завязттю,—
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю².

Франко бо й справді нестерту свого духа печать поклав на історії творчості рідного народу. Франко

¹ «Молот», 1878, стор. 29

² Франко—Мойсей, стор. 50.

справді зробивсь найшлюбнішою зарукою на будучину свого народу, на його неухальний розвиток. Горді слова—

Я син народа,
Що вгору йде, хоч був запертий в льох,
Мій поклик—праця, щастя і свобода,
Я в мужик, пролог—не епілог!

Але Франко на їх має право. З його справді пролог до того широкого, вільного життя, яке він провидів і провіщав і яке своєю діяльністю таки й наблизив рідному краю. І як такий пролог увійшов Франко вже в історію українського народу—один з найвизначніших його синів, що печаттю своєї особи одзначив певні етапи на шляху до кращої будучини.

ВАЖНІШІ ТВОРИ ІВ. ФРАНКА.

а) Повісті.

Петрії й Добощуки (1875—1876).
Воа constrictor (1878).
Борислав сміється (1881—1882).
Захар Беркут (1883).
Для домашнього огнища (1897).
Перехресні стежки (1899).
Великий шум (1908).

б) Збірки оповідань.

Полуйка і інші Бориславські оповідання (1899).
В поті чола (1890).
Малій Мирон і інші оповідання (1902).
Добрий заробок і інші оповідання (1902).
На лоні природи і інші оповідання (1905).
Маніпулянтка і інші оповідання (1903).
Панталаха і інші оповідання (1902).
Батьківщина і інші оповідання (1911).
З бурливих літ (1903).
Місія. Чума. Казки і сатири (1906).
Сім казок (1903).
Без праці. Казка (1891).

в) Збірки поезій.

З вершин і низин (1893).
Із літ моєї молодости (1914).
Зів'яле листя (1896).
Мій Ізмарагд (1898).

Давне й нове (1911).
Із днів журби (1900).
Semper tūo (1906).
Поеми (1899).
Мойсей. Поема (1905).

г) Драматичні твори.

Сон князя Святослава. Драма-казка (1895).
Кам'яна душа (1896).
Учитель. Комедія (1896).
Майстер Чирилк. Комедія (1902).
Будка ч. 27. Драма (1902).
Украдене щастя. Драма з сільського життя (1901).

б) Твори для дітей.

Лис-Микита (1893).
Пригоди Дон-Кихота (1894).
Абу-Каземові ванці (1895).
Коваль Бассім. Арабська казка (1901).
Коли що звірі говорили. Казки (1903).

в) Критика і публіцистика.

Література, її завдання і найважливіші ціхи (1878).
Із секретів поетичної творчості (1893—1899).
З останніх десятиліть ХІХ в. (1901).
З чужих літератур (1893—1899).
Середні віки і їх пост (Данте) (1907).
Шевченко—Лихам (1904).
Шевченко і Єремія (1904).
Леся Українка (1898).
Михайло Старицький (1902).
Антін Петрушевич (1907).
Остап Терлецький (1902).
Стара Русь (1906).
Як я став казенним радикалом (1896).
З кінцем року (1896).
Реалісти чи кар'єристи? (1896).
Коли не по конях, так хоч по оглоблях (1897).

По-за межами можливого (1900).
Сухий пень (1905).
Отвертий лист до гал.-української молодожі (1905).
Щирість тону і щирість чере онань (1905).
Двоязичність і дволичність (1905).
Русько-польська згода і українсько-польське брання (1906).
Сусільно-політичні погляди Драгоманова (1906).

ж) Наукові праці.

„Наймичка“ Т. Шевченка (1895).
Шевченко героям польської революційної легенди (1896).
Іван Вишенський і його твори (1895).
Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія (1895—1898).
Святий Климент у Корсуні (1892—1902).
Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. (1900)
Студії на полі Карпато-руського письменства XVII—XVIII вв. (1900).
Слово про збурення некла (1908).
Апокрифи і легенди (1896).
Писання І. П. Котляревського в Галичині (1898).
Король балагулів, А. Шапкович (1901).
Хмельницина 1648—1649 рр. у сучасних віршах (1898).
Студії над українськими народними піснями (1908—1912).
Пісня про Правду і Неправду (1906).
Теорія і розвій історії літератури (1909).

з) Популярні праці.

Іван Вишенський, руський писатель XVI в. (1892).
Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині (1898).
Русько-українська література (1898).
Про життя і діяльність Кониського (1901)
Що таке поступ? (1903).

Повне видання творів (з красного письменства) Ів. Франка видає нині видавництво „Рух“ та „Книгоспілка“ у Харкові.

ВАЖНІША ЛІТЕРАТУРА ПРО І. ФРАНКА.

Автобіографічні писання:

- Відривок з листу Івана Франка до М. Драгоманова. „В поті чола“.
Niщо o sobiє samуш. „Obrazki galic“
Д-р Остап Терлецький. Спомиги і матеріяли. „Записки Науков. Т-ва ім. Шевченка“, т. I.
Александрович (Єфремов) С. Похорони Івана Франка. „Украинская Жизнь“, 1916, кн. VII—VIII.
Гордієвський М.—„Мойсей“ поема Ів. Франка. Одеса, 1926.
Василювський Л. Современная Галиция. СПб, 1900.
Возняк М.—Жите і значінне Івана Франка. Львів, Памяти Ів. Франка. Опис життя, діяльності й похорону. Відень, 1916.
Григоровича К.—Над водами Лети „Вістник Союзу Визвол. України“, 1917, ч. 33.
Грушевський М.—Світлої пам'яті Ів. Франка „Укр. Жизнь“, 1916, кн. VI.
Данько М.—Писатель своего народа. „Укр. Жизнь“, 1913, кн. V.
Деген Е.—Иван Франко. „Новое Слово“, 1897, III.
Дорошенко В.—Спис творів І. Франка, в. I. Львів, 1918.
Дорошкевич О.—Українська література. Київ, 1923.
Драгоманов М.—Передмова до зб. „В поті чола“. Львів, 1890.
Євшан М.—Иван Франко. „Л. П. Вістник“, 1913, кн. IX.
Єфремов С.—Писатель гуманист. „Укр. Ж.“ 1913, кн. V.
Прологъ къ будущему. „Укр. Жизнь“, 1916, кн. VI.

- Єфремов С. — Іванъ Франко. „Голос Минувшого“, 1917, кн. I.
- Заклинський Р. — Франко як публіцист. „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. IX.
- Зеров М. — Франко-поет. Передмова до „Поезій Івана Франка“, вид. „Книгоспілки“ Київ, 1925.
- Колесса О. — Наукова діяльність Івана Франка. „Л. Н. Вістник“, 1913, кн. IX.
- Кримський А. — Франко Іванъ. Енциклон. Словарь Брокгауза и Ефрона, полут. 71.
- Крушельницький А. — Іван Франко (поезія). Коломия, sine anno.
- Лозинський М. — Житте і діяльність Ів. Франка. „Вістник Союзу Визвол. України“, 1917, ч.ч. 22—28 (і окремо, Відень, 1917).
- Маковей О. — Др. Іван Франко. „Зоря“, 1896, ч. 1.
- Огоновський О. — Історія літератури рускої, ч. III, в. 2. Львів, 1893.
- Павлик М. — Спис творів Ів. Франка за перше 25-ліття его літ. діяльності. 1874—1898. Львів, 1898.
- Петлюра С. — І. Франко — поетъ національної чести. „Укр. Жизнь“, 1913, кн. V.
- Свенцицкий Н. С. — Іван Франко. 1856—1916. „Укр. Жизнь“, 1916, кн. X—XI.
- Славинський М. — Передмова до російського видання „В поть лица“. СПб. 1901.
- Сумцов П. — Современная малорусская этнографія. Київ, 1897 („з Києвск. Стар.“).
- Филинович П. — Генеза Франкової, легенди „Смерть Каїва“, вид. „Слова“, Київ, 1924.
- Щурат В. — Др. Іван Франко. „Зоря“ 1896, ч. 1—2. Поезія зів'ялого листя... „Зоря“, 1897, ч. 5—6.
- Ярема Я. — Мойсей, поема Ів. Франка. Терноціль, 1912.

З М І С Т.

	Стор.
I. З-під сільської стріхи на верхів'я творчости . . .	7
II. Співець боротьби і праці	103
III. З собою самим у війні	179
IV. Пролог—не епілог	225
Важніші твори Ів. Франка	251
Важпіша література про Ів. Франка	254

410-3

Айзеншток

№ 7146

Ціна 1 крб. 50 к.